

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLVI

Sa. 182

Nisan 1982

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 2

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
İĞDEMİR, ULUĞ: Karal'ın Ardından	237
ÇOKER, FAHRİ: Karal ve Anayasa	239
KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: Karal İçin	245
ALP, SEDAT: Hititlerin Dinsel Törenlerinde Kullanılan Temizlik Maddesi <i>Tuḫḫueššar</i> Üzerinde bir İnceleme	247
AKURGAL, ORD. PROF. DR. EKREM: Türkiye'nin Kültür Sorunları	261
ŞİMŞİR, BİLÂL N.: Atatürk Üzerine İki Bildiri (Sekiz fotokopi ile birlikte)	271
RÁSONYI, PROF. DR. L.: Remnants of Theophoric Names in Turkic Name Giving	291
SEVİM, ALİ: Dimaşk Selçuklu Melikliği - Şemsü'l-Mülük Dukak Devri (1095- 1104)	297
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: Yeni Bir Şehnâme	319
ÇAYCI, PROF. DR. ABDURRAHMAN: Guma İsyanı Öncesinde Fransa'nın Trablusgarb Siyaseti	323
TURAN, ŞERAFETTİN: Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri (Bir fotokopi ile birlikte)	337
JÄSCHKE, GOTTHARD: Havza'da Mustafa Kemal Paşa	347
İNALCIK, HALİL: The Caliphate and Atatürk's <i>Inkilâb</i>	353
SOYSAL, İSMAİL: 1939 Türk - İngiliz - Fransız İttifakı	367
LEWIS, BERNARD: Hükümet and Devlet	415
ÇAĞATAY, NEŞET: Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren	423
Haberler :	
Ordinaryüs Prof. Enver Ziya Karal'ın Ölümü Üzerine Türk Tarih Kuru- mu'na Gelen Başsağlığı Yazıları	437
Basında Karal	455

*Bellefen'in bu sayısı
Rahmetli Başkanımız
Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın
anısına adanmıştır.*

Ord. Prof. ENVER ZIYA KARAL

20 Temmuz 1906- 18 Ocak 1982

BELLE TEN

Cilt : XLVI

Nisan 1982

Sayı : 182

KARAL'IN ARDINDAN

ULUĞ İĞDEMİR

Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü

Uzun yaşamının en büyük sakıncası yakın dostları ardarda yitirmenin acısını çekmektir sanırım. Son yıllarda Nusret Hızır, Bedrettin Tuncel ve nihayet Enver Ziya Karal'ın bizleri geride bırakarak göçmelerinin benim gibi 82 yaşını bitirmiş biri için nasıl bir yıkım olduğunu düşünemezsiniz.

Enver Ziya Karal benim yalnız çalışma arkadaşım değildi. O, her konuda anlaştığımız, aynı düşünceyi paylaştığımız bir fikir arkadaşım. Türk Tarih Kurumu'nda yapılan törende tabutu başında göz yaşlarımı zor tutarak şöyle demiştim:

“Büyük bir bilim adamını, büyük bir insanı, gerçek bir Atatürk'çüyü yitirdik. Enver Ziya Karal'ın kişiliğini bütün yönleri ile dile getirmek kolay değildir. İçten halkçı idi. Şatafattan, gösteriştan hoşlanmazdı. Alçak gönüllülük başlıca karakteri idi. Arkadaşlarına bir kardeş ve evlat muamelesi yapar, en küçük yardıma teşekkür ederdi. Görev ve sorumluluk duygusu yüksekti. Hiçbir işten kaçınmaz, hiçbir görevi geri çevirmezdi.

Atatürk'ü içten sever, inanır, eserlerine ve ilkelerine büyük saygı gösterirdi. Hümanistti, akılcı idi. Sanki öleceğini biliyormuş gibi son günlerini yoğun bir çalışma içinde geçirdi. Yaşlılığına ve hastalığına karşın 1981'in sonlarında Varşova, Budapeşte ve Paris'te yapılan Atatürk seminerlerine birer bildiri ile katıldı.

Eski deyimle medeni cesaret sahibi idi. İnandığı fikirleri sonuna kadar ısrarla savunurdu. Kanunlara, yönetmeliklere son derece bağlı idi. Her işin meşru olmasını isterdi. Yaşantısı büyük bir sadelik içinde geçmiştir.

Kendisiyle kırk yıldan beri tanışırdım. Türk Dil Kurumu'nda uzun yıllar birlikte Yönetim Kurulu üyeliği yaptık. 1941'den beri Türk Tarih Kurumu'nun üyesi idi. 1943'te Yönetim Kuruluna, 1949'da Genelsekre-

terliğe, 1973'te Başkanlığa seçildi. Kırk yıl içinde birbirimizi hiç incitmedik. Daima fikir birliği içinde idik. Herkese karşı nazikti. Büyük bir hoşgörü sahibi idi. Kendisine ihanet edenleri bile afederdi. Çok duygulu idi. Belleten'in son cildini kendisine gönderdiğim zaman beni telefonda ağlayarak kutlamış, onurlandıracak sözler söylemişti.

Büyük bir dostu, kardeşten daha yakın bir insanı, çok değerli bir tarihçimizi ve nihayet hümanist bir insanı yitirdik. Anısı hiçbir zaman yüreğimizden çıkmayacaktır. Acımız sonsuzdur. Yerini doldurmak güçtür. Nur içinde yatsın."

Karal'la iki defa yurtdışı gezisinde beraber bulunduk. İyi insan yol arkadaşlığında belli olur derler. Çok doğru bir söz. Karal en zahmetli yolculuklarda bile neşesini, sakinliğini yitirmeyen bir yol arkadaşı idi.

Ölümünden üç gün önce Cuma günü Sayın Amiral Fahri Çoker'le birlikte Kurum'daki odamda beraberdik. Herzamanki neşesi ile uzun uzun konuştuk. Konuşmayı çok severdi. Pazartesi günü kendisini Alman Büyükelçiliği Kültür Ataşesi ziyarete gelecekti. Öğleden sonra bunu hatırlatmak için telefonu açtığım zaman sevgili eşi gece saat beşte göğsünde bir ağrı duyduğunu ve hemen Tıp Fakültesine kaldırdıklarını, yeni bir kalp krizi geçirdiğini söyledi. "Uluğ'a haber verin, fakat ziyarete gelmesin" demiş. Beynimden vurulmuş gibi oldum. Bu üçüncü krizdi. İlk krizi çok ağır geçmişti. Hatta doktorlar bu kadar ağır kalp krizi geçirenin bir yıldan çok yaşaması olanaksız olduğu halde, sekiz yıl daha yaşamış olmasının bir mucize olduğunu söylemişler. Salı sabahı evine tekrar telefon ettiğim zaman acı haberi öğrendim. Gece onbir buçukta gözlerini bu fani dünyaya kapamıştı. Telefonda benim coşku ile ağladığımı duyan sevgili kızı ve damadı Kurum'a gelerek beni teselli etmeğe çalıştılar.

Aradan aylar geçti. Acısı hâlâ yüreğimi kanatıyor. Kurum'daki odamın kapısı her açıldıkça onun gireceğini sanıyorum.

Enver içine kapalı bir insandı. Dertlerini, üzüntülerini hiç belli etmez, içine atardı. 1912 Balkan Savaşı'nda Üsküp'ten göç ederlerken çektiklerini kırk yıl sonra bana anlatmıştı. Onu gözlerim yaşararak dinlemiştim. Ama hümanist ve insalcıl benliğinde Balkan Savaşı'nda Türklere zulüm eden Bulgarlara karşı en ufak bir kin duymamıştır. Dedelerinin yaptığından torunlarını sorumlu bulmanın anlamsızlığını belirtirdi.

Onu her zaman arayacağım, acısı kolay kolay içimden çıkmayacaktır.

KARAL VE ANAYASA

FAHRİ ÇOKER

18 Ocak 1982 akşamı, arkasında dev eserler, saygı ve sevgi dolu kalpler bırakarak sonsuzluğa göçen Rahmetli Üstadımızın, anısına adanan bu sayı için, benden de bir yazı istenildiği zaman, aklıma hemen, O'nun belki en az bilinen bir yönü geldi. 1960-1961 döneminin Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu Başkanlığı ve bu sıfatla belirttiği görüş ve düşünceleri..

Gerçekte, Üstadın uluslararası düzeydeki tarihçiliği, bu süreç içinde Ulu Önder ATATÜRK'ü ve Atatürkçülüğü en iyi anlayan ve anlatan değerli kişiliği, muhakkak ki daha uzun yıllar konumuz olmakta devam edecektir. Ancak, aziz nâsını toprağa verdiğimiz gün, kabri başında Eski Kurucu Meclis Üyesi Suphi KARAMAN'ın da belirttiği gibi, Üstadın bu dönemde, tarihin akışı içinde, o tarihi en iyi bilen bir kişi olarak, olayları değerlendirmedeki ustalığı da elbette ki unutulmayacaktır.

Rahmetli KARAL, Kurucu Meclis teşkili hakkındaki 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı kanunun 4 üncü maddesi gereğince, Üniversite Temsilcileri arasında Temsilciler Meclisine üye seçilmiş ve 6 Ocak 1961 tarihinde Meclise katılarak and içmiştir¹.

Kurucu Meclisin başta gelen görevi, 157 sayılı kanunun 18 inci maddesinde açıkça belirtildiği gibi, halkoyuna sunulacak yeni Anayasayı görüşüp kabul etmek ve seçim kanununu yapmaktır. Bu itibarla, 9 Ocak 1961 tarihindeki ikinci birleşimde Anayasa ve Seçim komisyonlarının kurulması işlemi tamamlanmış ve KARAL aynı gün yapılan seçimde Anayasa Komisyonu üyeliğine ve ertesi günü toplanan komisyon tarafından da başkanlığa seçilmiştir. Başkanvekili Emin PAKSÜT, Sözcüler, Muammer AKSOY, Turan GÜNEŞ ve Tarık Zafer TUNAYA, Kâtip Coşkun KIRCA'dır.

Komisyon, ilk iş olarak, Anayasa tasarısının içermesi gereken konuları dört kısma ayırmış ve her biri hakkındaki temel prensiplerin nelerden ibaret

¹ Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, 2. birleşim. s. 16

olduğunun saptanması için kurulan dört altkomisyona tevdi etmiştir. Komisyon, ayrıca, Anayasanın sistematığına ve yazılışına hâkim olacak esasların bir redaksiyon komitesince saptanması ve önerilmesini uygun görmüştür.

Altkomisyonlarla redaksiyon komitesinin, sürekli çalışmalar sonunda hazırladıkları önraporları 17 Ocak 1961 tarihine kadar komisyon başkanlığına verilmiş, Komisyon, genelkurul halinde, altkomisyonların önraporlarını aynı tarihten itibaren görüşmeye başlayarak Anayasanın tümü üzerindeki ilk görüşmelerini 26 Ocak 1961 tarihinde tamamlamıştır. Bu konudaki rapor, Temsilciler Meclisinin 30 Ocak 1961 tarihindeki 11 inci birleşiminde genelkurulun bilgisine sunulmuştur².

Anayasa tasarısının komisyondaki görüşülmesi, 9 Mart 1961 tarihinde tamamlanarak bu tarihte Temsilciler Meclisi Başkanlığına verilmiş ve 30 Mart 1961 tarihinden itibaren de genelkurulda görüşülmesine başlanılmıştır³.

Başkan KARAL'ın genelkuruldaki sunuş konuşması ciddi ilginçtir. Çünkü Üstad, konuya başka bir perspektiften bakmaktadır. Bu, tarihi gelişim içinde bir sonuca varmak gayretidir. Nitekim daha sözlerinin başında, tasarının hukuk ilmi ve siyasetle ilgili değerlerini raportör arkadaşlarının sırası geldikçe arzedeceğini vurgulayan KARAL, kendisinin yalnız tasarının hazırlanmasına hâkim olan ilkeleri, tutulan yolu, komisyon çalışmaları sonunda varılan sonucu belirtmeye çalışacağını söylemiş, "komisyonda çeşitli konular üzerinde çok sert tartışmalar geçmesine rağmen hiç bir vakit karşılıklı anlayış ve kardeşlik havası eksik olmadığını, bu suretle meydana gelen Anayasa tasarısı, şu veya bu partinin bir tasarısı, şu veya bu eğilimi değil ancak memleketin yüksek temayül ve menfaatlerini kapsadığını, komisyon bu çalışma zihniyetiyle partilerarası münasebetlerde, umumiyetle Türkiye'de tatbik edilmez sanılan karşılıklı bir anlayış içinde çalışmanın mümkün olduğunu gösterdiğini" anlatmıştır. Gerçekte bu ortamın oluşturulması ve sürdürülmesinde, Başkan KARAL'ın insana ve insan ilişkilerine büyük değer veren hoşgörülü kişiliğinin etki ve katkısı kuşkusuzdur.

KARAL, bu sunuş konuşmasında, "Anayasa hazırlamak ilmi" diye bir ilim, "Anayasa meydana getirmek" diye bir sanat da mevcut olmadığına değinerek, "Anayasaların kompromiler mahsulü olduğunu, gelişmeleri içtimai tekâmül kanununa bağlı bulunduğunu, bu nedenledir ki, büyük

² Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, 11. birleşim s. 156-158

³ Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, 34. birleşim s. 364-366

devrimlerin yarattığı Anayasalardan yerini başkalarına terkedenler olduğu gibi bazı Anayasaların da, yaşayabilmek için, yeni nesillerin yeni hayat görüşlerine ve gelecek hakkındaki ümitlerine cevap verebilmek için kısmen değiştirilmiş veya yorumlanmış olduğunu, bu, böyle olduğu içindir ki komisyonun, çalışmalarında, herhangi başka bir Anayasayı alıp ondan iktibaslar yapmak suretiyle yeni bir Anayasa yapmayı asla düşünmediğini, bir Anayasa yapılırken, başka şartlar içinde meydana gelmiş bir Anayasaya uydurulmak istenirse, o Anayasanın geçici olabileceğini, bu sebeple komisyonun, bu Anayasanın milli temellere ve memleketimizin gerçek temayüllerine uygun olması için bazı genel ilkeleri gözönünde tuttuğunu, bunlardan birincisi milletimizin psikolojisi, ikincisi tarihi gelişme ve üçüncüsü de Batı demokrasilerindeki Anayasa hareketleri olduğunu söylemiş ve bu üç ilkenin derinliğine tetkiki ile Anayasanın sağlam temellere dayandırılması mümkün olabilir ve olmuştur.” dedikten sonra konuşmasına devam etmiştir:

“Komisyonumuz Anayasayı milletimizin psikolojisine uygun bir şekilde düzenlemek için milletimizin mâşeri vicdanında daima yaşamış değerleri dikkate almıştır. Tarihin şahitliği ile sabittir ki, bunların başında devlet kuruculuğu değeri gelmektedir.

Bundan başka hak, adalet, mülkiyet ve vicdan hürriyeti kavramları tarih boyunca, dünyanın muhtelif yerlerinde kurulan Türk devletlerinde itibar görmüş ve bunlar, insan hakları prensipleri beyannamelerine geçmeden önce Türk milletinin lehine olarak dünya tarihinin sayfalarına geçmiştir.

Fakat bu değerlerin millet vicdanında mevcut olmasına ve cemiyet hayatında yaşamasına rağmen, tarihi şartların icabı olarak, bir demokrasi sistemi haline getirilmiştir. Şu da vardır ki Batı memleketlerinde demokrasi sistemi kurulmaya başlandığı zamandan beri Türkiye’de bu sistem ile ilgili prensipler de ifade edilmeye başlanmıştır. Nitekim 1789’da Fransa’da ihtilal başladığı, Amerika’da Washington cumhurreisi seçildiği yılda, Türkiye’de Selim III. daha padişah olmadan önce; (Lâyık olursa bir gün bana, tahtı şevket mahzû safadır bana nâsa hizmet) demek suretiyle Batı demokrasisinin temel ilkesini teşkil eden “halk iktidar için değil, fakat iktidar halk içindir.” ilkesini benimsemiş olduğunu göstermektedir. Selim III planlı ve sistemli garphlaşma hareketinin ilk önderi olmuştur. Bu harekete ondan sonra Mahmut II devrinde ve Gülhane Hattı’nı ilanı suretiyle Abdülmecid devrinde de devam olunmuştur.

Birinci ve ikinci meşrutiyet hareketleri de Batı örneğinde, Batı demokrasileri prensiplerini kapsayan bir sistem meydana getirilmesi için

yapılmıştır. Ancak şu da vardır ki, bu hareketlerin muvaffak olmaması, Türkiye’de demokratik bir idare kurma kabiliyetinin mevcut olmadığı hususunda izahlara ve tefsirlere yol açmıştır. Gerçek bu mudur? Hiç şüphesiz ki, hayır. Batı demokrasilerinde demokrasi sistemi milli bünyeye sahip cemiyetler gelişmiştir. Halbuki, bu cemiyetlerin sahip buldukları imparatorluklarda asla demokrasiye yer verilmemiştir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu öyle bir imparatorluktur ki, üç kıtada kök salmış olmasına, çeşitli toplulukları ihtiva etmesine rağmen, bu imparatorlukta bu demokrasi tecrübesi veya başka bir deyimle tarihin hiçbir devrinde ve memleketinde, bu genişlikte, bu kadar çeşitli toplulukları içine alan bir imparatorlukta böyle bir tecrübenin yapılmış olduğunu görmüyoruz. Şu halde tecrübenin başarısızlığı gerçekte, yapılmış olduğu devrin bu çapraşık şartlarıyla sıkı sıkıya ilgilidir. Yoksa sanıldığı ve öne sürüldüğü gibi Türk milletinin demokrasiye intibak kabiliyetinden mahrum olduğundan değildir.

Demokratik hayatımızın ikinci büyük safhası, imparatorluğun yıkılmasından sonra milli bir devletin kurulmasıyla başlamıştır. 23 Nisan 1920’de, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kurulması ile gerçek bir demokratik devir, milli hayatımızda başlamış ve bugüne kadar bazı aksaklıklarla devam etmiştir. İstiklal Savaşımız tarihe (Türk mucizesi) diye geçmiştir. Bunun bir demokratik sisteme giden mücadelelerin temelini teşkil ettiğine şüphe yoktur. Filhakika, İstiklal Savaşı, hürriyetlerin en önemlisi olan bir milletin var olmak hak ve hürriyetini sağlamıştır. Bu savaştan sonra, ATATÜRK’ün Türk milletine, Türk milletinin ise ATATÜRK’e malettiği siyasi, içtimai, iktisadi ve kültürel inkılapları demokratik hürriyetlerin lehine doğru yöneltilmiş hareketlerdir.

Dünya tarihinin tanzimi elimizde olmayan şartları dolayısıyla, zaman zaman Türk milletinin siyasi hayatında normal gelişmenin karşısına çıkan engeller olmuştur. Bunlardan en mühimi 1930 yılından sonra Türkiye’nin coğrafi mevkiinin doğusunda ve batısında birbirine düşman olarak doğup, birbirini yok etmek isteyen münferit doktriner şartlar arasında Türkiye’nin kendi milli bünyesini muhafaza etmek ve bunlar karşısında ezilmemek için bu hareketlere paralel olarak bir demokratik idare sisteminin geliştirilmesine çalışıldığına şüphe yoktur. Ancak bu çalışmalar istikametinde normal bir gelişmeyi, kısa zamanda gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Buna, dünyanın geçirmiş olduğu büyük siyasi buhranlar engel olmuştur. Türkiye, bu durumda milli bünyesini muhafaza etmek üzere bir müddet için tek partili rejimi kabul etmiştir. Tek partili rejim, hiçbir vakit ATATÜRK inkılaplarını aksatmamıştır. Aksine, imkân nispetinde bu inkılapları geliştirmeyi de faaliyetlerine mesnet olarak kabul etmiştir.

İkinci Cihan Harbi, tek parti sisteminden inhiraf için bir sebep getirmekten çok, bunun bir müddet daha devamını icabettirmiştir. Dünyanın kan ve ateş dalgalarına mâruz kaldığı bir devrede, bir kere daha, Türk milletinin hayat ve mukadderatı mevzuubahis olmuştur. Bu harpte çok tehlikeli bir mevkide olan memleketimiz, sihirli bir ülke gibi, harbin çeşitli felaketlerinden masun kalmıştır. Ancak bu harp bittikten sonradır ki, Türk milleti, dünya şartlarının istikrarlı bir zemin hazırlaması üzerine, bildiğiniz şekilde, normal gelişmeye, demokratik istikamete yönelmiştir. 1950-1960 yılları arasında bu gelişmenin maalesef durakladığını görüyoruz. Bu halin acıklı hikâyesi Yüksek Heyetin malumudur. Bu devirde işler bahtsız bir iktidarın kaprislerine göre yürütülmüş ve müspet inkişafı durdurmuştur. Fakat milletin toplu vicdanında yaşayan ilerleme arzusu 1960 yirmi yedi mayıs inkılabını meydana getirmiştir.”

Yirmi yıllık bir deneyimden sonra yeni bir Anayasanın hazırlanmakta olduğu bu dönemde, Rahmetli Üstadın görüş ve düşüncelerinden alacağımız çok dersler vardır. Nur içinde yatsın...

KARAL İÇİN*

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Ölüm gerçeği karşısında: “Ey hafıza sen göklerin bir lütfü musun, yoksa cehennemden bir azabı mısın?” demiştir insanoğlu.

İşte 40 yıla yakın bir zaman arkadaşlık ettiğim Atatürkçü dostum Ord. Prof. Enver Ziya Karal yalnız yetenekli bir tarih bilgini değil, aynı zamanda akılcı ve insancı bir tarih bilgisi idi de.

Ne gariptir ki yaşantımızdaki yönetim ödevlerimizde (Fakülte, Üniversite, Tarih Kurumu) eski deyimiyle halef - selef olduk. Bu bakımdan birçok hatıralarımı, şu hüznü ayrılmış gününde kısaca olsa da anlatamayacağım için beni bağışlayacağınızdan eminim.

Şu anda O'nun aziz anısı önünde saygıyla eğilirken, sizlere başsağlığı dilekleriyle saygılarımı sunuyorum.

* Sayın Kansu bu mesajını Kurum'da yapılan tören için göndermiştir.

HİTİTLERİN DİNSEL TÖRENLERİNDE KULLANILAN TEMİZLİK MADDESİ *TUHHUEŠŠAR* ÜZERİNDE BİR İNCELEME

SEDAT ALP

Ülkemizin bilim ve kültür yaşamına yaptığı unutulmaz hizmetleri ile yeri doldurulması çok güç olan rahmetli Başkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal Türk Tarih Kurumu'nun büyük kurucusu Atatürk'ün tarih araştırmaları için açtığı aydınlık yolda durmadan çalıştı. Karal'ın ülkemizin tarihi bilimler alanında çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmasında önemli katkıları olmuştur.

Bu vesile ile kendisinin Eski Anadolu Araştırmalarının kalıcılığına değerli bir katkısını anmadan geçemeyeceğim.

1948 yılında Enver Ziya Karal Ankara Üniversitesi Rektörü idi. Büyük Millet Meclisi Bütçe Komisyonunda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kadro kanunu görüşülürken o yıllarda bazı çevrelerde lojiler diye adlandırılan kürsülerde çalışan yabancı hocaların kadrolarını kaldırmak suretiyle işlerine son vermek için bir kampanya açılmış ve maalesef başarılı olmuştur. Bir kısım milletvekilleri de bununla yetinmeyip ülkemizin tarihi için ve Eski Anadolu araştırmalarında önemli bir yeri olan Hititoloji, Sumeroloji ve Klasik Filoloji gibi kürsüleri de kapatma istiyorlardı.

Karal, Üniversite Rektörü ve Atatürk'e candan inanmış bir tarihçi olarak görevini yaptı ve bu sayın milletvekillerine Anadolu'nun kültür mirasının tapusunun bu gibi kürsülerin elinde olduğunu ve eğer biz Türkler Eski Anadolu'nun kültür mirasına sahip çıkmazsak boşaltacağımız yeri başka ulusların almakta tereddüt etmeyeceklerini kendisine has veciz cümlelerle anlattı. Sonunda söz konusu kürsüleri kapatma kararından vazgeçildi.

Aradan yıllar geçti. Artık bu kürsülere bağlanan umutların ne dereceye kadar gerçekleştiğinin bir muhasebesini yapma zamanının geldiğine inanıyorum.

Burada sorumluluğunu yüklediğim Hititoloji disiplininde Atatürk'ün tayin ettiği çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak hatta onu aşmak için neler yapıldığını ele alacağım.

Hititoloji, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve onu izleyen yıllarda Almanya'da kurulmuş ve oradan birçok gelişmiş ülkeye yayılmış genç bir bilim dalıdır. Atatürk'ün direktifleriyle 1936 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde de kurulmuştur. Aynı yıllarda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde de Hititoloji dersleri okutulmaya başlanmıştır.

İyi bir Hititolog olmak için birkaç batı dilini bilmek gereklidir. Bunun yanında iyi bir hümanist formasyona (Eski Yunanca, Latince) ve birçok Eski Anadolu ve Eski Mezopotamya kaynak dillerinin bilinmesine gereksinim vardır. Ayrıca araştırma yapılan alanın özelliğine göre iyi bir tarih ve arkeoloji formasyonu da gereklidir.

Atatürk, bizim neslimizden bazılarını birer yarışma imtihanı sonucu yurt dışına, dünyanın tanınmış üniversitelerine öğrenime gönderdi. O yıllardaki fakir Türkiye, bizleri büyük fedakârlıklara katlanarak yurt dışında okuttu. Bizler bunun karşılığında kendi bilim dalımızda ülkemizi çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak için acaba ne gibi katkılarda bulunabildik?

Yetiştirdiğimiz bilim adamları ve birçok öğrenci yanında maddi açıdan çektiğimiz birçok sıkıntılara rağmen Türkçe ile birlikte çeşitli batı dillerinde yayınladığımız araştırmaların yalnız bazılarının birer kesitini sunmak belki de okuyucuya görevimizi ne dereceye kadar yapabildiğimiz üzerinde bir fikir verebilir.

1947 yılında Birleşik Amerika'da J(ournal of) C(uneiform) S(tudies) mecmuasının birinci cildinde S.164-175'te yayınladığım *La désignation du Lituus en hittite* başlıklı araştırma (Türkçesi Belleten sayı 46, 1948 S. 301-319) genç Türk Hititolojisi için büyük bir imtihan oldu. Çünkü aynı konuda ünlü Hititolog Albrecht Goetze de önemli bir araştırma yayımlamıştı: JCS I 176-185. Goetze'nin görüşü benimki ile taban tabana zıd durumda idi. Uluslararası bilim otoriteleri benim görüşüme hak verdiler. Sonunda A. Goetze de benim görüşümün doğru olduğunu kabul etmek kadirşinaslığını gösterdi: Kleinasien², 1957 S. 166 not 2.

1949 yılında yayınladığım *Hititler'de Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogram'ın Hititçe Karşılığı* başlıklı araştırmam, Belleten sayı 50,

S. 245-270, Almancası, *Die Soziale Klasse der NAM.RA-Leute und ihre hethitische Bezeichnung*, Jahrbuch für Kleinasiatistische Forschung I 1950-51 S. 113-135, İdeogram'ın Hititçe karşılığının *arnuwala*-olduğunu gösterdi. Buluşum bütün Hititologlar tarafından kabul edildi. Aradan yıllar geçmesine rağmen bu araştırma değerini hâlâ korumaktadır.

Çivi yazılı metinler yanında Hitit Hiyeroglifleri üzerinde de bazı keşifler yapmak mutluluğuna eriştim. Anıtlar ve mühürler üzerindeki önemli bir hiyeroglifin "gök" anlamına geldiğinin keşfi bizim çalışmalarımız sayesinde mümkün oldu: *Symbolae Hrozný I*, Archiv Orientalni XVIII, 1950, S. 1-8. Bu buluşumun doğruluğu Karatepe yazıtları ile de teyid edildi.

Ayrıca Hiyerogliflerle yazılı birçok kişi adının doğru okunuşları ilk kez tarafımdan gerçekleştirildi: *Hitit Mühür Ve Kitabelerindeki Bazı Şahıs Adlarının Okunuşları Hakkında*=*Zur Lesung von manchen Personennamen auf den hieroglyphenhethitischen Siegeln und Inschriften*, Ankara 1950. Bu okunuşların birçoğunun doğru olduğu Suriye'de Ras Şamra'daki Fransız kazılarında keşfedilen bileng mühürlerle de doğrulandı.

Hiyeroglif anıtlarında görülen diğer önemli bir hiyeroglifin "sevgili" anlamına geldiği de tarafımdan keşfedilmiştir: S. Alp, *Eine neue hieroglyphenhethitische Inschrift der Gruppe Kızıldağ-Karadağ aus der Nähe von Aksaray und die früher publizierten Inschriften derselben Gruppe*, Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the occasion of his 65 th birthday, 1974, S. 17-27. Söz konusu hiyeroglif için bk. S. 24 f.

Bu buluşlar arasına "vezir" anlamına gelen hiyeroglifin saptanması da katılabilir: *Hitit Hiyeroglif Yazısında Şimdiye Kadar Anlamı Bilinmeyen Bir Unvan*, VII. Türk Tarih Kongresi I. Cilt S. 98-102.

1959 yılında yayınladığım *Zu den Körperteilnamen im Hethitischen* başlıklı çalışmada, Anatolia II, S. 1-48, Hititçede insan vücudunun bazı uzuvlarının anlamlarını ilk kez ortaya koymak mutluluğuna eriştim.

Koloni Çağında (M. Ö. 2. binin başları) Anadolu'da Hititlerin varlığı problemi bilimsel literatürde uzun münakaşalara yol açmış ve bir sonuca varılmamıştı. Diğer birçok tanınmış Hititolog gibi ünlü bilim adamı Landsberger de Asur Kolonileri Çağında Anadolu'da Hititlerin varlığını kabul etmek istemiyor ve 2. binin başında Eski

Anadolu'da Hatti'liler yanında bir Protoluvi halkının varlığını iddia ediyordu. Sonunda bizim savunmasını yaptığımız tez (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi X, 1952 S. 241-256, Türkçe ve İngilizce) zafer kazandı. Protoluvi hipotezi terk edildi ve günümüzde Koloni Çağında Anadolu'da Hititlerin varlığını kabul etmeyen bilim adamı kalmadı.

Kaneş ile *Neşa*'nın aynı kent olduğu görüşü 1930'lu yıllarda E. Forrer tarafından ortaya atılmıştı. 1958 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin eski Profesörlerinden H. G. Güterbock kesin bir görüş bildirmemekle birlikte Forrer'ın tezini destekledi: *Kanes and Nesa: Two forms of one Anatolian place name?*. Erez - Israel 5, Jerusalem, Israel Exploration Society, S. 47-50. 1963 yılında 107 sayılı Belleten'de yayınladığım bir araştırmada (*Kaniş=Anişa=Nişa, Erken Hitit Çağının bir başkenti*, S. 366-376, Almancası *Kaniša=Aniša=Niša, Eine Hauptstadt der frühhethitischen Periode* S. 376-386) o zamana kadar kullanılmayan bir delil ile bu tezi kuvvetle destekledim. Birçok ünlü bilim adamı görüşümüze karşı çıktı ve söz konusu eşitliğin imkânsız olduğunu ileri sürdü. Sonunda Boğazköy'de bulunan çivi yazılı bir tablet sayesinde savunduğumuz tez zafere ulaştı: H. Otten, *Eine Althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa*, S(tudien zu den) Bo(ğazköy-)T(exten) 17, 1973, S. 57 v. d.

1967 yılında kùltte çok önemli bir yeri olan libasyon kabı gaga ağızlı testinin çivi yazılı metinlerdeki adının *işpantuşa-* olduğu tarafımızdan gösterilmiştir: *Libasyon Kapları "Gaga Ağızlı Desti" ile "Kol Biçimli Alet" ve Hitit Metinlerindeki Karşılıkları*, Belleten Sayı 124 S. 513-530, Almancası *Die Libationsgefäße "Schnabelkanne" und "Arm-förmiges Gerät" Und Ihre Hethitischen Bezeichnungen*, aynı yerde de S. 531-549.

Konya Karahöyük Kazıları zamanımızın önemli bir kısmını aldı. Karahöyük'te keşfedilen ve Eski Anadolu gliptik sanatında bir zirve oluşturan mühürler uluslararası standartlara ve değerlerine layık bir biçimde işlenerek yayınlandı ve bilim âleminin takdirlerine sunuldu: S. Alp. *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya*, Ankara 1968= *Konya Civarında Karahöyük'te Bulunan Silindir Ve Damga Mühürleri*, Ankara 1972. Bu eserde mühürlerin yalnız doğru olarak tarihlenmesi ile yetinilmedi. Aynı zamanda mühürler üzerinde incelenen doğu-batu ilişkileri geniş ve sağlam bir temel üzerine oturtuldu.

Bu satırların yazarının keşifleri arasında Eski Anadolu Coğrafyasının araştırılması ile ilgili çalışmaları da yer almalıdır. *Kaneş*=*Neşa* çeşitliği yanında ünlü *İnandık* harabesinin Hitit metnindeki adının *Hanhana* (S. Alp, *Hitit Kenti Hanhana'nın Yeri*, Belleten, sayı 164, 1977, S. 649-562, Almancası *Die Lage der hethitischen Kultstadt Hanhana*, Festschrift Elmar Edel, Bamberg 1979, S. 13-16), Maşat Kentinin Hitit metnindeki adının *Tapigga* (*Maşat-Höyük'te keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşil Irmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında*, Belleten sayı 164, 1977 S. 637-647, Fransızcası *Remarques sur la géographie de la région du Haut-Yeşilirmak d'après les tablettes hittites de Maşat-Höyük*, Florilegium Anatolicum, Mélanges offerts à Emmanuel Laroche Paris 1979, S. 29-35). Zile'nin Hitit metnindeki adının *Anziliya* (aynı makalede), Tokat civarında klasik çağlardaki Dazimon kentinin Hitit metnindeki adının *Tahazimuna* (*Maşat-Höyük'te keşfedilen çivi yazılı Hitit tabletleri*, VIII. Türk Tarih Kongresi I. cilt, 1976, S. 187 not 17, Almancası *Die hethitischen Tontafelentdeckungen auf dem Maşat-höyük*, Belleten sayı 173, 1980, S. 48 not 23 ve S. 58.), Çekerek Irmağının (Scylax) Hitit metnindeki adının *Zuliyas* (Belleten Sayı 164 S. 637 v.d. Mélanges Laroche S. 29 ff.) olarak saptandığı unutulmamalıdır. Ayrıca aynı çalışmada birkaç dağ adının metinlerdeki karşılıklarının belirlenmesinde de önemli adımlar atılmıştır. Jak Yakar'ın *Recent contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire* başlıklı makalesi, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 112, 1980, S. 75-93, buluşlarımızı çürütebilecek nitelikte değildir.

Eğer yüzyılımızın başlarında Boğazköy'ün çivi yazılı metinlerdeki adının *Hattuşa* olduğu Hugo Winckler, Kültepe'nin çivi yazılı metinlerdeki adının *Kaneş* olduğunun Hrozný tarafından bulunduğu hatırlanırsa, yukarıdaki buluşların bir Türk bilim adamı tarafından gerçekleştirilmesinin değeri daha iyi anlaşılır.

Bundan birkaç yıl önce de Hitit metninde "saray" sözünün karşılığının *şaramna-* olduğunu bulabilmiştim: *Hitit Dilinde "Saray" sözünün karşılığı*, Belleten sayı 170, 1979, S. 273-280, Almancası *Das hethitische Wort für "Palast"*, *Studia Mediterranea* I, Piero Meriggi dicata I, 1979, S. 17-25.

Nihayet baskıda olan bir kitabımızda (Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels) Hitit tapınaklarının bazı çok önemli elemanları metinlerdeki isimleri ile tanımlanmışlardır. Bu

eserde arkeolojik tasvirlerde çok önemli bir yeri olan “Hayat ağacı”-nın Hitit metinlerindeki karşılığını da bulabildim.

Bütün bu keşifler uluslararası güçlü bir rekabet karşısında gerçekleştirilebilmiştir. Buluşlarımızın gerçekleşmesi için sarf edilen zaman içinde genel anlamda pek çok kitap yazabilir ve geniş aydın çevrelerinde kolayca üne kavuşabilirdim. Zor yolu seçmemin nedeni, temsil ettiğim bilim dalında ülkemi uluslararası düzeyde kalıcı katkılarla temsil etmek isteğimdir.

Eğer burada kendi bilim dalımdaki yaşam hikâyemin bir muhasebesini yapmak zorunluluğunu duymuşsam sayın okuyucularımdan özür dilerim.

Aşağıdaki satırlarda da Hitit dini ile ilgili olarak son yıllara kadar çözümlenememiş bir konunun incelenmesini Sayın Karal’ın aziz anısına sunuyorum. Bu araştırmanın Almanca bir metni Kammenhuber-Festschrift’te İtalya’da *Orientalia* mecmuasında yayınlanmaktadır.

tuḫḫuešsar sözü Hititoloji’yi başlangıç yıllarından beri meşgul etmektedir. A. Kammenhuber konunun aydınlanmasına ayrıntılı bir araştırma tahsis etmiştir: M(üncher) S(tudien zur) S(prachwissenschaft) I, 1952, S. 63-70. İlgili mütehassısların *tuḫḫuešsar*’ın mahiyeti hakkında fikir birliğine varamamalarının nedeninde elimize geçmiş olan metin malzemesinin yetersizliği yatmaktadır.

E. Forrer, *tuḫḫuešsar* için (P. Kretschmer, *Kleinasiatische Forschung* I, 1930, S. 299) “Flederwisch?” tercümesini önermiştir. A. Götze, *Mitteilungen der Vorderasiatisch - Aegyptischen Gesellschaft* 34, 2, 1930 S. 69 not 1’de *tuḫḫuešsar* ile *tuḫḫui-* “duman” arasında etimolojik bir ilişki görmüş ve *tuḫḫuešsar*’ın “buhurdanlık” olduğunu tahmin etmiştir. Aynı müellif kültür tarihinin birinci baskısında (*Kleinasien* 1933, S. 155 *tuḫḫuešsar* için “Räucherbecken” tercümesini düşünmüştür. Bu satırların yazarı (Beamtennamen, 1940, S. 13 not 1) *tuḫḫuešsar*’ın kulte kullanılan bir temizlenme maddesi olduğunu ilk kez göstermiştir. A. Goetze, *JCS* I, 1947, 85 *tuḫḫuešsar*’ın bir alet ya da kap değil, bir madde olduğunu kabul etmiştir. J. Friedrich, *JCS* I 288 v. d., verbal form *tuḫša* ile temizlik merasiminin söz konusu edildiğini düşünmüştür.

Kammenhuber bir az önce sözünü ettiğimiz makalesinde o yıllarda kendisi tarafından *tuḫḫuešsar* ile ilgili olarak tanınan bütün

metin yerlerini kullanmış ve kùltte önemli bir rol oynayan maddenin mahiyetinin ne olduğunun anlaşılması için yoğun çaba harcamıştır.

Bu önemli araştırmaya rağmen A. Goetze, Kùltür Tarihinin 2. baskısında, 1957, S. 166, *tuhhueššar*'ın henüz aydınlatılmadığını yazmıştır.

Kammenhuber, *tuhhueššar*'ın kullanılmasını aşağıdaki noktalarda özetlemiştir.

- 1) *tuhhueššar*, *tušš-* ile bağlantılı olarak, daima, cümlenin öznesi olan kişi, temizliği kendi üzerinde uyguladığı zaman
- 2) *tuhhueššnit šuppišahh-*, ^{LÜ}MUHALDIM ya da UGULA ^{LÜ.MEŠ}MUHALDIM merasimi hayvanlar ya da kùlt aletleri üzerinde icra ettiği zaman kullanılmaktadır.
- 3) Diğer ilişkiler halinde de az sayıda metin yeri vardır.

Kammenhuber'in araştırmasından da *tuhhueššar*'ın ıslak ya da sıvı bir madde olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kullanılıştan sonra eller ya da dudaklar kurulanmaktadır. Bu nesne bir havlu üzerine konabildiğine ya da bir havludan alınabildiğine göre (krş. müellif, Beamtennamen S. 38 ve 47 f. ve Kammenhuber a. g. y.'de 69) onun sert bir kısmı da olmalıdır.

tuhhueššar ile *tušš-* H. G. Güterbock tarafından, *Revue Hittite et Asianique* XXII, fasc. 74, 1964, 106 v. d. 'ında yeniden ele alındılar. Güterbock'a göre artık *tuššu(ša)i-*'nin anlamı kesin olarak "duman" (J. Friedrich, H(ethitisches) H(and)-W (örterbuch) 2. Erg.) olduğuna göre *tuhhueššar* sözü "duman" ile ilişkili olabilir. Ona göre *tuhhueššar* "duman" çıkaran bir madde, meselâ "buhur" ya da benzeri olabilir¹. Güterbock'un görüşüne göre *tuhhueššar-*, *tuššhui-* "duman" sözünden üretildiğine göre, *tuhhueššar*'ın *tušš-* (Med.) verb'i ile etimolojik ilişki halinde olduğu görüşü terk edilmelidir. Bu nedenle Güterbock bu verb'i *tušš-* "kesmek" verb'i ile birleştirmek istiyor. Ona göre, kıralın kendisi için *tuhhueššar*'dan bir parça kesmemesinin bir nedeni yoktur. J. Friedrich HW 3. Erg. 34 Güterbock'un incelemesine dayanarak *tuhhueššar* için "Tütsü reçinesi, günlük" ("Räucherharz") tercümesini vermektedir.

¹ Krş. aynı zamanda J. C. de Moor, *Journal of Near Eastern Studies* XXIV 355 ve H. Eichner, *MSS* 28, 1970, 16.

H. Otten, StBoT 13, 1971, 26 v. d.'ında *tuhhuesšar*'ın mahiyetinin aydınlatılması için çok değerli olan bir sıra metin yeri daha sunmaktadır. Otten, *tuhhuesšar*'ın etimolojik bakımdan *tuhhu(ua)i-* "duman" ile ilişkili olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. *tuhhuesšar*'ın kùltte kullanılmadan önce bir sıvının yardımıyla hazırlandığını vurgulamakta ve bu maddenin "tütsü reçinesi, günlük" olduğunu kabul etmemektedir. Otten *tuhhuesšar*'ın yakıldığını ya da kapların devrildiğini gösteren bir metin yerinin bulunmadığını da kaydetmektedir.

Okuyucunun dikkatini Kammenhuber ve Otten tarafından sunulan metin yerlerine çekmek yerinde olur.

L. Jakob-Rost, Texte der Hethiter 2, 1972, S. 68 v.d.'ında *tuhhuesšar*'ın sulu bir nesne olduğunu gösteren önemli bir metne işaret etmektedir:

KUB XLI 40 I 12 v. d. (CTH 669)

12' *k[u-i]t-ma-an[[-ma-an]] LUGAL-uš na-a-ú-i*

13' *ú-iz-zi nu ki-i hu-u-ma[-a]n*

14' *pí-ra-[a]n pa-ra-a ha-a-a[n-da]-a-an*

15' [LUG]AL-uš [ú-]iz-zi ²ar-ki-ú-i

16' [t]i-i[-i[a-z]i ^{LÜ}ALAN.ZU a-ḫ[a-a]

17' [ḫ]al-za-a-i

18' [UGULA ^{LÜ}.MEŠMUḪALDIM GAL-it *ua-a-tar ḫar-z[i]*

19' [t]a A-NA QA-TI LUGAL *ua-a-tar pa-ra-a [e-ep-zi?]*²

20' [t]úḫ-ḫu-eš-ni-it III-ŠU *la-ḫu-u-ua-a-i*

21' [GA]L DUMU^{MEŠ} É.GAL LUGAL-i GAD-an *pa-a-i*

22' [LU]GAL-uš QA-TI-ŠU *a-an-ši*

12' "Kıral henüz gelmeden,

13' bütün bunlar

14' önceden hazırlanmıştır.

² Kırık olan boşlukta bir şey bulunmuş olması zorunlu değildir. Krş. L. Jakob-Rost, a. g. y.'de. Eğer durum böyle ise, tercümenin biraz değiştirilmesi gerekecektir. Bu değişiklik *tuhhuesšar*'ın anlamında bir fark yapacak nitelikte değildir.

15' Kırıl gelir.

16' O, "(kült için) temizlenme evine"³ geçer. Hokkabaz (?) *aḫa* (diye)

17' bağırır.

18' Aşçıların başı sürahi ile su tutar.

19' Kırılın eline suyu uz[atır.(?)]

20' O, *tuhḫueššar*'dan/ile üç kez döker.

21' Saray oğlanlarının başı kırıla havluyu verir.

22' Kırıl ellerini kurular. "

Son zamanlarda *tuhḫueššar*'ın mahiyetini aydınlayabilecek yeni bir metin yeri ortaya çıktı. A. Archi, *Oriens Antiquus* XIV 2 (1975) S. 172 v. d.'ında bu metnin önemini kavradı. Fakat o *tuhḫueššar*'ı "buhur" ("incenso") ve *tuhḫša*-yı "keser" ("spezza") diye çevirmektedir. Böylece H. G. Güterbock'un görüşüne katılmaktadır.

KBo XVII 74 + KBo XXI 25 + ABoT 9 Öy. I 39 v. d. (Dupl. KBo XVII 11 (+) KBo XX 12) (+) KUB XLIII 26, Eski Hitit metni, bk. E. Neu, *StBoT* 25, Nr. 25 S. 65):

Öy. I 39

GAL LÜ.MEŠMUḪALDİM [*ya-*]tar a-ra-aḫ-za
ú-da-i nu ha-aš-ša-az

40 [(*hu-ul-*)]li-iš da-a-i nu an-d[a] pé-eš-ši-iz-zi ta a-aḫ-ḫa
ša-ra-a

41 [*da-a-(i)*] nu LUGAL-un šu-uḫ-pi-ia-a[*h-ḫi*] túḫ-ḫu-i-šar
LUGAL-i ḫa-ra-a e-ep-zi

42 [LUGAL-u]š túḫ-ša DUMU.É.GAL GA[D-a]n LUGAL-i
ḫa-a-i

39 "Aşçıların başı dışardan [s]u getirir ve ocaktan

40 çam kozalağını alır ve (su) içine [at]ar ve tekrar yukarıya

41 [kald]ırır ve kırıl (kült bakımından) temizler. *tuhḫuišar*'ı
kırıla uzatır.

³ *Éarkiu*- tapınağın avlusunda "merkezi ibadet salonu" ("Cella") karşısındaki küçük yapıdır. Bu yapı "altar evi" olduğu gibi "temizlenme evi" olarak da kullanılıyordu. Bu konuda baskıda bulunan kitabımda "Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels" ayrıntılı bir araştırma yayınlanmaktadır.

42 [Kıra]l . . . ar. Saray oğlanı kırala havluyu verir⁴.

Kültte kullanılan temizlik maddesi *tuhhuesşar*'ın özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

1. *tuhhuesşar* normal olarak bir sıvı'dır. Ondandır bir kısım akıtılabiliyor. *tuhhuesşar* kullanıldıktan sonra eller ya da dudaklar kurulanıyor.

⁴ Benzer bir biçimde KBo XXIII 59 Rs. III' 6 v. d.:

6' LÜ_{ha}-mi-na-aş GEŞTIN-aş za-a[l-_{ha}-i pé-e-da-i?]

7' LÜMUHALDIM DINGIR^{LIM} _{ha}-aş-şa-az _{hu}-u[l-li-iş da-a-i]

8' ta za-al-_{ha}-a-i pé-eş-şi-ja-a[z-zi túh-_{hu}-eş-şar]

9' LUGAL-i pa-ra-a e-ep-zi LUGAL[-uş túh^{uh}-şa]

10' LÜ_{ha}-a-mi-na-aş-şa iş-ta-na-n[a-an şu-up-pt-ja-ağ-hi]

6' "h̄.-adamı şarab (kabı) za[h̄ai-'yi getirir(?)].

7' Tanrının aşçısı çam koza[lağını] ocaktan alır.

8' (Onu) zalh̄ai-'ye atar. [*tuhhuesşar*'ı]

9' kırala uzatır. Kral[l . . .]ar.

10' h̄.-adamı (onunla) altar'ı [temizler.]"

Yukarıdaki metin ile bu metnin karşılaştırılması "aşçı"nın Hititçesinin LÜ_{hamina}- olabileceğini göstermektedir.

Yukarıda sunduğumuz metnin KUB VII 58 I 1 v. d. (Dupl. Bo 2555) da karşılaştırılabilir. E. Neu'un, StBoT 5 S. 68'te yayınladığı transkripsiyon ve tercüme şöyledir:

[(_{hu})-_{ya}-al-li[-iş-_{ya}-kán) a-a-an-ta-an NA₄-an]

[an]-da pé-eş-şi-ja nu a[(-a-an-za NA₄-aş)]

[(_{hu})-u]-_{ya}-al-li-iş-şa-na-an-za-aş-şa G[(IM-an)]

ú-e-te-ni an-da tãş-ku-pa-a-iz-zi

nam-ma-aş i-ga-e-et-ta na-aş ka-ru-uş-şi-ja-zi

tu-e-el-la ŠA ERÍN^{MEŞ}-KA LÜ-na-tar-te-et

za-ağ-_{ha}-a-iş-mi-iş _{ha}-lu-ga-aş-mi-iş

a-pt-ni-eş-şa-an e-ga-at-ta-ru

na-aş QA-TAM-MA ki-iş-ta-ru na-aş NA₄-aş i-_{ya}-ar

du-ud-du-um-mi-iş-du na-aş ka-ru-uş-şi-id-du

"Çam kozalağını ve kızgın taşı (suya) at. Kızgın taş ve çam kozalağı nasıl suda bağırır (yani ıslık çalarsa), sonra zıplar ve susarsa, senin de, ordularının (da) erkekliği, savaş gücünüz, haber alma gücünüz aynı biçimde zıplasın ve aynı biçimde sussun, ve taş gibi 'sağır' olsun ve sussun!"

2. *tuhĦueššar* bazan sert bir madde olarak görünüyor. O bir havluya konabiliyor, ya da bir havludan alınabiliyor⁵.

3. *tuhĦueššar* etimoloji bakımından “*tuhĦu(ua)i-* “duman” ile ilgilidir. Bunu (kızgın) çam kozalağının ocaktan alındığını ve suya atıldığını ve bunun sonucunda *tuhĦueššar*’ın ortaya çıktığını bildiren yeni metin yeri göstermektedir. Çam kozalağı reçine ihtiva ettiği için, *tuhĦueššar*’ın güzel kokulu ve tadının hoş olması gerekiyor. Kırıl tarafından elleri ve dudakları için kullanılması bu görüşü destekliyor. Bu duruma göre *tuhĦueššar* “reçine ya da sakız losyonu” olarak açıklanabilir.

tuhĦueššar ile temizlenme ya da kutsallaşma her halde Hıristiyan dininde vaftiz merasimlerinde olduğu gibi bu sıvı’nın temizlenecek insanların, hayvanların ya da (kült) aletlerinin üzerine serpilmesi ile oluyordu⁶. Yukarıdaki metinde suda söndürülmüş olan çam kozalağının sudan yukarı alınması ve bununla kırılın temizlendiğinin bildirilmesi böyle düşünmemize neden oluyor.

Benim bilgime göre verb formu *tuhša* yalnız *tuhĦueššar* ile ilişki halinde geçmektedir. Kammenhuber’in a. g. y.’de S. 70’de işaret ettiği güçlülere rağmen *tuhša* (Med.) *tuhĦueššar*’ın kullanılmasını anlatmış olmalıdır. Bu nedenle onu *tuhš-* “kesmek” verb’inden ayırmak istiyorum⁷. Şimdiye kadar yalnız 3. tekil olarak geçen *tuhša*’yı “losyonu sürer” diye çeviriyorum.

⁵ Bu sert madde yanan ve suda sönmüş olan çam kozalağının kalıntısı olmalıdır. Her halde bu kalıntıya da *tuhĦueššar* deniliyordu. KBo XVI 40 IV 11, KBo XVII 15 Vs. ? 17’ ve KUB IX 28 III 14 ve devamına göre bir nesneye bağlanabiliyordu.

⁶ Bu karşılaştırmayı öğrencim Sedat Erku’tun teklifine borçluyum.

⁷ Eğer bu münasebette biz *tuhša*’yı “kendisi için keser” (diye) çevirirsek, o zaman onu izleyen “elleri ya da dudakları kurulamanın” bildirilmesinin bir anlamı olmayacaktır.

tuhša “. . . ar” ile yalnız bu sıvı maddeye bir dokunuşun kastedilmiş olduğu ve ondan bir parçanın kesilmiş olmasının söz konusu olamayacağını KUB XXX 41 I 11’ v.d. açıkça göstermektedir. Bu metinde aynı işlem başka sözlerle söyle anlatılmaktadır:

11’ [LUGAL-u]š KÁ-aš ti-ja-zi nu-uš-š[i] UGULA LÜMUĦALDIM []

12’ [tuh-]hu-i-šar pa-ra-a e-ep-zi

13’ [LUG]AL-uš-ša-an QA-TAM da-a-i GAL DUMU.É.GAL

14’ LUGAL-i GAD-an pa-a-i LUGAL-uš ŠUMES-ŠŪ a-an-ši

- 11' [Kıra]l kapuya geçer. Ona aşçıların başı
 12' [tuḫ]ḫuišar'ı uzatır.
 13' [Kıra]l (onun üzerine) eli(ni)koyar. Saray oğlanlarının başı
 14' kırala havluyu verir. Kıral ellerini kurular.”

tuḫḫueššar ile kült bakımından temizlenmenin bu sıvı maddenin serpilmesi suretiyle cereyan ettiğini yayınlanmamış metin 1144/v çok iyi göstermektedir. Bu metni Profesör Otten'in müsadesi ile burada kullanıyorum.

- l. Kol. x + 3 [*tuḫ-]ḫu-i-šar-ra*
 4' [] III (?) - ŠU *iš-pár-nu-nuz-zi*
 5' [] *×-i tuḫ-ḫu-eš-šar*
 6' [*pa-ra-a*] *e-ep-zi*
 7' [] *tu-uḫ-ša*
 8' [*túḫ-]ḫu-eš-š[ar*

 x + 3 [] ve reçine losyonunu
 4' [] üç? kez serper.
 5' [...] .. 'ye reçine losyonunu
 6' [u]zatır.
 7' [...] losyonu sürünür.
 8' [re]çine losyo[nu

išparnu- “(kutsal suyu) kült bakımından temizlemek maksadıyla serpmek” anlamı için krş. meselâ KBo XX 10 I

- 11 *ta LUGAL-un šu-up-pt-ja-aḫ-ḫi [ḡa-ta]r III-ŠU*
 12 *iš-pár-nu-zi*
 11 “Kralı temizler. [(kutsal) su]yu üç kez
 12 serper.”

KBo XX 10 II

- 8 *ta LUGAL-un šu-up-pt-ja-aḫ-ḫi ḡa-tar III-ŠU*
 9 *iš-pár-nu-zi*

KBo VIII 102 r. Kol.

- 6' [] *ar-ta ḡa-a-tar iš-pár-nu-nu-[z-zi]*
 7' *LUGAL-un šu-up-pt-ja-aḫ-ḫi*
 6' “[...] durur. (kutsal) suyu serp[er].
 7' [Kra]lı temizler.”

Krş. aynı zamanda satır 12 v. d.

KUB XII 29 I?

4' [] LÚ DU *ya-a-tar A-NA EN SISKUR*5' [*i]š-pár-nu-uš-ki-iz-zi*6' [*na*m(?)-[*m*a-[-*a*]n (?) *ud-da-ni-iš-ki-iz-zi*4' “[] Fırtına tanrısının rahibi (kutsal) suyu kurban
sahibinin üzerine

5' serper.

6' Sonra onu (?) okur.”

TÜRKİYE'NİN KÜLTÜR SORUNLARI

Ord. Prof. Dr. EKREM AKURGAL

Yaşadığımız dönem içinde Türkiye'nin kültür sorunlarını üç başlık altında toplayabiliriz: 1) Türk kültürünün kökenleri ve etkilendiği uygarlıklar, 2) Türk kültürünü bugün besleyen kaynaklar, 3) Türk kültürünün geleceği.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN KÖKENLERİ VE ETKİLENDİĞİ UYGARLIKLAR

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde büyük aşamalara ulaşan Türk kültürü Orta Asya, Eski Anadolu ve Akdeniz-Ege kökenli olup büyük ölçüde İran, Arap ve Batı etkileri taşımaktadır.

Orta Asya Kökenleri

Türk kültürünün özünü bugün için bile Orta Asya'dan yaşayagelen değerler oluşturur. Türklerin dillerinden başka özellikle efsaneleri, töreleri ve âdetleri Orta Asya kökenlidir. Halıcılık, kilimcilik, çinicilik ve minyatürçülük gibi her türlü halk sanatını Türkler Orta Asya'dan birlikte getirmişlerdir. Söz konusu uğraşılardan ilk ikisi, halıcılık ve kilimcilik Türk yararıdır. Karagöz'ü de burada anmak gerektir. Çünkü gölge oyunu Orta Asya kökenlidir. Bunlara dönemlerinin birer büyük Türk buluşu olan yoğurt, pastırma, bulgur ve tarhana gibi "konserve" türündeki somut kültür ürünlerini de eklemek yerinde olur. Selçuk kümbetleri Türk çadırının taş aktarılmasından ortaya çıkmıştır. Yine Selçuk mimarlığının birçok süsleme ögesi Orta Asya kökenli olup onlara Orta Asya'daki Budist Türklerinin anıtsal duvar resimlerinde rastlanmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse bugün yaşamakta olan Türk halk sanatının büyük bölümü Türklerin ilk ana yurtlarından getirdikleri kalıtım (miras) olup bunlar uygarlığımızın en özgün yanını oluştururlar.

Eski Anadolu Kökenleri

Türkler 1071'den sonra Anadolu'ya yerleştikleri sırada karşılarında buldukları türlü kavimlerin aracılığı ile yarımada tarihin öncesi çağlara

giden birçok yerli geleneklerini tanıdılar. Bunlar genellikle günlük yaşamı oluşturan somut kültür kalıntılarıdır. Sözelimi Hitit tipi düz damlı kerpiç evler, Güneybatı Anadolu'daki beşik çatılı, Likya türü ağaç yapılar, Hititler'den beri değişmeyen duvar tekniği, ya da her birini Hitit çağında gördüğümüz üstü paralarla ve pullarla süslü fes biçimli kadın başlığı, uzun Mevlevi külahu, Karagöz ışıklağı, sivri ucu kalkık çarık, kağı, kökeni Karya uygarlığından gelen iki yüzlü Bektaşî baltası, kaynakları Frig'lere değin giden halk ezgileri... gibi.

Bütün bu yerli gelenek örnekleri günümüze değin gelmiş ancak artık yaşamını yitirmiş etnografik kalıntılardır.

Akdeniz ve Ege Kökenleri

Anadolu kıyılarında oturmuş olan ve Hint-Avrupa dili konuşan Myken'lerden (M.Ö. 1500-1200), Helen'lerden (M.Ö. 1200-30) ve Roma'lılardan (M.Ö. 30-M.S. 395) kalan maddi kültür mirasını Türkler Bizans'lıların (M.S. 395-1453) aracılığı ile almışlardır. Bunlar arasında köprü, su kemeri, hamam gibi çeşitli yapı türlerini ve bu arada bazı süsleme öğelerini anabiliriz. Buna karşın, Yunan (Helen) uygarlığının felsefe, edebiyat, tarih, tıp, astronomi, matematik ve fizik gibi bilimlerini ise Türkler aşağıda göreceğimiz üzere, İslam uygarlığı aracılığı ile tanımışlar ve bu alanlarda büyük başarı göstermişlerdir.

İran Etkileri

Orta Asya'da çok özgün ve üstün bir uygarlık geliştirmiş ve o dönemlerdeki komşuları üzerinde güçlü etkiler yapmış olan Türkler İslam dinine girdikten sonra bu yeni inancın ortaya çıktığı yörelere doğru göç etmeye ve daha 8. ve 9. yüzyıllarda İran'da ve Mezopotamya'da yerleşmeye başlamışlardı. Bu göçler sırasında Türklerin ilk karşılaştıkları topluluk yüksek bir uygarlık düzeyinde bulunan İranlılar olmuştur.

Türkler güçlü ve eşsiz bir mimarlık, genellikle özgün bir sanat geliştirmişlerdir. Şu var ki, mimarlıkta kubbe, eyvan (anıtsal medrese kapıları) ve sivri kemeri Türkler İranlılardan almışlar, çinicilik ve minyatürcülük alanlarında, birçok küçük sanat kollarında onlardan büyük ölçüde esinlenmişlerdir. Ancak Selçuk uygarlığının başlarında alınan bu etkiler çok yararlı olmuş, Türk sanatçıları bunlarla o denli yeni bir biçim (üslup) geliştirmişlerdir ki, on beşinci yüzyılda İran sanatına karşıt etkide bulunacak bir düzeye ulaşmışlardır. Ne var ki, bilindiği gibi İran'a özenme Divan Edebiyatımızda giderek artmış ve bu tutku Türkiye'de aydınların işledikleri, kendimize öz, arık bir yazın sanatının gelişmesini önlemiştir.

Arap Etkileri

Abbasiler çağında (750-1250) Batıya akın eden Türklerin birçok boyları İran'dan öteye, daha uzaklara, Suriye, Mezopotamya ve Mısır'a değin yayılmışlar, buralarda özgün ve etkin sanat akımları geliştirmişlerdir. 9. yüzyılda Bağdat'ın yakınındaki Samarra kentinde Türk ordusu ile birlikte Türk sanatçıları yepyeni bir stil yaratmışlardır. Orta Asya'dan getirdikleri "eğri yontma" tekniği ile Türk ustaları burada kendilerine öz bir süslemecilik oluşturmuşlar, aşağı yukarı o dönemlerde, Mısır'da Türk kumandanı Ahmet İbni Tolon, etkileri uzun süren ve Samarra'dakinin benzeri olan "Tolon sanatı"nı geliştirmiştir.

Böyle olmakla birlikte Türkler Araplardan sanat konularında büyük ölçüde esinlenmişlerdir. Kökeni Helenistik olan peristyl tipi açık mekânı, yani üç ya da dört bir yanı odalarla çevrili medrese planını, çok direkli cami tipini ve minare gibi önemli mimarlık unsurlarını, çeşitli süsleme öğelerini Türkler Araplardan almışlar ancak onların hepsine yeni bir Türk görünümü ve özgünlüğü kazandırmışlardır.

Türklerin Katkısı

Abbasiler döneminde Araplar, İranlılar ve Türkler antik çağdan kalma kitapları okuyor ve bunlara dayandırdıkları çalışmalarıyla eski İonyalı düşünürlerin kurdukları felsefe, geometri, astronomi, tıp gibi bilimlere katkılarda bulunuyorlardı. Öyle ki, İslam bilginleri geliştirdikleri araştırmalarıyla kimya ve cebir gibi evrensel bilimin iki önemli disiplinini de kurmuşlardı.

Avrupa'daki Rönesans çağından yarım bin yıl önce başlayan ve birkaç yüzyıl süren bu birinci Rönesans atılımı sırasında Farabi ve İbni Sina gibi Türk asıllı bilginler de ilk sırada yer alarak bundan tam bin yıl önce ortak İslam biliminin oluşmasına yardımcı olurken Batı ülkelerine de örnek ve kaynak olmuşlardı. Doğu ülkelerindeki bu bilimsel çabalar büyük ölçüde 13. ve 14. yüzyıllarda da süregeldi ve Anadolu'da Selçuk uygarlığını geliştirmekte olan Türkler bu çalışmalara ayak uydurmaktan geri kalmadılar. Ancak 15. yüzyıldan beri bütün Doğu dünyası dinsel tutumlu düşünürlerin etkisi altında bilimsel araştırmalardan koştular ve bugün bile düştükleri o ilkel durumdan bir daha kendilerini kurtaramadılar. Doğu'yu kendine örnek alan Türkler de giderek 16. yüzyıldan sonra Atatürk dönemine değin bütün güçlerini öteki dünyaya, ölümler âlemine hazırlık işlerine adanmışlar, bugünkü geri kalmışlığa boyun eğmişlerdir.

Oysa Avrupa ulusları 14. ve 15. yüzyıllarda İslam bilginlerinin araştırmalarına ve onların eski Yunancadan Arapçaya yaptıkları çevirilere

başvurarak Batı'nın Rönesans atılımını başlatmışlardı. Rönesans atılımı ile Avrupalılar kendilerini kiliseye bağlılıktan kurtararak uyanmışlar ve Sümerlerden gelen ve Helenlerde yeni boyutlar kazanan özgürlükçü kültürü benimseyerek onu daha da yüceltmişlerdir.

Ne yazık ki Türkler özellikle İkinci Mehmet döneminde Batı'ya çok yakın oldukları bu sıralarda bu Rönesans atılımına katılamamışlar, bir dönemler Abbasiler çağındaki birinci Rönesans çalışmalarına büyük katkıda bulunmuş oldukları halde Batı dünyasında olup bitenlerden, ikinci Rönesans atılımından uzak kalmışlardır.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ BUGÜN BESLEYEN KAYNAKLAR

İran ve Arap kaynakları özünde Türkiye için daha 16. yüzyılda kurumuş durumda idi. Her ne denli Türkler 18. yüzyıl başına, hatta 20. yüzyıl içlerine değin doğulu bir karakter göstermekte ise de 16. yüzyıldan beriye Arap ve İran ülkelerinden gelen etki yok gibidir. Çünkü o yüzyıldan bu yana, yukarıda da değindiğimiz üzere, bütün Müslümanlık dünyası yerinde saymış ve daha 17. yüzyıldan başlayarak geri kalmışlığın karanlıklarına gömülmüştür. Müspet bilimler hepten unutulmuş edebiyat ve sanat alanlarında ise bütün İslam ülkeleri eskilerin bıraktığı mirastan geçinmekle yetinmişlerdir.

Böylece İran ve Arap kaynakları kuruduktan sonra Türkiye 18. yüzyılın başından, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa'ya elçi olarak gitmesinden bu yana batı kaynaklarından beslenmeye başlamıştır.

Çizdiğimiz tabloya göre modern Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunmuş olan uygarlıklar arasında bugün yalnız batı etkeninden yararlanmaktayız. Buna karşılık Türk kültürünün özünü biçimlendirmiş olan Orta Asya ve Eski Anadolu ile Selçuk ve Osmanlı kültür hazinelerine sırtımızı çevirmiş bulunmaktayız.

Oysa yeniden özgün bir kültür yaratmamız daha çok bu dört ana kaynaktan beslenmemize bağlıdır. Nitekim batılı yöntemlerle çalışan ve özellikle eski ya da yakın dönemlerin Anadolu ezgilerini işleyen bestecilerimiz uluslararası saygınlık ve beğeni kazanan eserler yaratmışlardır. Ressamlarımız arasında da özgünlüğe ulaşanların daha çok Anadolu konularını işleyenler arasından çıktığını görüyoruz.

Buna karşılık mimarlarımızın büyük bir çoğunluğu Batı'nın etkisi altında eriyip gittiklerinin farkında bile değildirlere. Oysa özgünlüğe ulaşabileceğimiz konuların başında mimarlık gelmektedir. Nitekim evrensel üne ve saygınlığa ulaşan çağdaş mimarlarımız eski Türk yapılarından esinlenmesini bilenler arasından çıkmaktadır.

Ancak ulusal kaynaklardan yararlanmak demek eski Türk ve Türkiye kültür mirasını olduğu gibi sürdürmek değildir. T.R.T.'de "Türk Sanat Müziği" ve "Türk Halk Müziği" adları altında icra edilen eserler özünde artık folklor alanına geçmiş yapıtlardır. Onlara günümüzün yaratıları diye bakmak büyük bir safdillik olur. Bu sanatlar dönemlerini çoktan kapatmışlardır. Batı dünyasının yüzyıllardan beri çok sesli musikiye sahip olmasına karşın bizim hâlâ beşyüz yıl geri kalmış yöntemlerle çalışmamız, ulusal güç ve yeteneklerimizi umursamazlıkla harcamamız yazık değil midir?

Bu nedenle doğru adı türkî yani Türk biçimi demek olan türkülerimizi (Halk müziğimizi) ve yine gerçek adı şarkî yani Şark biçimi anlamına gelen şarkılarımızı çağdaş düzeye ulaştırmak zorundayız. Türkülerimizde ve şarkılarımızda Türk olan onların yöntemleri değil ezgilerinin ses düzenidir. Böylece çok sesli yöneme geçmekle Türklük elden gitmeyecek, tersine Türklük yücelecektir. Bu iki müzik türünü icra eden ve özünde çok yetenekli olan sanatçılarımız sahneye çok kez smokin ile, yani ileri ölçüde batılı olan bir giysi ile çıkarlar. Bir başka deyimle çağdaş kılık içinde ilkel yöntemli bir müzik icra ederler. Bu çelişkiye düşenler görünüşü yeniye uyduracaklarına müziğin içeriğini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarsalar daha iyi etmezler mi?

Alışılmış bir müzikten yabancı ses ve yöntemlere ulusumuzun bütünü ile geçişi elbetteki çok zordur. Ancak bunun da yolları vardır. Hele televizyon gibi bir eğitim aracına sahip olduğumuz bu çağda.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜN GELECEĞİ

Özgürlükçü demokrasiyi, dinsel düşünceden sıyrılmış, bilimsel araştırmayı tanımayan ve yine dinsel davranışla sanat ve ticaret yapmak isteyen İslamcı tutum, her çeşit ilerlemeye engel olacağı için sakıncalıdır. Böyle bir kültür yaklaşımı ile ne öteki İslam ülkelerinin, ne de Türkiye'nin geri kalmışlıktan kurtulmalarına olanak vardır.

İslam dünyası ile dostluklar, yakın ilişkiler ya da siyasal bağlar kurmak için Türklerin yeniden İslamcı davranışa dönmelerine hiçbir gerek yoktur. Tersine eğer gerçek anlamı ile Batılı olabilirsek açık düşünceli, uyanık bir İslam ülkesi olarak İslam dünyasında daha büyük saygınlık kazanabiliriz.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'yi yeni bir yörüngeye oturtmak istediği gün Atatürk, karşısında tarih öncesi düzeylere düşmüş bir yoksullar ülkesi bulmuştur. Yurdunu kalkındırmak için gerekli kültür değerleri arayan Büyük Önder "bir lokma bir hırka" ile yetinen bir dünya görüşünden ve bütün gücünü ölümler ülkesi doğrultusunda harcayan bir

tutumdan yararlanamazdı. Onun için O, Batı'nın güçlü, bu dünyaya bağlı ve özgürlükçü demokrasi ilkelerine dayanan bir yöntem kurarak son soluğunu vermek üzere olan Türk topluluğunu yeniden canlandırdı.

Türkiye'nin yüzyılı aşkın bir Batılılaşma süreci içinde bulunmasına karşın yine de geri kalmışlıktan kurtulmamış olması çeşitli yorumlara konu olmaktadır. Birçokları, daha doğrusu büyük bir çoğunluk başarı sağlanmamış olmayı Avrupa taklitçiliğinde ve "ulusal uygarlıktan sapma" davranışında aramaktadır.

Oysa Türkiye'de Batılılaşma atılımının bugün bile başarılı olamayışının birçok nedenleri vardır:

1- Batılılaşmanın düzeysel nitelikte kalarak Batılı davranış yerine sadece Batı tekniğinin alınması ile yetinilmiş olması. Türkler, yapmaları gerekenin tam tersini denemişler, onun için taklitten ileri gidememişlerdir. Ulusal ruhu yitirmek korkusu onları Batılı yöntem içinde yaratıcı olmaktan engellemiştir. Batılı olmanın birinci koşulu düşünce özgürlüğüdür. Batılıların özgürlükçü tutumu topluluklarına, demokrasiyi, laikliği, bilim, sanatta ve ticarete yarışmayı (rekabeti) kazandırarak onları yanlış inançlardan ve dinsel ilkelerden uzak, bu dünyaya bağlı, her zaman en iyi ve en güzel ürünleri ve yapıtları elde etmek davranışına götürmüştür. Batılı olmak için İslamı terk etmemizi öneren yoktur. Batılı davranışı benimseyebilmek için gerçek bir Müslüman olmakta zarar değil ancak yarar vardır. Yeter ki laik bir yaklaşımla dini devletten, ticaret ve kültür işlerinden ayrı tutmasını bilelim, tıpkı Arapların İslamın ilk beşyüz yılında ve Osmanlıların da 14., 15. ve 16. yüzyıllarda davrandıkları gibi.

2- Batılılaşmanın yalnız aydın çevrede hem de onun sınırlı bölümleri içinde kalması halka, geniş topluluklara götürülemediği olması. Atatürk devrimlerinin baş amacı Batılılaşmayı ülke düzeyinde ulusal boyutlar içinde uygulamaktır. Büyük Önderle başlayan bu akım hızını azaltmışsa da yine de canlıdır. Bütün iş Batılı davranışı, okuma ve yazmayı yüzde yüz gerçekleştirmekle sağlamaya çalışmaktadır. Japonlar Avrupalılar gibi giyinmekte, onlar gibi düşünmekte olmalarına karşın özgürlüklerinden bir şeyler yitirmemişlerdir. Macarlar da öyle; Batılılaşmış olmak onların sanatta kimliklerini korumalarını engellememiştir. Ruslar da bu konuda güzel bir örnek olarak gösterilebilirler. Büyük Petro (1672-1725) dan bu yana Batılılaşmaya başlayan Ruslar öz benliklerini yitirmemeleri bir yana üstelik Batı kültürüne her alanda büyük katkılarda bulunmuş bir ulustur.

3- Gerekli ekonomik ortamın yaratılmamış olması. Batılı davranış, birinci sırada çok çalışmayı, rekabeti ve özellikle iş yapma ve ticaret kurmayı öngörür. 1960'larda sanayileşmeye başlayan Türkiye'nin özellikle Japon

örneğine bakarak yoğun çalışma ve rekabet yolu ile her çeşit alanda endüstrileşmeyi gerçekleştirmesi gerekmektedir.

4- Batılılaşma ya da gelişme ve sağlıklı bir yaşam kazanmak isteyen her ülke, her konu için gerekli kurumları ortaya koymak ve onları yaşatmak zorundadır. Bilimsel araştırmalar yönünden durumumuz hâlâ ilkel ölçüdedir. Üniversitelerimizde bilimsel araştırmalar çok sınırlı alanlar içinde kalmıştır.

Batılı ülkelerin düzeyine onların gittiği yoldan ve uyguladıkları yöntemle ulaşıldığını artık bilmemiz gerekmektedir.

Üstün Düzeyde Sosyal Bilimler Lisesi

Yapılacak işlerin başında, fen lisesi kurduğumuz gibi, üstün bir sosyal bilimler lisesi açmamız gelir. Türkiye'nin bütün ortaokullarından her yıl mezun olanlar arasından seçilecek yüz kadar yetenekli çocuğu parasız yatılı bir lisede yoğun bir biçimde eğitmek kısa sürede istenilen sonucu verecektir. Lisenin öğrencileri en seçkin öğretmenler tarafından, hatta belirli sayıda üniversite öğretim üyelerinde eğitilmelidir. Bu lisede bir hazırlık sınıfı olmalı ve öğrenciye bu okulda sağlam bir Türkçe, en azından bir mükemmel yabancı dil ile birlikte sosyal bilimler alanındaki çağdaş zihniyet ve bilgiler öğretilmelidir.

Bu liseden çıkacak gençler sosyal bilimlerle uğraşan fakültelere girerek oradaki çeşitli dallarda asistanlık sınavlarını kazanacak güçte olacaklardır. Böylece üniversitelerimizdeki bütün sosyal bilim dalları yurdun her köşesinden gelmiş en iyi yetişmiş ve en yetenekli gençler tarafından beslenecektir. Bu lisede yetişenler arasında Türk kültürüne yön verecek bilim ve düşün adamları, yazarlar, diplomatlar, gazeteciler ve politikacılar da yer alacaktır. Böyle bir sosyal bilimler lisesinin kurulması için yurdumuzdaki öğretim vakıflarının ön ayak olması temenni olunur. Unutmamalı ki, Osmanlılar parlak dönemlerinde öngördüğümüz üstün düzeyde sosyal bilimler lisesinin bir benzeri olan "Enderun Mektebi"nde okumuş kimseler tarafından yönetilmiştir.

Türk Akademisi

Bugün sayılarının artmış olmalarına karşın Türk üniversitelerinde bilimsel araştırma gerilemeye başlamıştır. Çünkü üniversitelerimizde 1965'ten beri kitap ödenekleri gereksiniminin ancak küçük bir yüzdesini karşılamaktadır. Hatta bazı üniversite enstitülerince hiçbir kitap satın alınamamaktadır. Bu durumda yakın bir gelecekte Türk üniversitelerinde bilimsel araştırma toptan kalkmış olacaktır. Oysa Türk öğretim üyelerinin en aşağı yüzde ellisi birinci sınıf araştırmacı düzeyindedirler. Bu denli yetenekli

bilim adamlarımızı körletmemek için bir an önce Türk Temel ve Sosyal Bilimler Akademisi'nin kurulması gerekmektedir. Türkiye'nin yeni kurula-caklarla 25'i bulacak olan üniversitelerinin her birinde düzinelerce bilim dalı için kütüphane ve araştırma aracı sağlanması olanak dışıdır. Sadece gerekli kitaplıkların kurulması yüzlerce milyarı aşar. Bu nedenle daha varlıklı günlerimiz gelene değin şimdilik hiç olmazsa Ankara'da bütün temel ve sosyal bilimleri kapsayan bir kuruma, yeni bir akademiye gereksinme vardır.

Türkiye'de bir an önce Türk kültürünün her dalında tam mevcutlu kütüphaneler ve zengin arşivler kurmak olanağına sahip organlar kurulmalıdır. Bunlar sosyal bilimler için şu konuları içlemelidir:

- 1) Türk yazını ve Türk yazın tarihi,
- 2) Türk sanatı ve Türk sanat tarihi,
- 3) Felsefe, bilim tarihi, psikoloji, sosyoloji, pedagoji, sosyal antropoloji,
- 4) Türk ve Türkiye folkloru ve etnografyası ile Türk müzik tarihi,
- 5) Türk coğrafyası,
- 6) Eski Anadolu dilleri ve kültürleri (Kafkas, Ermeni, vb. dilleri ve tarihi konuları da bu bölümde araştırılmalıdır),
- 7) Anadolu arkeolojisi (Prehistorik devirlerden Bizans çağı sonuna değin),
- 8) Arap ve İran dilleri ve kültürleri,
- 9) Balkan dilleri ve kültürleri,
- 10) Slav dilleri ve kültürleri.

Dil ve Tarih alanları yukarıdaki listeye alınmamıştır. Çünkü her iki konu için birer kurum mevcuttur. Atatürk'ün kurduğu bir Dil Kurumu vardır, ayrıca yeni Anayasa tasarısında bir Dil Akademisi öngörülmüştür. Yine Atatürk'ün kurduğu Türk Tarih Kurumu ise zaten bir akademi hüviyetini taşımakta olup Uluslararası Akademi Birliği'nin Union Académique Internationale'in, bir üyesidir.

Temel bilimler için de aynı ölçü ve önemde araştırma organları kurulmalıdır.

Üç üniversitenin kurulmasını ve yaşatılmasını karşılayacak olan para ile, Türk Akademisi'ni ortaya koymak mümkündür. Türkiye kurduğu her bir üniversite için milyarlarca lira sarfediyor. Türk ve Türkiye Kültürü ile Çağdaş Temel Bilimlerini toptan ve eksiksiz işleyecek bir büyük araştırma kurumu için üç üniversiteye ayrılan parayı vermek herhalde çok olmayacaktır. Buna karşılık Türkiye ancak böyle bir kurumla, yeni akademi ile çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak olanağını bulacaktır.

Temel ve Sosyal Bilimler Akademisi ilgili kuruluşlarla Hükümetin önereceği aktif ve emekli bilim adamları arasından Devlet Başkanının seçeceği 60 üye tarafından oluşturulmalıdır.

Akademi, devlet kuruluşları ile de ilişki kurarak Türkiye'nin bilim ve kültür sorunları üzerinde üç ve beş yıl süreli araştırma projeleri geliştirmeli ayrıca akademi dışından gelecek proje önerilerini de inceleyerek gerekli olanlarını yurdumuzun bilim uzmanları tarafından gerçekleştirilmelerini sağlamalıdır.

Projeleri gerçekleştirecek bilim adamlarına müesseselerinden aldıkları maaşları dışında hiçbir ücret ödenmeyecek ancak kendilerine tam mevcutlu kütüphaneler, gerekli sekreter, her çeşit araç ve gereç sağlanacak, yazdıkları kitaplar akademi tarafından basılacaktır.

Söz konusu uzmanlar araştırmalarını üç yıllık, beş yıllık planlar biçiminde gerçekleştirecekler, yararlı olmayanlara yeni projeler verilmeyecektir. Gerekli durumlarda akademinin önerisi ile araştırmacılara buldukları kuruluşlardan 6 ay ya da bir yıl araştırma izni sağlanacak, sonuçlarını üç yılda yayına hazır duruma getirmeyenlerle bir daha işbirliği yapılmayacaktır.

Akademinin statik bir organizmaya dönüşmesini önlemek için böyle bir tutum zorunludur. Bu koşula uyulmayıp projelere maaş verilirse akademi çalışmaları kısa dönemde dinamikliğini yitirir, statik bir bünyeye dönüşür ve asalaklaşır.

Bu çeşitli kurumlar Batı ülkelerinde olduğu gibi Rusya'da ve Balkan ülkelerinde akademi adı altında çalışmaktadırlar. Ayrıca Fransa'da "Centre National de la Recherche Scientifique" ve Almanya'da "Forschungsgemeinschaft" adları altında aynı işleri gören bilimsel organlar çalışmaktadır. Türkiye bu konuda çok geç kalmıştır. Daha çok gecikmesinde büyük sakıncalar vardır. Yeniden üstün düzeyde bir kültüre ulaşmamız sözünü ettiğimiz bilimsel çalışma merkezlerinin kurulmasına bağlıdır. Başka türlü geri kalmışlıktan kurtulmamız olanaksızdır.

ATATÜRK ÜZERİNE İKİ BİLDİRİ

BİLÂL N. ŞİMŞİR

Türk Tarih Kurumu Üyesi

Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü dolayısıyla, 27 Ekim 1981 günü, Macar Bilimler Akademisi ile Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Fakültesi ortaklaşa bir sempozyum düzenlediler. Budapeşte'de Macar Bilimler Akademisi salonlarında yapılan bilimsel toplantıya, on Macar bilim adamı Atatürk üzerine birer bildiri sundular. Toplantıya Ankara'dan, rahmetli Başkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Sayın Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve ben katıldık. Rahmetli Büyük Hoca ile birlikte katıldığım son bilimsel toplantı, son dış gezi oldu bu. Kendisiyle birlikte geçirdiğim o birkaç günün anısı hâlâ taptazedir.

Doyum olmazdı Hocanın tatlı sohbetlerine. Gezilerde daha da açılırdı sanki. Anlattıkça anlatırdı. Bir bilge kişinin söyleşileriydi bunlar. Süzme bilgiler doluydu. Dinledikçe aydınlanır, yararlanırdım. Hiç bitmesin isterdim bu konuşmaları. Hoca hiç susmasın isterdim. Budapeşte'den ünlü Estergon kal'asına bir gezi yapmıştık. Bilge Hoca yol boyunca bize tarih ziyafeti çekmişti.

Budapeşte'de bulunduğumuz sırada, Türk-Macar Kültür Anlaşması gereğince, Türk Tarih Kurumu üyeleri ile Macar tarihçilerinden oluşan Karma Komite toplantısına da katıldık. Ben, "Atatürk ve Macaristan" başlıklı bir bildiriyle Macaristan'a gitmiştim. Bu bildiriye Karma Komite toplantısında okumam istendi. Bildiriye orada sundum. İlgi çekti, üzerinde konuşuldu. Aynı gün öğleden sonra yapılacak sempozyuma ne sunacağım diye düşünürken, Karal Hoca Hızır gibi yardımına yetişti. Daha önce, Paris'te yayınlanan bir dergi için hazırlamış ve bir örneğini de Hocaya sunmuş olduğum "Atatürk'ün Dış Politikası Üzerine" başlıklı yazımı çantasından çıkarıverdi! Bu yazım henüz hiçbir yerde çıkmamış ve okunmamıştı. Onu da, Hocanın isteğine uyarak, öğleden sonraki sempozyumda okudum.

Karal Hoca her iki bildiriye de beğenmişti. Her zamanki inceliğiyle beni kutlarken, "bunları *Bellekten*'de yayınlayalım" demişti. Meğer o *Bellekten*

kendisini anma sayısı olacakmış! Macar Bilimler Akademisi salonlarında okuduğum o iki kısa bildiriye burada yayınlarken, rahmetli Başkanımızın son arzularından birini yerine getirmiş oluyorum. Ruhu hoşnut olsun. Değerli anısı önünde bir kez daha saygıyla eğilirim. Nur içinde yatsın!

SUR LA POLITIQUE ETRANGERE D'ATATÜRK

“Paix dans le pays, paix dans le monde!”

Cette formule bien connue de Mustafa Kemal Atatürk est aujourd'hui gravée à l'entrée du Ministère des Affaires Etrangères à Ankara, comme une règle de conduite pour la diplomatie turque moderne. Mais pour bien saisir les conceptions du grand homme d'Etat pacifiste sur les relations étrangères il faudrait aller aux années 1920.

En effet, dès son débarquement en Anatolie, le 19 mai 1919, avec la détermination de créer un nouvel Etat turc sur l'Empire ottoman en morcellement, Mustafa Kemal posait les bases de sa politique extérieure. Son point de départ était les principes des Droits de l'Homme. Pour lui, chaque nation comme chaque individu a le droit à la vie. Il se révoltait contre les Puissances impérialistes qui voulaient priver le peuple turc du droit à l'existence, parce que l'Empire ottoman était vaincu dans la Grande Guerre mondiale:

“Messieurs, nous ne demandons rien de plus à personne, disait-il. On ne doit pas nous priver de ce que chaque peuple civilisé du monde possède naturellement et l'on doit reconnaître nos droits. En effet, nos droits sont naturels, légitimes, raisonnables et ils nous sont nécessaires. Nous ne renoncerons pas à notre droit.”

“Nous sommes un peuple qui veut vivre et cela en jouissant de sa dignité et de son honneur. Nous ne pouvons tolérer de nous voir dépouillés de ces attributs”.

Etant donné que l'existence digne et honorable pour un peuple n'était possible que dans le cadre d'un Etat souverain et indépendant, Atatürk disait qu' “il n'y avait qu'une décision à prendre, c'était de créer un nouvel Etat turc, s'appuyant sur la souveraineté nationale et indépendant sans aucune réserve.” “Notre but est d'assurer l'indépendance complète de la nation et notre intégrité territoriale dans les limites nationales.”

Pour la première fois dans l'histoire turque, Atatürk précisa ces "limites nationales" sur les territoires de l'Empire ottoman multinational, dont les frontières s'étendaient, au début de la Grande Guerre, depuis les Balkans jusqu'à l'Océan indien. Il prépara un document de base qui fut approuvé et signé par les députés du dernier Parlement ottoman le 28 janvier 1920, et qui est connu sous le nom du *Pacte National* (Misak-ı Milli). Ce document fixait "le maximum de sacrifices possibles auxquels la nation turque pourra consentir" en vue de s'assurer une paix juste et durable. De cette façon il précisait les frontières du nouvel Etat national turc. En voici quelques extraits:

"Le sort des territoires de l'Empire ottoman exclusivement peuplés par des majorités arabes doit être réglé selon la volonté librement exprimée par les populations locales... Le reste de l'Empire ottoman habité par une majorité musulmane ottomane forme un tout indivisible..."

"Le statut juridique de la Thrace occidentale doit se baser sur la volonté librement exprimée de sa population..."

"Les signataires du présent Pacte considèrent la jouissance d'une indépendance entière et d'une complète liberté d'action comme la condition *sine qua non* de l'existence nationale. Par conséquent, ils s'opposent à toute restriction politique, juridique ou financière de nature à entraver le développement national ottoman."

Par ce document les représentants du peuple turc renonçaient aux régions arabes et à la Thrace occidentale et fixaient ainsi les frontières du nouvel Etat national turc. Ils exigeaient une indépendance complète à l'intérieur de ces limites nationales. Pendant les années 1920-1923, la politique extérieure d'Atatürk avait pour objectif la réalisation intégrale du Pacte National, ni moins, ni plus. Depuis le début de la Guerre d'indépendance turque jusqu'à la conclusion du Traité de Paix à Lausanne, le 24 juillet 1923, il n'a pas modifié son point de vue et s'en tient aux revendications inscrites dans ce document. Lorsqu'il entamait des négociations avec le délégué de la France, M. Franklin-Bouillon, il insistait sur la reconnaissance a priori du Pacte National:

"Nous tîmes le lundi 13 juin (1921) notre première réunion. Dans cette séance il fut question entre nous de déterminer quel serait le point de départ de notre négociation. Moi, je posai le principe que notre point de départ à nous serait le Pacte National. M. Franklin-Bouillon parla du Traité de Sèvres. Je fis remarquer que de l'ancien Empire ottoman était né un nouvel Etat turc et qu'il fallait le reconnaître, qu'en tout cas, cette nouvelle Turquie s'arrangerait pour faire reconnaître ses droits, à l'égal de

tout autre peuple indépendant. “Le Traité de Sèvres, dis-je, est un arrêt de mort à ce point néfaste pour la nation turque, que nous demandons que le nom même n’en soit pas prononcé par une bouche se disant amie!... Il n’est pas possible que l’Europe ignore notre Pacte National”.

Quand le général Harington, Commandant en Chef des Forces britanniques en Turquie, exprimait le désir d’une entrevue à Inebolu, Atatürk lui répondit, le 5 juin 1921 en ces termes:

“Nos demandes nationales sont connues de Votre Excellence. Je déclare que dans le cas où le principe de la libération complète de notre territoire national et celui de notre entière indépendance, politique, financière, économique, militaire, juridique et culturelle à l’intérieur de nos frontières nationales, seraient reconnue, nous serons prêts à entrer en négociations... Si le désir de Votre Excellence est de procéder simplement à un échange de vues sur la situation, nous pouvons charger de cette mission un de nos collègues.”

Durant les années difficiles de la Guerre d’indépendance, Atatürk s’efforçait d’une part, de faire connaître la cause turque à l’opinion mondiale, et, d’autre part, à préciser les principes solides de sa politique étrangère. La lutte nationale qu’il dirigeait n’était pas faite pour sauver l’Empire ottoman qu’il considérait comme déjà mort, mais pour créer un Etat national turc libre et indépendant. C’était une question de vie et de mort pour la nation turque. Dans ces conditions, en politique étrangère, il fallait passer de la conception de l’Empire ottoman à la conception d’une politique nationale. Atatürk rejetait catégoriquement le régime des capitulations imposé à l’Empire ottoman qu’il décrivait de la façon suivante:

“On sait que l’Empire ottoman était lié par des ‘capitulations’ existant au nom d’anciens traités. Les éléments chrétiens jouissaient de nombreux privilèges et exemptions. Le gouvernement ottoman ne pouvait exercer ses droits de juridiction sur les étrangers établis dans l’Empire ottoman. Il était interdit d’assujettir les étrangers aux impôts perçus sur les nationaux. Le Gouvernement ottoman était, de même, empêché de prendre des mesures à l’égard des éléments de l’intérieur qui sapaient les bases de l’Etat.

“Il était également interdit au gouvernement ottoman d’assurer au peuple turc, son élément originel, celui qui l’avait fondé, les moyens de mener une existence conforme à la dignité humaine. Il ne pouvait restaurer le pays, construire des chemins de fer, il n’était même pas libre de créer des écoles.

“A l’extérieur, l’Empire ottoman, n’avait aucune valeur, aucun mérite, aucun prestige. Il était au ban du Droit International et placé pour ainsi dire sous la tutelle et la protection de l’étranger.”

Par conséquent, le nouvel Etat national turc devrait être complètement libre et indépendant. Il était une condition fondamentale pour l'existence d'un Etat souverain.

Atatürk rejetait aussi le panislamisme et le pantouranisme comme "d'idéaux illusoires". "Nous ne sommes pas de ces hommes qui courent après de grands rêves, disait-il. Plutôt que de courir à la poursuite de notions que nous ne réalisons pas et que nous ne pouvons pas réaliser et d'accroître la pression des ennemis sur nous, revenons aux limites naturelles, aux limites légales. Connaissons nos limites."

Dans son grand *Discours* Atatürk dit ceci:

"Messieurs, ce qui est à la base essentielle de la politique extérieure, c'est l'organisation intérieure de l'Etat. Il est donc nécessaire que la politique extérieure soit en harmonie avec l'organisation intérieure..."

"Pour que notre nation puisse mener une existence heureuse, solide et durable, il est nécessaire que l'Etat poursuive une politique exclusivement nationale et que cette politique soit intégralement conforme à notre organisation intérieure et s'appuie sur celle-ci. Lorsque je parle de politique nationale, j'entends par là: travailler à l'intérieur de nos limites nationales au bonheur et à la prospérité véritables de la nation et du pays, en nous appuyant avant tout, pour conserver notre existence, sur notre propre puissance; ne pas engager le peuple dans la poursuite de buts illusoires, quels qu'ils soient, ce qui ne pourrait que lui faire du tort, et s'attendre, de la part du monde civilisé à un traitement civilisé et humain, à une amitié basée sur la réciprocité."

Après sa grande victoire militaire Atatürk déclarait:

"Nous! nous ne voulons rien d'autre que vivre libres et indépendants à l'intérieur des frontières nationales. Nous demandons à l'Europe de ne pas attenter à nos droits. Dans notre politique extérieure, il n'y a aucune intention d'agression contre les droits d'un Etat quelconque, mais nous défendons et nous défendrons nos droits et notre honneur. Notre Assemblée et notre gouvernement sont extraordinairement partisans de l'avènement des idéaux humains et civilisés. Ils cherchent toujours, aussi bien avec le monde occidental qu'avec le monde oriental, de bonnes relations et des liens amicaux. Mais si une nation veut asservir ma nation, je suis son ennemi impitoyable jusqu'à ce qu'elle renonce à ce désir. Nous ne nourrissons aucun sentiment hostile envers les étrangers et nous voulons avoir avec eux des relations sincères. Les Turcs sont les amis de toutes les nations civilisées."

Dans sa politique extérieure, La Turquie kémaliste resta toujours fidèle au principe de la politique nationale et d'amitié avec tous les peuples du

monde. S'appuyant sur la formule "paix dans le pays, paix dans le monde", la République turque attachait une grande importance aux amitiés avec les autres pays. À partir de la Paix de Lausanne jusqu'à la mort d'Atatürk, la Turquie a signé des traités d'amitié avec 34 pays différents et des pactes de non agression avec les États voisins. En 1932 la Turquie fut invitée à entrer dans la Société des Nations.

Atatürk disait que "de même que la nation turque a besoin de la paix, toutes les nations en ont besoin". Il considérait la Turquie comme un membre de la famille des nations et déclarait à ce sujet ceci:

"Toutes les nations du monde sont devenues aujourd'hui plus ou moins des parents et se sont occupées à le devenir. À cet égard, l'homme doit penser à la tranquillité et au bien-être de toutes les nations du monde, comme il pense à l'existence et au bonheur de la nation dont il fait partie... Il faut considérer l'ensemble de l'humanité comme un seul corps et une nation comme un organe de celui-ci."

"Une douleur au bout du doigt est ressentie par tous les autres points du corps. S'il y a un malaise dans tel ou tel lieu du monde, il ne faut pas que vous disiez que cela ne vous importe pas. Si un tel malaise existe, nous devons nous y intéresser exactement comme s'il existait parmi nous. L'égoïsme, qu'il soit individuel ou national, doit être toujours considéré comme un mal."

Comme un grand humaniste, Atatürk désirait que "Le bien-être de l'ensemble de l'humanité doit prendre la place de la faim et de l'oppression. Les citoyens du monde doivent être éduqués de manière à ce qu'ils s'éloignent de l'envie, de la malignité et de la rancune." "L'école doit renseigner aux jeunes cerveaux le respect pour l'humanité, l'amour pour la nation et le pays, l'honneur et l'indépendance." D'après lui, il était un devoir pour le peuple turc de prendre sa place honorable parmi les peuples civilisés et de travailler ensemble pour une paix durable dans le monde. "Nous vivons, disait-il, dans la sphère de la civilisation comme une nation renouée et progressiste." "Nos pensées, notre mentalité doivent être civilisées de fond en comble." "Notre nation montrera par son écriture, par son cerveau qu'elle est aux côtés de tout le monde civilisé" ..

Et en tant qu'un pacifiste convaincu et convaincant, Atatürk disait:

"Tant que la vie de la nation n'est pas en danger, la guerre est un crime". Il voulait que les nations civilisées prennent des mesures "les plus efficaces" contre la guerre et contre l'agresseur. Par ses actes, Atatürk montra sa fidélité à ses principes de politique étrangère, et, jusqu'à sa mort il resta comme un grand facteur de paix, aimé et respecté.

ATATÜRK ET LA HONGRIE

Le mouvement national turc à la suite de la première Guerre mondiale, la révolte patriotique du peuple turc contre la politique colonialiste de l'Entente envers la Turquie, et la Guerre de l'Indépendance turque sous la direction de Mustafa Kemal pacha, furent suivis en Hongrie avec un grand intérêt et avec une sympathie générale bien compréhensible. Alliés et compagnons d'armes pendant la Guerre générale, unis à l'un l'autre par les liens de parenté et d'amitié séculaire, les Turcs et les Hongrois étaient également les vaincus malheureux de la guerre et les victimes humiliées des traités de paix les plus injustes et les plus sévères. Le Traité de Trianon imposé au Gouvernement de Budapest en 1920, privait, en effet, la Hongrie d'une grande partie de ses territoires et de ses droits nationaux; de l'autre côté, le Traité de Sèvres signé par le gouvernement du Sultan mais qui n'a jamais été ratifié, il était, d'après l'expression d'Atatürk, "un arrêt de mort" pour le peuple turc. La résistance héroïque de ce dernier contre le dictat de Sèvres et sa volonté inébranlable pour une vie honorable et indépendante, attirait naturellement l'attention et l'admiration de la Hongrie dont la situation géographique et politique ne permettait pas à une pareille résistance contre les dispositions du Traité de Trianon.

Mais, malgré leur sympathie pour la juste cause turque, les Hongrois ne pouvaient pas se solidariser ouvertement avec leurs frères d'Anatolie. Car, la Hongrie s'était engagée, par le Traité de Trianon, à reconnaître la pleine valeur du Traité de Sèvres et à agréer ses dispositions concernant le partage des territoires ottomans. La Hongrie, comme les autres vaincus de la Guerre générale, était privée aussi de sa liberté de nouer des relations normales avec la Turquie, et de ce fait, on ne pouvait pas espérer durant la Guerre de l'Indépendance turque, des contacts suffisants entre Budapest et Ankara. Pour que les Hongrois puissent exprimer ouvertement et librement leurs sentiments de sympathie et d'admiration envers Mustafa Kemal et sa lutte, il fallait attendre jusqu'à la victoire finale des armées nationales turques et jusqu'à l'écroulement du système de Sèvres.

A la suite de la grande victoire militaire en Anatolie, les admirateurs hongrois de Mustafa Kemal (Atatürk) décidèrent, en effet, d'exprimer hautement leurs enthousiasmes et leurs sentiments de profonde sympathie envers le généralissime turc victorieux et de lui présenter un précieux sabre hongrois, un sabre d'honneur. Le député et l'ancien Président du Conseil des Ministres hongrois, M. Etienne Friedrich, fut chargé de cette mission

spéciale. Porteur du sabre d'honneur et d'un message amical de ses compatriotes, il est arrivé, le 17 mars 1923, à İzmir, espérant y trouver le généralissime turc. Mais à cette date Mustafa Kemal pacha était en voyage dans l'intérieur du pays, et, informé par le Vali d'İzmir de l'arrivée de M. Friedrich, il lui a donné télégraphiquement un rendez-vous pour le 23 mars à Afyon, où il a reçu l'envoyé spécial hongrois qui lui a présenté le sabre d'honneur ¹.

Atatürk était profondément touché de ce geste de solidarité de la part des Hongrois à un moment difficile pour la Turquie. La Turquie était encore entre la guerre et la paix, car les négociations de paix à Lausanne étaient ajournées ou interrompues le 4 février et la paix ne paraissait pas tellement proche. Les Hongrois avaient choisi ce moment difficile, où la Turquie se sentait assez isolée et délaissée par certains amis intéressés, pour dire à Mustafa Kemal pacha que par leurs cœurs ils étaient derrière lui et le soutenaient chaleureusement.

M. Etienne Friedrich retourna à Budapest avec un message et avec une photographie dédiée d'Atatürk adressé au Parlement et au peuple hongrois. Le 24 juillet, c'est-à-dire le jour de la signature du Traité de Paix de Lausanne, il prononça un discours devant le Parlement hongrois où il disait entre autres ceci :

“Il est impossible que la loyauté que nous avons pour l'Entente soit aussi grande qu'il ne se trouve pas au Parlement hongrois des députés ayant le courage de féliciter la Turquie des résultats de ses magnifiques efforts. La Turquie a combattu dès la conclusion de la Paix, malgré l'oppression de l'Entente d'une manière tellement splendide pour sa liberté qu'elle devra servir d'exemple à toutes les nations vaincues...”

“La démocratie la plus large règne en Turquie, continuait-il, on ne saurait s'imaginer des élections plus honnêtes que celles qu'en Turquie. Un député turc qui parlerait autrement à ses électeurs que plus tard au Parlement sera perdu. Le mensonge politique est considéré comme le plus grand crime... Nous devons regarder vers la Turquie, car une démocratie occidentale n'existe pas...”

Ceci dit, le député Etienne Friedrich communiqua au Parlement hongrois le message de Mustafa Kemal pacha ainsi conçu :

¹ *Archives des Affaires étrangères de Turquie, Ankara, AAET. : I. Hediyeler* “Macar Milleti tarafından Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine verilen kılıncı teslimi memuru M. Friedrich” Traduction du hongrois faite par la Légation de Turquie à Budapest.

“Tandis que nos frères hongrois sont arrivés lors des migrations des peuples au Danube, nous sommes restés en Asie Mineure. Ainsi nous fûmes séparés et ce n’est que par voie de message que nous pouvons communiquer. Nous n’oublierons jamais que nos frères hongrois sont venus nous voir ici, même sur le champ de bataille. Ma réponse est la suivante: La voie droite, l’inflexibilité, et le sacrifice de soi-même, mènent à la victoire. Ne vous découragez pas, car l’avenir est à celui qui espère et qui a de la volonté. Je garderai le sabre hongrois jusqu’à ma dernière heure. Je sais que plusieurs millions de Hongrois sont assujettis à un esclavage qui leur est indigne. Mais leur temps va venir comme le nôtre est venu. Je souhaite à l’Assemblée Nationale hongroise un travail prospère, et lorsque les tempêtes actuelles se calmeront je rendrai la visite.”²

Ce message d’Atatürk fut accueilli au Parlement hongrois avec de longs applaudissements et acclamations.

Le 18 décembre 1923, c’est-à-dire quelques semaines après la proclamation de la République en Turquie, fut signé le Traité d’Amitié entre la Hongrie et la Turquie. La Hongrie n’avait même pas attendu la mise en vigueur du Traité de Paix de Lausanne et fut l’un des premiers pays européens qui ont conclu un tel traité avec la nouvelle Turquie.

La base de futures relations normales entre les deux pays ainsi posée, la Hongrie a nommé son premier Envoyé et Ministre plénipotentiaire auprès de la République turque en la personne de M. Ladislas Tahy de Tahvar et Tarkeö, le 7 février 1924, toujours avant la mise en vigueur du Traité de Lausanne. Les lettres de créance de l’Envoyé hongrois mentionnaient les “sentiments fraternels” entre les peuples turcs et hongrois. Le Gouverneur du Royaume de Hongrie l’Amiral Nicolas Horthy de Nagybanya y disait notamment ceci:

“Ayant à coeur de maintenir et de fortifier les liens de bonne harmonie, qui viennent d’être créés entre le Royaume de Hongrie et la République turque par le traité d’amitié récemment conclu et pénétré de la conviction que l’établissement des relations diplomatiques entre les deux Gouvernements répond aux sentiments fraternels que la nation hongroise ressent à l’égard de l’héroïque nation turque j’ai fait choix de Monsieur Ladislas Tahy de Tahvar et Tarkeö, docteur en droit, pour me représenter auprès de Votre Excellence en qualité d’Envoyé extraordinaire et Ministre plénipotentiaire....

² *Ibid.*

“En lui ordonnant d’offrir à Votre Excellence les assurances de ma sincère affection, je lui ai recommandé de se faire l’interprète de l’admiration que m’inspirent les glorieux faits d’armes grâce auxquels Votre Excellence a réussi à poser des bases solides à l’avenir de la Turquie...”³

S.A.S. Nicholas Horthy a adressé également une lettre privée à Gazi Mustafa Kemal datée du 27 février 1924. Ce document historique était ainsi rédigé:

“C’est avec la plus grande sympathie et une profonde admiration que le peuple hongrois et moi suivons les efforts remarquables par lesquels la nation soeur Turquie fait preuve de son patriotisme traditionnel et de la vigueur de sa race sous l’égide vaillante de Votre Excellence.

“Malgré les luttes acharnées des guerres qui remplissaient presque une décade, la nation Turquie, toujours prête aux plus grands sacrifices pour la patrie, a su poser — grâce à son endurance digne d’un passé glorieux — les bases solides d’un avenir prospère.

“Je saisis la première occasion de m’adresser à Votre Excellence pour L’assurer de mes sympathies les plus sincères, ainsi que de celles de toute la nation hongroise.

“Quand Votre Excellence recevra ma présente lettre, le premier Ministre de Hongrie accrédité auprès de Votre Haute Personne, Vous aura déjà remis ses lettres de créance. Par ce fait un vœu ardent de tous les Hongrois sera réalisé.

“Les stipulations des Traités nous ont malheureusement empêchés de rétablir les relations diplomatiques avec Votre pays à une date antérieure, ce qui aurait été le plus vif désir à nous tous. Mais je suis pénétré de la conviction inébranlable que dès maintenant les liens de parenté et nos anciens rapports qui trouvent leurs origines communes dans les siècles les plus reculés, ne peuvent que resserrer l’amitié et la coopération inaltérable des deux nations.

“Les années de ma carrière passées dans les eaux turques resteront pour toujours les plus beaux souvenirs de ma vie et ce sont justement ces souvenirs qui donnent la chaleur à mon attachement au beau pays et au vaillant peuple turc.

“Animé de ces sentiments cordiaux, je présente à Votre Excellence mes salutations et La prie de vouloir bien agréer les bons vœux que je

³ *AAET, Macaristan. 1/30, D. 1., a.2.*: Nicholas Horthy de Nagybanya au Ghazi Mustafa Kemal pacha, Budapest, Palais Royal, le 7.2.1924 (Lettres de créance de M. Ladislav Tahy).

forme pour le bonheur de la nation Turque, ainsi que de celui de Votre Haute Personne.

“Le bon ami de Votre Excellence
(Signé) HORTHY”⁴

Cette lettre amicale était remise à Atatürk par le Ministre Hongrois, le 11 mai 1924, lors de la présentation des lettres de créance de ce dernier au Président de la République turque. Le 30 mai 1924 Atatürk a adressé au Gouverneur du Royaume de Hongrie la réponse suivante:

“Monsieur le Gouverneur,

“Monsieur Tahy de Tahovary m’a remis la lettre amicale que Votre Altesse Sérénissime m’a fait l’honneur de m’adresser en date du 27 février. Les sentiments de joie que j’ai éprouvés de recevoir le premier Ministre Plénipotentiaire Hongrois a été redoublés par la réception de cette missive.

“Je suis très sensible aux témoignages de sympathie que vous voulez y prodiguer à l’égard de la nation turque tant de votre part qu’au nom de la nation soeur hongroise.

“J’ai eu une vive satisfaction de voir se rétablir entre les deux nations soeurs et depuis des siècles amies, des relations diplomatiques directes.

“Admirateur sincère de la nation hongroise dont j’apprécie hautement les qualités morales et intellectuelles, je ne négligerai rien pour resserrer encore davantage les liens d’amitié séculaire qui existent si heureusement entre nos deux pays.

“Veuillez, je vous prie, Monsieur le Gouverneur, croire à la sincérité des vœux que je forme pour la prospérité de la Hongrie ainsi que pour le bonheur de Votre Haute Personne.

Votre bon ami
Ghazi Moustafa Kémal”⁵

Avant de recevoir cette lettre responsive l’Amiral Horthy avait reçu le 9 mai le premier Ministre Plénipotentiaire de la République turque auprès du Royaume de Hongrie, Ridvanbeyoğlu Hüsrev Bey (Gerede), qui soulignait de son côté les liens de parenté entre les deux peuples. Lors de la présentation de ses lettres de créance il avait dit qu’il était “très flatté d’être le premier Représentant de la nouvelle Turquie indépendante auprès de la

⁴ *Ibid.*:Nicholas Horthy de Nagybanya à Mustafa Kemal pacha, lettre privée, Fait à Budapest, le 27 Février 1924.

⁵ *Ibid.*:Ghazi Mustafa Kemal pacha à S.A.S. l’Amiral Horthy, Lettre privée. Angora, le 30 mai 1924.

noble nation hongroise à laquelle elle est fière d'être unie par le sang et des souvenirs à jamais mémorable." ⁶ Le Gouverneur du Royaume de Hongrie lui répondait en ces termes:

"La conscience des liens du sang et de l'amitié traditionnelle qui unissent nos deux peuples, redouble la joie que nous éprouvons en saluant en Votre personne le premier Représentant de la jeune République turque." ⁷

Le 11 mai 1924, M. Ladislas Tahy, Ministre de Hongrie en Turquie, présenta ses lettres de créance à S.E. Ghazi Mustafa Kemal (Atatürk). Lors de cette cérémonie M. Tahy prononça une allocution en ces termes:

"Fier de la mission qui m'est échue d'être auprès de la nation soeur le premier représentant de mon pays, j'apporte à Votre Excellence, de la part de Son Altesse Sérénissime le Gouverneur du Royaume de Hongrie, l'assurance de sa haute estime et de sa sincère amitié. Je me fais l'interprète, en même temps, de la nation hongroise, pour Vous dire, quelle amitié chaleureuse et quelle profonde admiration elle ressent pour la Turquie qui, par une lutte héroïque, fit triompher sa cause et jeta les bases de sa renaissance glorieuse.

"La Hongrie admire profondément la nation turque comme modèle de fervent patriotisme et d'énergie persévérante, et forme des vœux ardents pour son bonheur et sa prospérité." ⁸

Puis le Ministre hongrois ajoutait qu'il "aurait particulièrement à coeur de travailler, de toutes ses forces, dans l'intérêt des deux pays, au développement de leurs rapports intellectuels et commerciaux".

Atatürk répond au représentant hongrois par le discours suivant:

"Monsieur le Ministre,

"C'est avec une vive satisfaction que je reçois de Vos mains les lettres de créance, par lesquelles Son Altesse Sérénissime le Gouverneur du Royaume de Hongrie a bien voulu Vous accréditer auprès de moi en qualité d'Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire.

"Je suis profondément touché de l'assurance que Vous me donnez de sa part au sujet de ses sentiments d'amitié à mon égard, ainsi que des sentiments

⁶ *AAET. MÛT. 1/94*: L'Allocution de S.E. Husrev Bey, Ministre de Turquie à Budapest, à S.A.S. l'Amiral Horthy, Gouverneur du Royaume de Hongrie. Budapest, le 9 mai 1924.

⁷ *Ibid.*: Réponse de S.A.S. l'Amiral Horthy à S.E. Husrev Bey, Budapest, le 9 mai 1924.

⁸ *AAET. Macaristan. 1/30. D. 1, a.2*: Allocution de M. Ladislas Tahy, Ministre de Hongrie en Turquie, à S.E. Gazi Mustafa Kemal, Président de la République Turque. Ankara, le 11 mai 1924.

et des vœux fraternels que vous venez d'exprimer au nom de l'héroïque nation hongroise, pour laquelle la nation turque nourrit des sentiments de réelle amitié.

“Je partage entièrement votre conviction de voir grâce à vos efforts se resserrer encore davantage les liens de bonne harmonie qui unissent si heureusement les deux Pays. Soyez persuadé, Monsieur le Ministre, que vous trouverez auprès de moi un constant appui dans l'accomplissement de votre haute mission.

“En vous priant de faire parvenir à Son Altesse Sérénissime le Gouverneur du Royaume de Hongrie l'expression de la haute estime et de sincère amitié qui m'animent à son égard, je vous souhaite la bienvenue parmi nous.”⁹

C'est ainsi qu'ont commencé, au temps d'Atatürk, les relations d'amitié entre la Hongrie et la nouvelle Turquie, et, depuis lors elles se développent toujours.

⁹ *Ibid.*: Réponse de Mustafa Kemal pacha à M. Ladislas Tahy, Ankara, le 11 mai 1924.

EK: 1

TÜRKİYE REİSİCUMHURU GAZİ MUSTAFA KEMAL
PAŞA'DAN,
MACARİSTAN KRALİYETİ GUVERNÖRÜ AMİRAL HORTHY
HAZRETLERİNE.

Muhibbi Hâlis ve Muazzezim,

Memleketeyn beyninde mevcut revabıtı samimiye ve muhadenetkâranenin takviyesi zımnında münasebatı daimeci diplomasiyenin tesisi emel ve arzui halisanesile Türkiye Büyük Millet Meclisinde Urfa Mebusu Hüsrev Beyi nezdi Fehimanelerine Fevkalâde Murahhas Orta Elçi sıfatile tayin eyledim. Müşarünileyhin muttasıf olduğu dirayet, fatanet ve mezayai sairesi vezaifi cedidesini hüsnü ifaya muvaffak olacağında şüphe bırakmamaktadır. Gerek Türkiye Cumhuriyeti namına tarafından vukubulacak tebligata ve gerek Zatı Fehimaneleri hakkında perverde eylediğim hissiyat ve meveddeti halisaneye dair ita eyleyeceği teminata izharı vüsûk ve itimad buyurulmasını ve memuriyeti âliyesinin hüsnü ifası emrinde mazharı müzaheret olmasını rica ederim.

Ankara'da bin üç yüz kırk senesi Nisanın beşinci günü tastir kılındı.

D.B.A. — MÜT. 1/94

EK: 2

GAZİ MOUSTAFA KEMAL, PRESIDENT DE LA REPUBLIQUE
TURQUE,
A SON ALTESSE SERENISSIME L'AMIRAL HORTHY,
GOUVERNEUR DU
ROYAUME DE HONGRIE.

(Traduction)

Bon et Cher Ami,

Animé du désir d'établir les relations diplomatiques directes en vue de consolider les liens sincères et amicaux existant entre les deux pays, J'ai décidé d'accréditer auprès de Votre Altesse Sérénissime, Husrew Bey, Député d'Ourfa à la Grande Assemblée Nationale de Turquie, en qualité d'Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire. Le talent et l'habilité ainsi que les autres qualités qui le distinguent ne me laissent aucun doute qu'il remplira ses nouvelles fonctions avec pleins succès.

Je prie Votre Altesse Sérénissime d'ajouter foi et créance entières à toutes les communications qu'il aura l'honneur de faire à Votre Altesse Sérénissime au nom de la République Turque ainsi qu'aux assurances qu'il Lui donnera au sujet des sentiments de sincère amitié que Je nourris à l'égard de Sa Haute Personne, et de vouloir bien lui accorder Son puissant appui dans l'accomplissement de la haute mission qui lui est confiée.

Fait à Angora, le 5 avril 1340 (1924).

D.B.A. — MÛT. 1/94

EK: 3

DISCOURS DE S.E. HUSREV BEY, MINISTRE DE TURQUIE
A BUDAPEST,
A.S.A.S. L'AMIRAL HORTHY, GOUVERNEUR DU ROYAUME
DE HONGRIE.

Budapest, le 9 mai 1924

Altesse Sérénissime,

J'ai l'honneur de remettre entre les mains de Votre Altesse Sérénissime les lettres par lesquelles le Maréchal Ghazi Moustapha Kémal Pacha a bien voulu m'accréditer auprès de Votre Altesse Sérénissime en qualité d'Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire de la République Turque.

Très flatté d'être le premier Représentant de la nouvelle Turquie indépendante auprès de la noble nation hongroise à laquelle elle est fière d'être unie par le sang et des souvenirs à jamais mémorables, je m'empresse d'assurer V.A.S. que je déploierai tous mes efforts pour le développement des relations si heureusement établies entre les deux Pays afin de les rendre dignes des sentiments de cordialité et de sincère amitié qui animent les deux peuples hongrois et turc.

Je suis sûr que V.A.S. ainsi que le Gouvernement Royal voudront bien m'accorder leur concours bienveillant pour faciliter, dans l'intérêt commun, l'accomplissement de ma tâche que je considère aussi noble qu'agréable.

D.B.A. — MÛT. 1/94.

EK: 4

REPONSE DE S.A.S. L'AMIRAL HORTHY, GOUVERNEUR DU
ROYAUME DE HONGRIE,
A S.E. HUSREV BEY, MINISTRE DE TURQUIE A BUDAPEST.

Budapest, le 9 mai 1924

Monsieur le Ministre,

C'est avec un vif plaisir que je reçois de Vos mains les lettres de créance par lesquelles Son Excellence le Président de la République Turque Vous accrédite en qualité d'Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire auprès de ma personne.

La conscience des liens du sang et de l'amitié traditionnelle qui unissent nos deux peuples, redoublent la joie que nous éprouvons en saluant en Votre personne le premier Représentant de la jeune République Turque.

La Hongrie désirant donner à ses relations avec Votre noble nation l'empreinte de la cordialité qui correspond à ses sentiments autant qu'à ses intérêts et aux souvenir d'une gloire inoubliable, Vous pourrez, Monsieur le Ministre, toujours compter sur l'appui le plus empressé du Gouvernement Royal Hongrois, ainsi que sur mon entière confiance.

Soyez le bienvenu parmi nous.

D.B.A. — MÛT. 1/94.

EK: 5

DISCOURS DE M. LADISLAS TAHY, MINISTRE DE HONGRIE EN
TURQUIE,
A S.E. GAZI MUSTAFA KEMAL, PRESIDENT
DE LA REPUBLIQUE TURQUE.

Ankara, le 11 mai 1924

Monsieur le Président,

J'ai l'honneur de remettre entre Vos mains les lettres de créance qui m'accréditent auprès de Votre Excellence en qualité d'Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire du Royaume de Hongrie.

Fier de la mission qui m'est échue d'être auprès de la nation soeur le premier Représentant de mon pays, j'apporte à Votre Excellence, de la part de Son Altesse Sérénissime le Gouverneur du Royaume de Hongrie, l'assurance de Sa haute estime et de Sa sincère amitié. Je me fais l'interprète, en même temps, de la nation hongroise, pour Vous dire, quelle amitié

chaleureuse et quelle profonde admiration elle ressent pour la Turquie qui, par une lutte héroïque, fit triompher sa cause et jeta les bases de sa renaissance glorieuse.

La Hongrie admire profondément la nation turque comme modèle de fervent patriotisme et d'énergie persévérante, et forme des vœux ardents pour son bonheur et sa prospérité.

Dans l'exercice de mes fonctions, j'aurai particulièrement à cœur de travailler, de toutes mes forces, dans l'intérêt des deux pays, au développement de leurs rapports intellectuels et commerciaux.

J'ai la ferme conviction que ce travail pacifique et le souvenir des efforts et des sacrifices communs fortifieront encore davantage les liens de bonne harmonie qui unissent si heureusement nos pays.

Quant à moi, je ne négligerai rien pour y contribuer, et j'ose compter à cette fin sur le bienveillant et puissant appui de Votre Excellence.

D.B.A. — Macaristan. 1/30 — D.l. a.2.

EK: 6

MACARİSTAN'IN TÜRKİYE ELÇİSİ MÖSYÖ LADISLAS
TAHY'NİN, İTİMATNAMESİNİ
TÜRKİYE CUMHURREİSİ GAZİ MUSTAFA KEMAL
HAZRETLERİNE TAKDİM ETTİĞİ SIRADA OKUDUĞU NUTUK.

(Çeviri)

Ankara, 11 Mayıs 1924

Reisicumhur Hazretleri,

Nezdi Âli Riyasetpenahilerine Macaristan Krallığının Fevkalâde Murahhas ve Elçisi sıfatile tayinimi mutazammın itimadnameleri yed'i Riyasetpenahilerine tevdi etmekle iktisabı fahr eylerim.

Hemşire millet nezdinde memleketimin ilk mümessili bulunmak vazifesinin uhdeme müfevvez olmasından dolayı mağruren Macaristan Krallığı Governörü Hazretlerinin hürmeti Âliye ve meveddeti samimiyesi teminatını getiriyorum. Aynı zamanda kahramanane bir mücadele ile dâvasını zafere isal ve şanlı teceddüdünün temellerini vaz' ve tesis etmiş olan Türkiye hakkında Macar milletinin ne derece bir meftuniyet ve ne har bir muhadenet perverde ettiğini Zatı Riyasetpenahilerine arz için Macar milletine tercüman oluyorum.

Macar milleti Türk milletine ateşin vatanperverliğinin, sebatkâr azim ve iradenin timsali gibi ansamim meftundur ve saadet ve refahı için har temenniyatta bulunmaktadır.

Vezaifi memuriyetimin hüsnü ifasında her iki milletin nefine, harsi ve ticarî münâsebetlerinin tekâmülüne bütün kuvvetimle çalışmayı hassaten emel edineceğim.

Bu say' müsalemet perverane ile müşterek mesai ve fedakârlıklar hâterasının memleketlerimizi teyemmünen yekdiğerine rapteden revabıtı vifak ve vidâdı bir kat daha takvîyetpezîr eyleyeceğine kuvvetli kanaatım vardır.

Kendime gelince bu gayeye hizmet hususunda hiçbir şeyi deriğ etmeyeceğim ve bu emirde Zatı Âlii Riyasetpenahilerinin müzaheretî hayırhahane ve kavîyyesine güvenmeğe cesaretyab olmahtayım.

D.B.A. — Macaristan. 1/30 — D.I. a.2.

EK: 7
TÜRKİYE REİSİ CUMHURU GAZİ MUSTAFA KEMAL
HAZRETLERİNİN
MACAR ELÇİSİ MÖSYÖ LADISLAS TAHY
HAZRETLERİNE CEVABÎ NUTKU.

Ankara, 11 Mayıs 1924

Sefir Efendi,

Macar Krallığı Governörünün Zatı Âlinizi Fevkalâde Murahhas Elçi sıfatile nezdime memur buyurdıklarını müşîr itimatnameleri yed'inizden büyük bir mahzuziyet ile tesellüm ediyorum.

Müşârünileyhin hakkımdaki hissiyatı meveddetkâranesine mütedair teminattan ve kahraman Macar milleti namına izhar eylediğiniz hissiyat ve temenniyatı biraderaneden ansamim mütehassis oldum. Türk milleti de Macar milleti hakkında hakiki dostluk hisleri perverde etmektedir.

Memleketeyn beyninde teyemmünen mevcut revabıtı vifak ve ahengin mesainiz sayesinde bir kat daha takvîyetpezîr olacağı hakkındaki kanaatını-za tamamilen iştirak etmekteyim. Memuriyeti âliyenizin emri ifasında nezdimde müstemirren mazharı müzaheret olacağınızdan emin olunuz.

Macar Krallığının Governörü Hazretleri hakkında beslediğim yüksek hürmet ve samimî meveddeti kendilerine iblag etmenizi rica eder ve Zatı Sefiranelerine beyanı hoşamedî etmekle iktisabı mesârîr eylerim.

D.B.A. — Macaristan 1/30. D.I. a.2.

EK: 8
REPONSE DE S.E. GAZİ M. KEMAL, PRESIDENT
DE LA REPUBLIQUE TURQUE,
A S.E.M. LADISLAS TAHY, MINISTRE HONGROIS
EN TURQUIE.

(Traduction)

Ankara, le 11 mai 1924

Monsieur le Ministre,

C'est avec une vive satisfaction que je reçois de Vos mains les lettres de créance, par lesquelles son Altesse Serenissime le Gouverneur du Royaume de Hongrie a bien voulu Vous accréditer auprès de moi en qualité d'Envoye Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire.

Je suis profondément touché de l'assurance que Vous me donnez de Sa part au sujet de Ses sentiments d'amitié à mon égard, ainsi que des sentiments et des vœux fraternels que Vous venez d'exprimer au nom de l'héroïque nation hongroise, pour laquelle la nation turque nourrit des sentiments de réelle amitié.

Je partage entièrement Votre conviction de voir grâce à Vos efforts se resserrer encore davantage les liens de bonne harmonie qui unissent si heureusement les deux Pays. Soyez persuadé, Monsieur le Ministre, que Vous trouverez auprès de moi un constant appui dans l'accomplissement de Votre haute mission.

En Vous priant de faire parvenir à Son Altesse Sérenissime le Gouverneur du Royaume de Hongrie l'expression de la haute estime et de sincère amitié qui m'animent à son égard, je vous souhaite la bienvenue parmi nous.

D.B.A. — Macaristan. 1/30. D.I. a.2.

Nicolas Horthy de Nagybánya
Gouverneur du Royaume de Hongrie

à

Son Excellence
Chazi Mustafa Kemal
Pacha

Président de la République Turque

à

Angora.

Ayant à coeur de maintenir et
de fortifier les liens de bonne harmonie,
qui vient d'être créés entre le Royaume
de Hongrie et la République Turque par
le traité d'amitié récemment conclu et
pénétré de la conviction que l'établissement
de relations diplomatiques entre les deux
Gouvernements répond aux sentiments
fraternels que la nation hongroise ressent
à l'égard de l'héroïque nation turque
J'ai fait choix de Monsieur Ladislas
Tahy de Tahvár et Tarkó, docteur en
droit, pour me représenter auprès de

/

Votre Excellence en qualité d'envoyé
 extraordinaire et ministre plénipotentiaire.
 Les qualités personnelles qui le distinguent,
 le talent et la fidélité avec lesquels il
 s'est acquitté de ses précédentes fonctions
 ne me laissent aucun doute sur la
 manière dont il remplira sa nouvelle
 mission.

En lui ordonnant d'offrir à Votre
 Excellence les assurances de ma sincère affection,
 Je lui ai recommandé de se faire l'interprète
 de l'admiration que m'inspirent les glorieux
 faits d'armes grâce auxquels Votre Excellence
 a réussi à poser des bases solides à l'avenir
 de la Turquie.

Je me plais à croire que Votre
 Excellence accueillera M. de Fahy avec
 bienveillance et qu'Elle voudra bien lui
 accorder foi et créance en toutes les
 communications qu'il pourra Lui
 adresser dans les limites de ses instruc-
 tions, lesquelles auront principalement pour
 but les moyens les plus propres à affermir

Monsieur le Président,

C'est avec la plus grande sympathie et une profonde admiration que le peuple hongrois et moi suivons les efforts remarquables par lesquels la nation sœur Turque fait preuve de son patriotisme traditionnel et de la vigueur de sa race sous l'égide vaillante de Votre Excellence.

Malgré les luttes acharnées des guerres qui remplissaient presque une décade, la nation Turque, toujours prête aux plus grands sacrifices pour la patrie, a su poser - grâce à son endurance - digne d'un passé glorieux - les bases solides d'un avenir prospère.

A Son Excellence

Monsieur

Şhazi Mustafa Kemal pacha
Président de la République Turque

Angora

Je saisis la première occasion de m'adresser à Votre Excellence pour L'assurer de mes sympathies les plus sincères, ainsi que de celles de toute la nation hongroise.

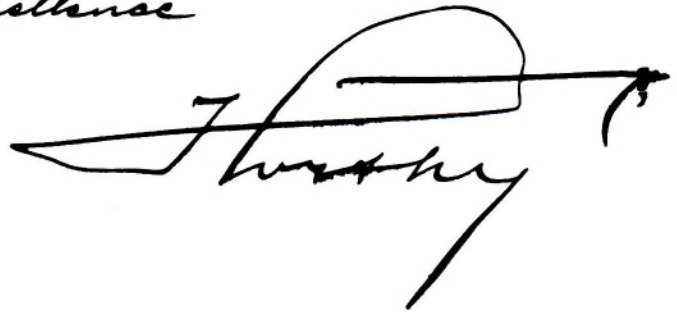
Quand Votre Excellence recevra ma présente lettre, le premier Ministre de Hongrie accrédité auprès de Votre Haute Personne, Vous aura déjà remis ses lettres de créances. Par ce fait un vœu ardent de tous les Hongrois sera réalisé.

Les stipulations des Traités nous ont malheureusement empêché de rétablir les relations diplomatiques avec Votre pays à une date antérieure, ce qui aurait été le plus vif désir à nous tous. Mais je suis pénétré de la conviction inébranlable que dès maintenant les liens de parenté et nos anciens rapports qui trouvent leurs origines communes dans les siècles les plus reculés, ne peuvent que resserrer l'amitié et la coopération inaltérable des deux nations.

Les années de ma carrière passées dans les
eaux turques resteront pour toujours les plus beaux
souvenirs de ma vie et ce sont justement ces
souvenirs qui donnent la chaleur à mon
attachement au beau pays et au vaillant peuple
turc.

Animé de ces sentiments cordiaux, je
présente à Votre Excellence mes salutations et
La prie de vouloir bien agréer les bons vœux
que je forme pour le bonheur de la nation
Turque, ainsi que de celui de Sa Haute
Personne.

Le bon ami de Votre
Excellence

Fait à Budapest, le 27 Février 1934.

REMNANTS OF THEOPHORIC NAMES IN TURKIC NAME GIVING

by

Prof. Dr. L. RÁSONYI (Budapest)

In my study entitled "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples" (Hungaro - Turcica, Budapest 1976, pp. 207-223) I divided Turkic personal names into six major groups, and within these groups further 14 categories of men's names and a couple of women's names were distinguished.

A very important semantic category of Turkic names is that of the theophoric names. In my *Onomasticon Turcicum* in preparation, more than sixty data are collected from different ages and different Turkic peoples for the name *Tängri - berdi* "God - given" (in their corresponding forms), partly they are names of historical persons. The name of "God" could be substituted by different words, thus e. g. *Ogan - berdi* (A. v. Le Coq, *Türkische Namen in Indien: Garbe-Festgabe*, 1927), in the Islamic cultural sphere *Allah - virdi* (Abramzon, *Roždenie kirgizskogo rebenka: Sbornik Muzeja Antropologii i Étnografii XII*, 1949, p. 107) and *Quday - berdi* (Abramzon, 1. c.). The latter two names served as basis for Russian patronymika such as *Allahberdiev* (ein Chivaer in 1793: A. f. w. K. v. R. XVIII, p. 352), *Quday - Berdiev* (Turkmen name in 1880: Grodekov, *Vojna IV. Priloženie*, p. 39). The name *Tängri - berdi* itself has a variant *Tagrıbirdi* on Arabic soil, e. g. the great historian of the Mamelukes was called Abul Mahasin Ibn *Tagrıbirdi* (1411-1469). In the Arabic chronicle of this Ibn *Tagrıbirdi*, in the period between 1441 and 1469, sixteen such names are registered, and the same abundance of data is characteristic of another famous Mameluke historian Ibn Iyyâs (1448-1528).

God can be also an indirect cause of conception: this view is reflected in names like *Džjan - berdi* "(the divine) Soul - given". E. g. 1496/7: *Džjan - berdi* (Ibn Iyyâs II, pp. 322, 353; III, p. 212); another *Džjan - berdi* from 1517 is the governor of Syria (Ibn Iyyâs II, pp. 354-395; III, pp. 3, 338); 1543: yürük *Baba Džjan - berdi* (T. Gök-

bilgin, Rumeli, p. 175). Probably two Old Uyghur names can be divided into this category of names: 762: *Kün birmiŝ t(a)rhan* "Sun-given governor" (F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, p. 23); *Kün birmiŝ sängün* "Sun-given general" (W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, p. 52).

The inclusion of the above two Old Uyghur names can be corroborated by the analogy a passage of the Secret History of the Mongols (§ 21): Alan - koa was made pregnant by a mythical man who descended to the yurt through the light-releasing hole in a beam of light. In the background of Turkic totemism a similar psychological phenomenon can be observed which will be treated further below in connection with the Turkic name *Almiŝ*.

The verbal form praeteritum definitum in the name *Tängri-berdi* can be substituted with the form praeteritum indefinitivum even in case of the same name, e. g. the name of a Mameluke occurs both as *Tängri-berdi* and *Tängri-bermiŝ*.

The theophoric names are represented in great abundance among the Turkic peoples, probably they are more usual than among the Indoeuropean peoples. In this connection let me refer to R. Kleinpaul (*Die deutschen Personennamen: Sammlung Göschen*, 1909, p. 13): "... die Kinder werden als Geschenke Gottes angesehen... Kinder sind eine Gabe des Herrn und Leibesfrucht ist ein Geschenk, heisst es in Psalmen, ... *Theodor* besagt dasselbe im Griechischen: Gottes Gabe oder Gottes Geschenk ($\delta\omega\phi\omicron\nu$)... Eine Übersetzung ins Lateinische ist *Deusdedit* und *Deodatus*, eine ins Italienische: *Diodati*, eine ins Französische: *Dieudonné*, eine ins Sanskrit: *Devadatta*...".

Now let us turn to the subject proper of the present article. In 1976 I failed to define a category of names in precise terms, though this group is represented by numerous names. There are Turkic names containing only the verbal part of the theophoric names. Especially three verbs occur in this case: 1. "to give": *Berdi* ~ *Verdi* ~ *Virdi*; *Bermiŝ* ~ *Vermiş*, 2. "to get, take": *Aldi* ~ *Almiŝ*, 3. "to be, become": *Bolmuŝ*. The latter two verbs evidently refer to the lacking ablative form of God's name: "taken from God", "become from God". All these Turkic names can rightly be regarded as remnants of theophoric names. There are analogous names in Slavic name

giving: *Bog(u)dan*, *Bogdan* "God - given" and *Dan* "gift, present" (F. Miklosich, *Die Bildung der slawischen Personen - und Ortsnamen*, Heidelberg 1927, pp. 33, 54).

The most common name of the above type in Turkic is *Berdi*. In my *Onomasticon Turcicum* approximately 240 *Berdi* names are registered from different ages and peoples. Because of lack of space it is impossible to enumerate all these names, I shall mention only the Hungarian family name *Berde* living among the Székelys in Transylvania. It was borrowed from a 11th - century Kipchak Turkic dialect, probably that of the Pechenegs into the Hungarian. As for the Hungarian *Berdi* > *Berde* development, see *Etil* (in Greek Ἀτῆλας) > Hung. *Etel*; *Sebin* (in Greek Σαβίνας) "an early frontier town of Transsylvania having Onogur origin" > Hung. *Szeben* (now Sibiu in Rumania).

For the name *Bermiš*, in contrast with *Tängri - bermiš* and other composite forms, there are only a few names attested. E. g. the name of a Mameluke in 1366/67 *Bermiš* (Ibn Iyyâs I, p. 220). There is a Turkish village in Anatolia in Amasya ili called *Vermiş* (Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Belediyeler, Ankara 1970, p. 61). This is evidently a place name having its origin in a personal name *Vermiş* displaying a clear Oguz character.

The verbal form *Bolmuš* "(he who) became" can be found in the Orkhon inscriptions, as part of the attribute of Bilgä qagan's name: *Tängritäg Tängridä Bolmuš Türk Bilgä qagan* "the Heaven-like and Heaven - born Turkish Bilgä qagan" (I S 1: W. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, p. 114). In Old Uyghur from 762: *Tängridä Bulmiš inal* "prince descended from God" (F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlinschriften*, p. 23). There are some further data in Old Turkic. In Radloff's *Uigurische Sprachdenkmäler* (p. 270) the name *Bumliš* occurs several times. Here we have to do with the participle of the verb *bul-* "to get". The meaning of this verb *bul-* may lead us to names formed of the verb *al-* "to get, to take". The most common form is that of the praeteritum definitum, e. g.: *Aldi* (Radloff, *Proben I/1*, p. 93), Tat. *Aldi*, *Aldi - bay* (Magnickij, p. 26); Kazak *Aldi - bay* (name of four persons in Rumjancev, *Materialy po obsledovaniju tuzemnogo i russkogo starozil'českogo chozjajstva i zemlepol'zovanija v Semirečenskoj oblasti, Džarkentskij*

uezd, pp. 88, 150; Kopalskij uezd, p. 204), *Aldim - bay* (form in 1st P. Sg.: Džark. uezd, p. 52), *Aldi* (Akmolinsk. obl., Atbasarsk. uezd), *Aldike* (Džark. uezd, p. 12, Akmolinsk. obl., Petropavl. uezd, p. 90), *Aldikey* (AOP 2, Vernensk. uezd, p. 114), *Aldi Girey* in Caucasus (Dopolnenija k Aktam istoričeskim XII, p. 273), 1708: *Aldi Girey* (Materialy po Ist. Kazak, p. 157), 1693: *Aldi Girey* (Akty ist. V, p. 403), 1594/95: knjaz' *Aldikova* Asanova (Lit. Tat. III, p. 210), *Aldik* (1st P. Pl.: Akmolinsk. obl., Atbasarsk. uezd, p. 30), *Aldi Er* Kirgiz tribal chief (A. Temir, Mong. Gizli Tarihi, p. 239).

Last but not least let us turn to the name *Almiš*. Two significant historical persons bore this name. The one is *Álmos* (read: *Ālmoš*), father of *Árpád* who conquered the Carpathian Basin in 895/96 A. D., the first prince known by name in the line of the Hungarian kings. It was L. Ligeti who made the theophoric origin of this name probable (Magyar Nyelv 1978, pp. 258-274). He proved that the Hungarian name *Álmos* (*Almuš* in the 12th-century Hungarian *Gesta Ungarorum*) cannot be derived from Hungarian *álm* (read: *ālm*) "dream" as proposed by Anonymus' folk-etymology, but it must come from a Turkic *Almiš*. Old Hungarian *Almuš* is a regular equivalent of Turkic *Almiš*. It must be borne in mind that the figure of *Álmos* is an organic part of the Turul legend in Anonymus' *Gesta*: "... Vgek ... qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia matri eius pregnantanti per sompnum apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei,..." (Scriptores Rerum Hungaricarum I, Budapestini 1937, p. 38). In translation: "Ügyek ... who married the daughter of prince Eunedbelia, called Emesü, in Dentümogyer. From her he begot his son who was called Álmos. But he was called Álmos owing to a divine event, as a divine vision in the form of a falcon appeared to his pregnant mother in her dream, and as if descending upon her it made her pregnant".

The legendary falcon whose old Hungarian name was *turul* (< Turkic *togrul*) must be regarded as a totem or ongun. In the above passage of the chronicle it is the means of the divine conception. Consequently the Turkic name *Almiš* (> Hung. *Álmos*) must

be interpreted as remnant of a theophoric name meaning "taken /received from God". Sometimes the onguns took over the function of a *tamga/damga*, i. e. tribal badge. The word *damga* has a more general meaning "stamp", consequently not every ongun became *damga*. *Damgas* were stamped on the animals of the nomadic Turkic tribes to make distinction possible between the livestock of different tribes. Sometimes the tribal *damgas* were minted on coins, as e. g. the *damga* of the Qayī tribe or that of the Salgurides (two vertical lines, with an arrow-head on the second one). The *damga* of the Aq - qoyunlu tribe was represented on coins, stamps of documents and on flags (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, pp. 206-207). In Rašideddīn, the 24 Oghuz tribes have different onguns and different *damgas*. Kāšgarī enumerated 22 *damgas* of the Oghuz tribes (ed. Besim Atalay, I, pp. 55-58).

In Mameluke Egypt, where the Mameluke layer was preponderantly of Tatar - Cuman origin, the ongun animals became a constant element of coats - of - arms, as e. g. the *sonkur* "falcon", the *Aq - quš* "white bird": in the Near East "a sort of falcon", in Inner Asia "swan", the *Aq - buga* "white bull", etc. (see E. G. Mayer, *Saracenic Heraldry*, London 1932).

The old Hungarian ongun *turul* "falcon" also became a coat-of - arms, first that of the kings of the Árpád house, then that of the Hungarians in general.

More than a generation later than Árpád's father Álmos lived, the prince of the Volga Bulgars was called *Almīš*. His name is mentioned by the Arabic traveller Ibn Faḍlān in 922 A. D. Ibn Faḍlān's report was taken over by Ibn Rusta, then by the Persian Gardīzī in a distorted form (see Barthold: *Enzyklopädie des Islam* I, p. 820). Although it is a Bulghar name in question, the *š* sound is not represented by *l* typical for Bulghar, because lambdacism was not prevalent in the Bulghar (here Onogur) language at that time.

There are several later data for *Almīš* in the Turkic languages, let me quote some of them:

Tatar *Almīšev* from 1724 (with the Russian *-ev* suffix forming patronymika *Materialy po istorii Baškirii* III, p. 277), Tatar *Almīš* (Magnickij); Kazak *Almes - Batır*, a leader of the Botbay sub - group (Tynyšpaev, *Materialy*, p. 65), *Almīš* (Rumjancev, *Materialy*, Džar-

kendskij uezd, p. 50), *Almes* (Rumjancev, Materialy, Kopalskij uezd, p. 218; Vernenskij uezd, p. 114); Telengit *Almiš* čudovišče (Kalačev: Živaja Starina VI, p. 499); Alt. *Almiš-han* (Nikiforov, pp. 36, 212); Turkmen *Almiš* (Materialy po istorii Turkmenii I, p. 163).

What I wrote in my article, mentioned at the beginning of this paper, concerning the personal names of the Mamelukes can well be applied to some theophoric names and their remnants respectively. In giving the latter names to persons the impact of fashionable Mameluke names must have been significant. This holds true especially for names such as *Tängri - berdi* and *Berdi*.

DİMAŞK SELÇUKLU MELİKLİĞİ ŞEMSÜ'L-MÜLÜK DUKAK DEVRİ

(1095 - 1104)

ALİ SEVİM

1077/78 yılında kardeşi Sultan Melikşah tarafından fetihleri tamamlaması için *Suriye* ve *Filistin*'e atanan Tacüddevele Tutuş, *Arap Mirdas - oğulları* ailesinin elinde bulunan *Haleb* bölgesine egemen olmak amacıyla, büyük çabalar göstermişse de *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasallarından *Musul Ukayl - oğulları beyliği emiri Şerefüddevele Müslim*'in kendi aleyhine, *Kuzey - Suriye*'deki öteki *Arap* unsurlarıyla birlikte harekete geçmesi sonucunda başarı kazanamamıştır. Bu sırada, *Orta - Suriye ile Filistin*'in yönetimini *Büyük Selçuklu imparatorluğu* adına elinde tutan emir *Atsız*, başkent *Dımaşk*'ta bir *Mısır - Fatımî* ordusu tarafından kuşatılıp sıkıştırılıyordu. *Fatımî* baskısına karşı koymada güçlük çeken *Atsız*, *Haleb* bölgesinde bulunan *Tutuş*'u yardıma çağırdı. *Tutuş*'un bu çağrıya uyarak ivedilikle *Dımaşk*'a gelmesi üzerine, *Fatımî ordusu Mısır*'a geri dönmek zorunda kaldı. *Dımaşk*'a giren *Tutuş*, kendisine karşı birtakım olumsuz eylemlere girişmesi sonucunda, emir *Atsız*'ı yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürtmüştür. Böylece o, *Atsız*'ın egemen olduğu *Kudüs*, *Dımaşk*, *Akkâ*, *Sur*, *Trablusşam*, *Yafa*, *Ariş*, *Taberiyye* gibi birçok *Suriye* ve *Filistin* kent ve yörelerinin yönetimini kolaylıkla elinde toplayarak *Suriye* ve *Filistin Selçuklu Meliki* olmuştu. Buna karşın başkenti *Musul* olmak üzere, *Kuzey - Suriye*'ye de yayılmakta olan *Müslim* ile egemenlik çatışması yapmak zorunda kalmıştı. *Tutuş*, bu çatışmada birçok *Arap* göçebe kabilelerine hükümrân olan *Müslim*'e karşı tam anlamıyla bir başarı kazanamamış ve dolayısıyla egemenlik alanını *Haleb* bölgesine değin uzatamamıştır. *Tutuş - Müslim* siyasal çekişmesinin sürmekte olduğu sıralarda, *Anadolu Selçuklu* hükümdarı *Süleyman-Şah*, çağrı üzerine, *Bizans* egemenliğinde bulunan *Antakya*'yı feth ederek *Haleb* kapılarına dayanmıştı. Bu durum, *Suriye* egemenliği için sürüp giden sözkonusu çatışmayı daha da kritik bir hale sokmuştur. Yani *Süleyman-Şah*'ın *Kuzey-Suriye*'ye girişi, *Tutuş*'tan daha çok, *Haleb*'e egemen olarak *Antakya*'dan yıllık vergi almakta olan *Müslim*'i kuşkulandırdığı için, bu *Arap* emiri, *Süleyman-Şah*'ın ilerleyişini

durdurmak amacıyla harekete geçmek gereğini duymuştur. Sonunda her iki taraf arasında *Amik* ovasında *Kurzâhil* yakınlarında yapılan savaşta (Haziran 1086) Süleyman-Şah yenilmiş ve savaş alanında kalmıştır. Bu sırasında öldürülmüştür. Bu savaşın en önemli sonucu, Müslim'in *Mezopotamya*'dan başka *Suriye* ve hattâ *Filistin*'e değin yayılma amacı güden egemenliğinin kesin bir biçimde önüne geçilmiş olmasıdır. Müslim'in böylece ortadan kaldırılmasından sonra Tutuş, egemenlik alanını genişletme yolunda daha etkili eylemlerde bulunmuşsa da bu kez, *Heleb*'i birkaç kere sıkıştıran Süleyman-Şah'ı karşısında bulmuştur. Artık kaçınılmaz bir duruma gelen *Haleb* yakınlarındaki bir savaş sonunda (Haziran 1086) Süleyman-Şah yenilmiş ve savaş alanında kalmıştır. Bu savaş sonunda Tutuş, uzun bir süreden beri arzu ettiği "*Kuzey - Suriye*'nin biricik hâkimi" durumuna geçmiştir. Fakat bu hal pek uzun sürmedi. Çünkü imparatorluğun vasalları arasında ortaya çıkan *Kuzey - Suriye*'deki bu buhran ve huzursuzluğa son vermeyi kesinlikle planlaştırmış olan Sultan Melikşah'ın müdahalesi sonucunda Tutuş, yeniden *Dımaşk*'a çekilmek zorunda kalmıştır. Melikşah, *Kuzey - Suriye*'yi, yeniden herhangi bir buhranın ortaya çıkmaması için, beraberinde bulunan devletin deneyimli ve işbilir emirlerinden Ak - Sungur'u *Haleb*'e, Yağlı-Sıyan'ı *Antakya*'ya ve Bozan'ı da *Urfa*'ya vali atamak suretiyle, adıgeçen bölgeyi doğrudan doğruya *Büyük Selçuklu imparatorluğunun* yönetimine bağlamıştır. Böylece, *Suriye* ülkesi, Tutuş'un egemenliğinde bulunan *Orta - Suriye (Filistin'le birlikte)* ile, yönetimi *Büyük Selçuklu imparatorluğuna* bağlanan *Kuzey - Suriye* olmak üzere, iki yönetim bölümüne ayrılmış oldu.

Genel olarak *Suriye* ve *Filistin*'de *Selçuklu* egemenliğinin kurulmuş olduğu 1089 yılında *Mısır - Fatımileri*, bu iki ülkeyi geri alma harekâtına giriştiler. Yetenekli Fatimî veziri Bedrülcemalî, Nasruddevle el-Cüyûşî kumandasında gönderdiği oldukça kalabalık bir ordu, kısa zamanda *Sur*, *Sayda*, *Cübeyl*, *Baalbek* kent ve kalelerini işgal etmiş ve *Suriye Selçuklu* başkenti *Dımaşk*'ı da kuşatıp sıkıştırmaya başlamıştır. İşgal edilen şehirlere derhal *Fatimî* valileri atandıktan başka camilerde de şii hutbesi okutulmaya başlanmıştır. *Fatımilerin* bu askerî harekâtı ve işgalleri üzerine Tutuş, emir Ak-Sungur, Yağlı-Sıyan ve Bozan ile birlikte *Fatımilerin* eline geçen kent ve kaleleri kurtarma yolunda karşı harekâta girişmişse de *Ak-Sungur* ile anlaşmazlığa düşmesi nedeniyle başarıya ulaşamamıştır.

Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine (25 Kasım 1092), Büyük Selçuklu imparatorluğunda ciddi buhranlar ortaya çıkmış ve dolayısıyla bunun etkileri *Suriye Selçuklu* devletinde de kendini göstermiştir. Şöyleki: Tutuş, *Büyük Selçuklu* devleti sultanı olmak için büyük çabalar harcadı. O, egemenliği

altında bulunan ve fakat *Fatımlerin* eline geçen bir kısım kent ve yörelerinin kurtarılmasına girişmeyerek saltanat iddiasıyla harekete geçti. Kısa zamanda *Kuzey - Suriye, Musul, Elcezire, Diyarbekir, Azerbeycan* şehir ve bölgelerini egemenliği altına almayı başardı. Fakat beraberinde bulunan emir Ak-Sungur ve Bozan, saltanatın öteki iddiacısı Berkıyaruk'un hizmetine girdiler. Bu iki işbilir emirin askerleriyle birlikte kendi saflarından ayrılması üzerine, saltanat mücadelesini sürdürmede kendini güçsüz bulan Tutuş, *Suriye*'ye dönüp ordusunu takviye ettikten sonra *Haleb* ve *Urfa*'da bu kez Berkıyaruk adına yönetime başlayan Ak-Sungur ve Bozan'ı bir savaş sonunda (Mayıs 1094) ağır bir yenilgiye uğratarıp her ikisini de öldürdükten sonra yeniden *Diyarbekir* üzerinden *Azerbeycan*'a yöneldi. Vefat eden Sultan Melikşah'ın karısı Celâliye Terken Hatun ile de işbirliği yapan Tutuş, *Rey* ve *Hemedan*'ı işgal etti. Fakat öte yandan devletin ileri gelen emirleri tarafından Sultan olarak tanınan yeğeni Berkıyaruk ile *Rey* yakınlarında *Taşlı köyünde* yaptığı savaşta (26/Şubat 1095) yenilmiş ve savaş alanında öldürülmüştür. Tutuş'un ölümünden sonra *Suriye*'de, oğulları Rıdvan ve Dukak tarafından, birisi *Haleb*'de, ötekisi de *Dımaşk'ta* olmak üzere iki *Selçuklu Melikliği* kurulmuştur. Biz bu yazımızda Dukak tarafından kurulan *Dımaşk Selçuklu Melikliğini* incelemeye çalışacağız.

I.

MELİKLİĞİN KURULUŞU

Suriye Selçuklu meliki Tacüddevele Tutuş, Süleyman-Şah'ın ölümüyle sonuçlanan savaşa girişmesi ve bir buhrana neden olması dolayısıyla kendisine sonderecede kızgın bulunan kardeşi Sultan Melikşah'ın gönlünü alıp yeniden tevaccühünü kazanmak amacıyla olsa gerek, oğlu Ebû Nasr Şemsü'l-mülük Dukak'ı, ikinci kez hilâfet başkenti *Bağdadı* ziyaret etmekte olan (1092 sonları) sultana göndermiş ve onun kızlarından birisiyle nişanlamıştı. Fakat bir süre sonra sultanın *Bağdad*'da ölümü üzerine¹, Dukak, sultanın karısı Terken Hatun ve oğlu Mahmud ile birlikte imparatorluk başkenti *İsfahan*'a gitmişti. Daha sonra gizlice Terken Hatun'dan ayrılan genç Dukak, *Selçuklu* saltanatının kuvvetli müddeisi Berkıyaruk'a gelerek onun hizmetine girmişse de saltanat sorununda babasıyla hasım duruma düşmesi dolayısıyla ondan da

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953), s. 206 vd.; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Ankara 1965), s. 159-160.

aynı olarak babasına katılmış ve *Rey* savaşında babasının yanında yer almıştır². Fakat savaşta Tutuş'un yenilip öldürülmesi üzerine Dukak, babasının memlûk emirlerinden Ay-Tigin el-Halebî ve bir askerî birlikle savaş alanından sağ-salim uzaklaşarak *Diyarbakir* üzerinden *Haleb'e* gelmeyi başardı. Bu sırada, ağabeyi Fahrü'l-mülûk Rıdvan, babasının çağrısı üzerine, bir orduyla birlikte savaşa katılmak için *Dımaşk'tan* hareketle *Haleb* yoluyla *Fırat* ırmağı üzerindeki *Âne* kasabasına geldiği zaman, babasının bozgunu ve öldürüldüğü haberini alınca ivedilikle *Haleb'e* gelip hiç bir muhalefetle karşılaşmadan babasının yerine *Suriye* ve *Filistin Selçuklu Meliki* olmuş bulunuyordu³. Genç Dukak, Rıdvan'ın yanında ve koruması altında *Haleb'de* oturmaya başladı. Fakat çok geçmeden, *Dımaşk'ta* kale ve kenti Tutuş adına nâip sıfatıyla hâlâ elinde bulunduran Hâdim Sav-Tigin tarafından, gelip babasının yerine yönetimi ele almak üzere, davet edilmesi sonucunda, *Haleb'den* büyük bir gizlilik içinde ayrılmış ve gece, gündüz yol almak suretiyle *Dımaşk'a* hareket etmiştir. Kardeşinin bu anlamlı kaçışını haber almakta gerçekten geç kalmış bulunan melik Rıdvan, onu yakalatmak amacıyla arkasından bir kaç atlı göndermişse de Dukak'ı ele geçirmek mümkün olmamıştır. Öte yandan *Dımaşk'a* ulaşan Dukak, Hâdim Sav-Tigin tarafından karşılanmış ve bütün askerî birlik ve kumandanlarının onayı ile babasının yerine *Dımaşk* tahtına oturmuştur. Kaynaklarda açıklık ve kesinlik yoksa da emir Sav-Tigin'in, melikliğin bütün işlerini yönetme yetkisine tek başına sahip olduğunda hiç kuşku olmadığı kanısındayız. Ayrıca *Dımaşk'ta* şihne (askerî vali) olarak Sâlâr Hısnüddeve Bahtiyar ve yerli muhafız (*ahdâs*) komutanı olarak da Eminüddeve Ebu'l-Muhammed b. es-Sufi bulunuyorlardı. Böylece Rıdvan tarafından kurulan *Haleb'den* başka *Dımaşk'ta* da yeni bir *Selçuklu Melikliği* kurulmuş oldu⁴. Görüldüğü üzere, Tacüddeve Tutuş tarafından *Suriye* ve *Filistin'de* kurulan *Selçuklu* devleti, onun

² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-tarih* (Tornberg yay. Tıpkı basımı, Beyrut 1966), X, 247. İbnü'l-Adim (*Zübdetü'l-Haleb min Tarihi* Haleb, yay. S. ed-Dehhân, Dımaşk 1954) II, 130), Tutuş'un *Rey* savaşından önce *Diyarbakir* bölgesini feth ettikten sonra, oğlu Dukak ile ona atabek yaptığı Tuğ-Tigin'e verdiğini, fakat Dukak ile ona atabek yaptığı Tuğ-Tigin'e verdiğini, fakat Dukak'ın atabegî ile birlikte *Rey* savaşına katıldığını belirtmiştir.

³ Bu konuda özel bir araştırma için bk. A. Sevim, *Haleb Selçuklu Melikliği. Fahrü'l-mülûk Rıdvan Devri* (Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, 1970), s. 1-66.

⁴ İbnü'l-Kalânisi, *Zeylû Tarihi Dımaşk* (Yay. H. F. Amëdroz, Leyden 1908) s. 130; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 120-121; *el-Kâmil*, X, 248; *Vülâtu Dımaşk fi Ahdî's-Selçukt* (İbn Asâkir'den seçmelerle yay. S. el-Müneccid, 2 baskı, Beyrut 1975), s. 19; Azimî, *Tarih* (Karamustafa Paşa Ktp. Nr. 398), s. 88b; İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid, Tarihu'l-Fârikt*, ed-Devletü'l-Mervaniyye (Yay. B. A. Avad, Kahire 1959), s. 245.

ölümünden sonra, başkentleri *Haleb* ve *Dımaşk*'ta olmak üzere, iki kol halinde devam edecektir. Bununla birlikte büyük evlâd olarak Melik Rıdvan, kardeşi Dukak'ın, devletin eski başkentinde kurduğu melikliği tanımayarak, başta *Suriye* ve *Filistin* olmak üzere, babasının egemen olduğu bütün memleketleri yalnız kendi yönetimi altında görme planlarını uygulamak için birçok kez askerî ve siyasal girişimlerde bulunmuş ise de hiç birisinde başarılı bir sonuca ulaşamamıştır⁵.

Melik Dukak'ın *Dımaşk*'ta tahta geçmesi ve burada bir *Selçuklu Melikliği*ni kurmasından çok geçmeden sonra Mu'temedüdevle Zahirüddin Ebû Mansur Tuğ-Tigin b. Abdullah'ın Dukak'ın hizmetine girdiğini görüyoruz. Emir Tuğ-Tigin, genç yaşlarında Tutuş'un hizmetine girerek yeteneği, doğruluğu, sadakati, iyi yöneticiliği, adaleti ve iyi davranışları sayesinde, onun ileri gelen büyük emirleri arasına girmeyi başarmış ve *İspehsâlâr* ünvanına sahip olmuştur. Hattâ Tuğ-Tigin, Tutuş'un sonderecede güven ve takdirini kazanması dolayısıyla, onun yokluğu sırasında *Dımaşk*'ta nâiblik görevini bile yürütmüştür. Onun her yönüyle değerli ve deneyim sahibi bir emir olması nedeniyle Tutuş, onu, 486 ortalarında (1093) *Meyyâfarikin (Silvan)* valiliğine atayarak oğlu Dukak'ın atabeği yapmıştır⁶. Tutuş'un saltanat çatışmasının son evresinde Berkyaruk ile yaptığı ve yenilip öldürülmesiyle sonuçlanan savaşta beraberinde bulunan bazı emirlerle birlikte Tuğ-Tigin de tutsak alınarak hapse atılmıştı. Fakat çok geçmeden Tuğ-Tigin, emir Adabüddeve Abak, Yağlı-Sıyan ve öteki ilerigelen emirlerle, daha önce Tutuş tarafından tutsak alınarak *Haleb* kalesine hapse atılan emir Gürboğa ve kardeşi Altun-Taş'ın Melik Rıdvan tarafından serbest bırakılmasına karşılık Sultan Berkyaruk'un buyruğu ile saliverilmeleri üzerine, *Suriye*'ye gelmişlerdir (Şaban 488 = Ağustos/Eylül 1095). Atabek Tuğ-Tigin, doğal olarak *Haleb* meliki Rıdvan'ın hizmetine girmeyerek esasen atabeği bulunduğu ve *Dımaşk*'ta ayrı bir *Selçuklu Melikliği* kuran Dukak'ın yanına gelip hizmetine girmeyi yeğlemiştir. Tuğ-Tigin, başta melik Dukak olmak üzere, *Dımaşk'ta kent şihnesi* Hısnüddeve Bah-tiyar ve melikliğin ileri gelen askerî ve sivil erkânı tarafından sevgi ve saygıyla karşılanmıştır. Atabeği Tuğ-Tigin'in tutsaklıktan kurtulup sağ salim gelişine sonderecede sevinen melik Dukak, melikliğin bütün işlerinin

⁵ Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, adıgeç. Makl.

⁶ *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 131; *Tarihu Meyyâfariki ve Âmid*, s. 236-37, 239; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 120; İbn Şeddâd, *el-A'lakü'l-hazire fi Zikri ümerâi ş-Şam ve'l-Cezire* (Yay. Yahya Abbâre, cüz III, kısım 1, Dımaşk 1978), s. 398; İA. "Tuğ-Tigin" mad.

yönetimini ona teslimde hiç bir duraksama ve sakinca görmedi. Böylece, daha önce kendisine aynı görev verilen Sav-Tigin de ikinci planda bırakılmış oldu. Bununla birlikte çok geçmeden, Tutuş'un nâibi sıfatıyla *Dımaşk* ve kalesinin korunması görevini yürüten ve onun ölümünden sonra da Dukak'ın *Dımaşk Selçuklu melikliği* tahtına geçmesinde birinci derecede rol oynayan ve Tuğ-Tigin'in gelmesiyle ikinci plana itilen Sav-Tigin'in yönetiminde herhangi bir olumsuz eylemlere girişmesini önlemek amacıyla olsa gerek, bertaraf edilmesi planlanmıştır. Melik Dukak, atabeği Tuğ-Tigin ve melikliğin öteki ilerigelen askerî ve sivil erkânının birlikte verdikleri karar uyarınca Sav-Tigin öldürülmek suretiyle bertaraf edilmiştir. Böylece Tuğ-Tigin, melikliğin bütün işlerinin yönetimini tek elinde toplamış ve ayrıca Melik Rıdvan'ın atabeği Cenahüddeve Hüseyin'in Rıdvan'ın annesiyle evlendiği gibi, Melik Dukak'ın dul annesi Safvetülmülk Hatun ile de evlenerek iktidarını akrabalık yoluyla daha da kuvvetlendirmeyi başarmıştır⁷. Böylece *Haleb* ve *Dımaşk Selçuklu* melikliklerinin yönetimleri, atabeklerin ellerinde toplanmış ve aşağı - yukarı birbirine benzer birer yönetim biçimi kurulmuştur.

Tuğ-Tigin'in *Dımaşk Selçuklu Melikliğinin* yönetimini eline almasından çok geçmeden (1095) saltanat çatışmasında Tutuş'a daima sadık kalıp ondan hiç ayrılmamış olan *Antakya* valisi Yağ1-Sıyan, Rıdvan tarafından övey babası Cenahüddeve'nin tam yetki ile *Haleb* işlerini yönetmeye atanmasına karşı çıkmış ve özellikle Rıdvan'ın Urfa kuşatmasından⁸ sonra Cenahüddeve ile olan anlaşmazlığı çok gergin bir duruma gelmişti. Kuşkusuz Cenahüddeve'nin etkisiyle melik Rıdvan'ın *Haleb Melikliğindeki* ıkta alanları oldukça daraltılan emir Yağ1-Sıyan, vezaretten azledilen Ebu'l-Kasım el-Hârezmi ile birlikte önce *Antakya*'ya, daha sonra da *Dımaşk*'a giderek Rıdvan karşı Dukak hizmetine girmiş ve hattâ Tutuş'un *Haleb* veziri Ebu'l-Kasım'ı bu kez Dukak'ın vezirliğine atamasını sağlamıştır. Tutuş'un değerli ve işbilir emirlerinden olan ve *Antakya*'yı elinde bulunduran Yağ1-Sıyan'ın melik Dukak'ın yanında yer alması, *Haleb* melikliği için ciddi bir durum yaratmış olmalıdır ki, bunun bir sonucu olarak Rıdvan, bu sıralarda *Suruç* emiri bulunan ve çok sayıda *Türkmen* kuvvetlerini buyruğu altında tutan Artuk-oğlu Sökmen'i kendi hizmetine almak zorunluluğunu duymuştur⁹.

⁷ *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 131; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 130-32; *el-Kâmil*, X, 248; Azimi, 198a, 1A. "Tuğ-Tigin" mad.

⁸ *Urfa* kuşatması ve sonraki olayların ayrıntısı için bk. A. Sevim, adigeç. Makl., s. 6 vd.

⁹ *el-Kâmil*, X, 248; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 123-24.

2.

DUKAK-RİDVAN ÇATIŞMALARI

Melik Rıdvan, babasının ölümünden sonra Tutuş'a bağlı bütün askerî ve mülkî erkânın onay ve yardımlarıyla Haleb'i başkent seçerek orada Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği tahtına oturmuştu. Fakat öte yandan melikliğin eski başkenti olan Dımaşk'taki Tutuş'un nâibi ve ileri gelen emirleri, Rıdvan'ın Haleb'e yerleşip babasının yerine melik olmasına pek yandaş görünmüyorlardı. Bunun bir sonucu olarak Dımaşk'ta kurulacak melikliğin yönetimini tekeline tutmayı planladığını gördüğümüz hâdim Sav-Tigin'in büyük çabalarıyla Dımaşk'ta Selçuklu melikliği kurulmuştu. Daha önce, babasının elinde tuttuğu bütün memleketlerin egemenliğini yalnız kendi uhdesinde toplama amaç ve siyasetini güden melik Rıdvan, kendisinden habersiz olarak kurulan Dımaşk Melikliğine doğal olarak razı olmamış, Elcezire ve Doğu - Anadolu'ya yaptığı gibi, Dımaşk'ı da kendi egemenliğine almak amacıyla, birkaç kez askerî ve siyasal girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak Rıdvan, beraberinde atabeği Cenahüddevle Hüseyin, daha önce hizmetine girdiğini gördüğümüz Artuk-oğlu Sökmen, emir Vessâb, emir Adahüddevle Abak gibi kendisine sadık emirler olduğu halde, ordusuyla birlikte Haleb'den hareketle 1096 yılında, Melik Dukak'ın, atabeği Tuğ-Tigin, emir Yağ-Sıyan ve Artuk-oğlu İlgazi ile birlikte kentte bulunmadığı¹⁰ bir sırada Dımaşk'ı kuşattı. Fakat Rıdvan, az bir kuvvetle kendisine karşı direnen mahsurlarla yapılan çarpışmalar sırasında, adı belirlenemeyen bir hâcibinin surlardan atılan bir mancınık taşıyla ölümü, ayrıca Dukak ve beraberindeki emirlerin de kuvvetleriyle birlikte Dımaşk'a yaklaşmakta olduğu haberi üzerine, kuşatmadan vazgeçerek Haleb'e dönmüştür.

Dımaşk'ı kesinlikle Haleb melikliğine bağlamak isteyen melik Rıdvan, sözkonusu bu başarısız kuşatma harekâtından sonra Aralık/Ocak 1096 tarihinden Dımaşk üzerine ikinci kez sefer hazırlıklarına başladı. Fakat melik Dukak'ın hizmetinde ve dolayısıyla müttefiki durumunda bulunan ve Rıdvan'ın bütün eylemlerini yakından izlediği anlaşılan Antakya valisi Yağ-Sıyan, kuvvetleriyle birlikte ivedilikle Dımaşk'a gidip durumu Dukak'a bildirdi. Bunun üzerine Dukak ve Tuğ-Tigin, daha henüz Rıdvan gelmeden kentte geniş savunma önlemleri almıştır. Öte yandan kuvvetleriyle birlikte Dımaşk önlerine gelen Rıdvan, kent surlarının

¹⁰ Kaynaklarda herhangi bir kayıt olmamakla birlikte melik Dukak'ın melikliğin ilerigelen emirleriyle bir sefere çıkmış olması mümkündür.

sağlam ve dayanıklı oluşundan başka, Yağ1-Sıyan'ın da kardeşine katılması dolayısıyla kenti kuşatma cesaretini dahi gösterememiştir. O, biraz önce *Fatımiler* tarafından ele geçirilen *Kudüs*'ü geri almak için giriştiği ilk askerî harekâtının başarısızlığa uğraması üzerine, *Haleb*'e dönmeye karar verdi. Bu arada *Dukak*, *Tuğ-Tigin* ve *Yağ1-Sıyan*, *Dımaşk* melikliğine ait toprakları yağma eden *Haleb* kuvvetlerini yakından izleyerek *Rıdvân* ve kuvvetlerini sür'ade *Haleb*'e dönmek zorunda bırakmışlardır¹¹.

Yukarıda görüldüğü üzere, babasının kurup geliştirdiği *Suriye* ve *Filistin* Selçuklu Melikliğinin bütün egemenliğini kendi üzerinde toplamayı siyasal amaç edinen *Rıdvân*, hasımları durumunda bulunan kardeşi *Dımaşk* meliki *Dukak* ile onun müttefiki ve *Haleb* melikliğinin yakın komşusu olan *Antakya* valisi *Yağ1-Sıyan*'a karşı birkaç kez askerî harekâta girişmiş, başarılı *Antakya* saldırıları yanında, *Dımaşk*'a karşı belirli bir üstünlük ve zafer kazanamamıştı. Bununla birlikte *Rıdvân*, bu kez, önce yakın hasmı *Yağ1-Sıyan*'ın yönetimindeki *Antakya*'yı istilâ ve feth edip daha sonra da zayıf duruma düşeceğini umduğu *Dımaşk* üzerine baskıların sürdürmek niyetinde idi. Bu amaçla o, *Antakya* üzerine saldırı hazırlıklarına başladı. İşte bu sırada *Rıdvân*'ın bütün hareketlerini yakından izlediğinde hiç kuşku olmayan emir *Yağ1-Sıyan*'ın, hizmetinde bulunduğu ve bu itibarla müttefiki durumunda olan melik *Dukak* katında girişimlerde bulunması sonucunda olsa gerek, *Dukak*'ın savunmayı bırakıp *Haleb* melikliğine karşı saldırı durumuna geçtiğini görmekteyiz. Melik *Dukak*, beraberinde *Tuğ-Tigin*, *İspehbud Sabave* ve çok geçmeden de doğal olarak kuvvetleriyle kendilerine katılan *Yağ1-Sıyan* ile birlikte harekete geçerek *Haleb* melikliğine ait topraklara saldırıya geçtiler. Bunun üzerine melik *Rıdvân*, beraberinde, veziri *Cenahüddevle*, *Artuk-oğlu Sökmen* ve bu arada yardımını sağladığı *Sümeysat* emiri *İlgazi-oğlu Süleyman* olduğu halde, kalabalık bir orduyla harekete geçerek *Dımaşk* melikliği kuvvetlerini 22 Mart 1097 tarihinde *Kınnesrin*'de karşıladı. Yapılan savaş sonunda *Dukak*'ın kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğrayarak *Dımaşk*'a çekilmek zorunda kaldılar. Böylece *Rıdvân*, *Dımaşk* melikliği üzerinde tam bir üstünlük kazandığı gibi, yakın komşusu ve hasmı emir *Yağ1-Sıyan*'ı da etkisiz bir durumu getirmeyi başarmış oldu¹².

¹¹ Bu konuda ayrıca bk. A. Sevim, adgeç. Mkl., s. 10 vd.

¹² Bu sefer hakkında da ayrıca bk. göst. yer, s. 14 vd.

3.

MELİK DUKAK'IN ANTAKYA'YA YARDIM
SEFERİ

Haçlıların Urfa'yı işgal ile burada bir kontluk kurmalarından (10 Mart 1098) sonra *Antakya*'ya yürümleri üzerine, kent valisi emir Yağ1-Sıyan, başta metbûu *Büyük Selçuklu* devleti sultanı Berkıyaruk olmak üzere, *Elcezire* ve *Suriye*'deki *Selçuklu* vasalı melik ve emirlere, *Antakya*'ya yardıma gelmelerini bildirdi. Bu cümleden olarak kendisine de yardım çağrısı gelen Dukak, kuvvetleriyle birlikte, beraberinde atabeği Tuğ-Tigin ve bazı kumandanlar olduğu halde, *Dımaşk*'tan hareket etti. Melik Dukak, beraberinde Yağ1-Sıyan'ın oğlu Şemsüddeve olduğu halde, *Humus*'ta kuvvetleriyle kendilerine katılan ve melik Rıdvan'ın hizmetinden ayrılarak burada küçük bir beylik kuran Cenahüddeve ile birlikte hareketle *Antakya*'ya gitmek üzere, *Şeyzer* yakınlarına gelip konakladılar. Dukak ve beraberindeki kuvvetler, biraz önce *el-Bâre*'yi ele geçirmiş olan *Haçlıların* bir kısım kuvvetleri üzerine ani bir saldırıya geçerek onları geri çekilmek zorunda bıraktılar (Muharrem 491 = Aralık/Ocak 1097/98). Fakat yöresel olarak kazanılan bu başarıdan çok geçmeden Dukak, Tuğ-Tigin ve Cenahüddeve, asıl *Haçlı* kuvvetlerinin sayıca kendilerinden çok fazla olmaları nedeniyle, *el-Bâre* yörelerinden çekilmek zorunda kalmışlardır¹³.

Haçlıların Antakya'yı kuşatmaya girişmeleri üzerine kent valisi Yağ1-Sıyan'ın da başvurusu sonucunda sultan, Berkıyaruk'un buyruğu ile *Haçlılara* karşı düzenlenecek bir mücadele için başkumandan atanan imparatorluğun *Musul* valisi emir Gür-Boğa, bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra *Urfa*'yı *Haçlı* kontluğundan geri almak amacıyla harekete geçti. Sultanın çağrısı gereğince cihat seferine katılacak olan *Elcezire* ve *Suriye* emir ve melikleri ise asıl Gür-Boğa'nın kuvvetlerine *Mercü Dâbık*'ta katılacaklardı. Bu cümleden olarak melik Dukak ve atabeği Tuğ-Tigin, *Dımaşk* kuvvetleriyle hareket etmiş, daha sonra kendilerine, *Humus* emiri Cenahüddeve, melik Rıdvan'dan ayrılıp Dukak'ın hizmetine henüz giren Artuk-oğlu Sökmen ve beraberinde bir kısım Arap askeri olduğu halde, eski *Haleb* hükümdar ailesi *Mirdas-oğullarından* Vessâb katılmışlardır; ancak melik Rıdvan, bu sefere katılmayıp bir miktar kuvvet göndermekle yetinmiştir. Melik Dukak'ın başında bulunduğu kuvvetler, *Tellü Mennes*'e geldikleri zaman kent halkının *Haçlılara* mektup göndererek

¹³ *Zeylü Tarihi Dımaşk* s. 134; *Zübdetü'l-Haleb*, II, 131-32; *el-A'lâk*, s. 403 (Burada Al-Taş yerine İlyas kaydedilmiştir).

onları *Suriye*'ye yürümelere hususunda teşvik ettikleri ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine kente karşı tedib harekâtına girişilerek şiddetle kuşatılmaya başlandı. Fakat çok geçmeden Dukak, savunma savaşı yapmayan halka ceza olarak belli bir miktar kesim kestirmiş, ancak bir kısmı sonradan ödenmesi kararlaştırılan para için rehinelere alınmıştır. Dukak bunları *Dımaşk*'a göndermiştir. *Tellü Mennes*'in tedib harekâtından sonra *Suriye* ordusu, kuzey yönünde yoluna devam ederek *Mercü Dabık*'a gelmiş ve bu sıralarda başarısız *Urfa* kuşatmasını bırakıp buraya gelen Gür-Boğ'a'nın ordusuyla birleşerek (Mayıs 1098 sonu) *Antakya* yönüne hareket etmişlerdir¹⁴. Selçuklu ordusu 9 Haziran 1098 tarihinde *Antakya* önlerine geldiği zaman iç - kale dışında kent, *Haçlılar* tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Gür-Boğ'a, bir yandan *Haçlıları* kuşatırken, bir yandan da içkalede hâla direnen Yağlı-Sıyan'ın oğlu Şemsüddevele'ye yardımcı birlikler göndermiştir. Böylece iki yönden savaşmak zorunda bırakılan ve kent içinde sıkışıp kalan *Haçlılar*, gerçekten ciddi ve tehlikeli bir durumu düşmüşlerdi. *Antakya*'nın dağ yönünde konaklayan Selçuklu ordusu, emir ve kumandanların tavsiyesi üzerine, ovaya inerek orada karargâhlarını kurmuşlar ve kuşatmayı bu kez bu yönden sürdürmeye başlamışlardır. Fakat bütün bunlara karşın Selçuklu ordusunda tam bir birlik ve ahengin mevcut olduğu söylenemez. Selçuklu ordusunun başkumandanlık görevini yürüten Gür-Boğ'a, savaşı *Antakya* ovasında yapmak üzere *Haçlıların* kent dışına çıkmalarına izin vermesi sonucunda, bu nedenle, kendisine kırım ve küskün kumandanlarla birlikte yaptığı meydan savaşında kesin bir yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştır. Melik Dukak savaşı sürdürmeyen öteki emirler gibi, Sökmen ve Cenahüddevele ile birlikte kuvvetlerinin başında olduğu halde, hiç bir çarpışmaya girmeden savaş alanını terk edip *Dımaşk*'a dönmüştür. Böylece Dukak'ın *Haçlılara* karşı giriştiği *Antakya* harekâtı da başarılı olmadan sona ermiş oldu¹⁵.

4.

DUKAK'IN DİYARBEKİR SEFERİ

Daha önce değinildiği üzere, Tacüddevele Tutuş, sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Berkıyruk'a karşı saltanat mücadelesine başladığı sıralarda, *Kuzey - Suriye* ve *Musul* bölgelerini itaat altına aldıktan sonra *Diyarbakir* bölgesine gelerek burasını da egemenliğine almış, *Meyyâfarikin*'i, bölgeye vali olarak atadığı oğlu Dukak'a atabek yaptığı

¹⁴ *Zübdetüil-Haleb*, II, 133.

¹⁵ Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, adigeç. Mkl, s. 27 vd.

Tuğ-Tigin'e ikta etmişti. Fakat *Rey* savaşında tutsak alınıp hapse atılan, daha sonra salıverilen Tuğ-Tigin, *Meyyâfarikin*'e emir Şemsüdevle Altaş'ı olarak¹⁶ bıraktıktan sonra *Dimaşk*'a gelip Dukak'ın hizmetine girmişti. Tuğ-Tigin'in buradan ayrılmasından sonra *Diyarbakir* bölgesi, *Büyük Selçuklu imparatorluğuna* tâbi olan çeşitli *Türk* emirlerinin, Altaş *Meyyâfarikin*'de, Sadr *Âmid*'de, Şahruh *Hâni* ve *Erzen*'de, Kızıl-Arslan *Sürt* ve *Behmur'da*, Türmen Musa *Hısnu Keyfa (Hasankeyf)*' da ve Yel-Tigin *Billis*'de olmak üzere, yönetimleri altına geçmiştir¹⁷. Tutuş'un ölümünden sonra oğlu Rıdvan, babasının egemen olduğu memleketlere kendisinin de egemen olması yolunda birçok kez girişimlerde bulunmuş, bu cümleden olarak *Diyarbakir* bölgesine de bir sefer düzenlemiş ise de başarılı olamamıştır. Bu kez melik Dukak, babası zamanında genel vali sıfatıyla bir süre yönetimini elinde tuttuğu *Diyarbakir* bölgesinin yeni emirlerinin kendisine itaatını sağlamak amacıyla, 493 (1099/1100) yılında, beraberinde veziri Dovinli Muhammed el-Acemî olduğu halde, bir miktar kuvvetle *Dimaşk*'tan çıkarak *Haleb* melikliğinin topraklarına girmek ve dolayısıyla ağabeyisi Rıdvan'ın herhangi bir saldırıya uğramamak düşüncesiyle, bütün *Suriye* çölünü geçerek *Rahbe*'ye erişti. O, buradan *Diyarbakir* bölgesine yönelip daha önce nâib olarak atanmış olan Altaş'ın yönetimindeki *Meyyâfarikin*'e geldi. Çok geçmeden *Diyarbakir* bölgesinin bütün emirleri, katına gelerek itaat ve bağlılıklarını arz ettiler. Bu sıralarda melik Dukak, emir Altaş'ın *muhtesiblik*¹⁸, daha sonra da vezaret makamına getirdiği ve çeşitli görevleri dolayısıyla halkın mal ve paralarına elkoyan ve hattâ zulmü, onların oturdukları evleri yıkmaya kadar götüren kadı Ebû Bekir b. Sadaka'yı tutuklattı. Fakat çok geçmeden o, vezirliği sırasında kendisini tutuklatıp mal ve parasına elkoyarak çeşitli kötülükler yaptığı Ebû Abdullah b. Muşek tarafından satın alınmış ve onu, kendisinin ve halkın öcünü almak için öldürdükten sonra evine bitişik *İbn Muşek hamamının* külhanına gömdürmüştür. Melik Dukak, ayrıca kadı Ebû Bekir ile işbirliği yaptığı anlaşılan İbn Halil eş-Şemsâr, İbn Sukre ve İbnü'l-Kerhî adlı kimseleri de tutuklatıp bütün mal ve paralarına elkoydurmuştur. Dukak, *Diyarbakir* bölgesindeki egemenliğini böylece pekiştirdikten sonra *Dimaşk*'a dönmüştür¹⁹.

¹⁶ EmîrAl-Taş'ın buradaki faaliyetleri hakkında bk. *Tarihu Meyyâfarikin ve Âmid*, s.245-47.

¹⁷ Aynı eser, s. 245, 239, 268-69; İA. "Diyarbakir" mad.

¹⁸ Muhtesiplik hakkında genel bilgi için bk. İA. "Muhtesib ve hisbe" maddeleri.

¹⁹ *Tarihu Meyyâfarikin*, s. 269; el-A'lâk, s. 403 (İbnü'l-Ezrak'ın verdiği karanlık bilgileri açıklığa kavuşturur); *Żeylü Tarihu Dimaşk*, s. 137; Sıbt b. el-Cevzî, *Mir'âtü'z-zeman ft Tarihi'l-âyan* (Topkapu Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2907), XIII, 129a; Azimî, 191a.

5.

DUKAK'IN HAÇLILARLA MÜCADELELERİ

A) TANCRÉD İLE ÇATIŞMASI

Haçlılar Urfa, Antakya ve Kudüs'te birer devlet kurmayı başardıktan sonra egemenlik alanlarını Müslümanlar aleyhine genişletmek amacıyla Suriye ve Filistin'de sürekli olarak askeri hareketler düzenlemekte idiler. Bu cümleden olarak Kudüs kralı Godefroy de Bouillon ve Taberiyye prensi Tancred, Taberiyye gölünün doğu tarafında bulunan zengin ve verimli el-Belka²⁰ bölgesindeki Sevâd²¹ topraklarına istilâ ve işgal etmek ve böylece bu bölge (özellikle Ceylan ve Haurân) mallarını Filistin limanlarına sevk edebileceklerdi. Ayrıca Kral da sözkonusu bölgeyi krallık sınırları içine almak niyetinde idi. Tancred, Mayıs 1100 başlarında kraldan ayrı olarak hazırladığı kuvvetlerle Sevâd üzerinden Cevlân'a dek saldırılarını sürdürme planını uygulayacaktı. Yakın komşusu Haçlıların, memleketi Sevâd'a saldırı hazırlıklarını haber alan Arap emîri²², tâbi olduğu melik Dukak'a bir elçi ile başvurup Haçlılara karşı ondan ivedi yardım isteğinde bulundu. Bunun üzerine Dukak, ona 500 atlı gönderdi²³. Öte yandan Tancred, kralın başında bulunduğu ve askerlerin ihtiyaç maddelerini taşıyan ve önde giden guruptan ayrı olarak 700 atlı ve 1000 yayadan oluşan kuvvetleriyle Sevâd topraklarına saldırmış, birçok ganimet ele geçirmiş, yöre halkından kimisini öldürmüştü, kimisini de tutsak almıştı. Tancred, bu ganimet ve tutsaklarla asıl Haçlı birliğine ulaşmak üzere, geri dönerken Dukak'ın gönderdiği atlı kuvvetlerin ani bir saldırısına uğramış, yapılan çarpışmalarda Haçlılar oldukça ağır kayıp verdiler. Tancred, karanlıkta, ölüm, ya da tutsaklıktan güçlükle kurtularak gece yarısı krala katılabildi. Durumu böylece öğrenen kral, Dimaşk kuvvetlerinin herhangi bir yeni saldırısına karşı, kuvvetlerini hazırlamıştı. Fakat öte yandan Dimaşk atlı kuvvetleri, bu başarıdan ve Haçlı birliklerini Melikliğe tâbi Sevâd yörelerinden uzaklaştırdıktan sonra Dimaşk'a dönmüşlerdi. Fakat kral Godefroy'nın Kudüs'e

²⁰⁻²¹ Ortaçağlarda genellikle Arap coğrafyacılarına göre el-Belkâ bölgesi, Şam eyâletine bağlı idi. Sevâd ise, bu bölgenin verimli bir yöresidir. Genel bilgi için bk. IA. "Belkâ ve Sevâd" maddeleri; Yakut, Şehabüddin Ebû Abdullah, *Kitabu Mu'cem'i'l-büldân* (Wüstenfed yay. tıpkı basımı, Tahran 1956), III, 174.

²² Fransızlar bu emîre iri yapılı olması dolayısıyla *Fat Peasant* (Şişman çiftçi, köylü) adını vermişlerdir.

²³ Runciman, savaşa bizzat Dukak'ın katıldığını yazmakta ise de (*A History of the Crusades*, I, 310) bu konuda tek ve ayrıntılı bilgi veren Albertus Aquensis (Almanca çev. H. Hefele: *Geschichte des ersten Kreuzzugs*, Jena 1923, s. 17-18) de bu husus belirtilmeyip sadece Dukak'ın 500 atlı gönderdiği kaydedilir.

dönmesine karşılık *Taberiyye*'ye gidip bir süre kalan Tancred, bu yenilginin öcünü almak amacıyla 600 atlı ile *Sevâd* topraklarına hemen her gün yağma akınlarına girişmekten geri kalmadı. Albertus Aquensis'e göre²⁴, melik Dukak, bu akınlara son vermesi için Tancred'e, bir miktar altın ve armağanlar karşılığında, barış çağrısında bulundu. Barış konusunda kralın da onayını alan Tancred, cevap olarak *Dimaşk*'a altı tecrübeli, şövalyeden oluşan bir elçi heyeti göndermiş ve Dukak'a "Ya *Dimaşk*'ı terk etmesi ya da Hıristiyanlığı kabul etmesi önerisinde bulunmuştur. Buna sonderecede kızan Dukak, gelen elçilere, sözkonusu öneriye karşılık olarak, Ya İslâmiyeti kabul, ya da ölümü tercih etmelerini" bildirmiş, ancak İslâmiyete geçen birisi dışında beş, şövalye başı kesilmek suretiyle öldürülmüştür. Beş elçinin böylece öldürülmesini haber alan Tancred, derhal kuvvetlerini toplayıp yeniden *Sevâd* arazisine yürüyerek 14 gün süreyle bölgeyi yağma akınlarına tâbi tutmuştur. Memleketinin bu *Haçlı* istilâsı karşısında melik Dukak'tan hiç bir askeri yardım alamayan *Sevâd* emiri, bu akınları durdurmak amacıyla *Taberiyye* prensi Tancred'e itaat ederek onun vasalı olmak ve vergi ödemek zorunda kalmıştır²⁵.

B) I. BAUDOÛIN'E BASKIN GİRİŞİMİ

Urfa kontu Baudouin, Danişmendli Melik Gazi Gümüş-Tigin Ahmed tarafından tutsak alınmış olan (1100) *Antakya* prensi Bohémond'u kurtarmak ve *Malatya* prensi Gabriel'i Danişmendli baskısından²⁶ kurtarmak amacıyla, onun çağrısı üzerine, çıktığı başarısız seferden *Urfa*'ya döndüğü zaman *Kudüs*'ten gelen elçiler, kardeşi Godefroy'nun öldüğünü ve kendisinin krallık tahtına oturmasının kararlaştırıldığını bildirdiler. Bunun üzerine Baudouin, kendi yerine, bu sıralarda *Antakya*'da bulunan yeğeni Baudouin du Bourg'u ivedi bir mektupla çağırıp kendi vasalı olarak *Urfa* kontluğu yönetimine atadıktan sonra 2 Ekim 1100 tarihinde, 200 atlı ve 700 yayadan oluşan²⁷ bir kuvvetle *Antakya* üzerinden *Kudüs*'e hareket etti. Baudouin, genellikle *Haçlıların* denetiminde, ya da işgalinde bulunan kıyı yolundan *Lâzkiye*'ye gelmiş, burada iki gün kaldıktan

²⁴ S. 17 vd.

²⁵ Albertus, göst. yer; R. Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris Librairie Plon), I, 186-87; Runciman, I, 320-21.

²⁶ Bütün bu konularda geniş bilgi için bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul 1971), s. 136-38.

²⁷ Fulcherius Carnotesis (İngilizce çev. F. R. Ryan: *Fulcher of Chartres*, Tennessee 1969), II. Kitap, s. 137)'de 200 şövalye, 700 yaya, *Zeylü Tarihi dimaşk* (S. 138) ve *el-Kâmil* (X, 324)'de 500 atlı ve yaya Albertus (S. 32)'da 400 seçme şövalye, 1000 yaya olarak kaydediliyor.

sonra kendisine katılan bir çok *Haçlı* kuvvetiyle yoluna devam etmiştir. Öte yandan Baudouin'in *Kudüs*'e gitmekte olduğunu haber alan melik Dukak, bir baskınla onu ele geçirmek için *Humus* emiri Cenahüddeve ile birlikte kuvvetleriyle²⁸ *Beyrut* yönünde harekete geçti. *Cebele* ve *Trablusşam* üzerinden yoluna devam eden ve *Beyrut*'a yaklaşmakta olan Baudouin, *Nehri'l-Kelb* boyunca uzanan tarihi dar bir yoldan gelmekte idi²⁹. İşte bu sıralarda Dukak ve Cenahüddeve'nin kuvvetleri, çok güç ve sıkışık duruma düşen ve paniğe kapılan Baudouin ve kafilesine saldırıya geçtiler. Yapılan çarpışmalarda bir çok *Haçlı* askeri öldürülmüş ise de gece karanlığından istifade ile çekilmeyi başaran Baudouin'i yakalamak mümkün olamamıştır. Böylece tutsaklıktan kurtulan Baudouin, 9 Kasım 1100 tarihinde *Kudüs*'e gelmiş ve 11 Kasım'da yapılan bir törenle ölen kardeşi Godofroy'nun yerine krallık tahtına oturmuştur³⁰.

İslâm kaynaklarında bulunmamasına karşın, Albertus Aquensis'te belirtildiğine göre³¹, daha sonra melik Dukak, kral Baudouin'e bir elçi heyeti göndererek bu savaş sırasında tutsak alıp ve *Davud burçlarında* hapse attığı ve boyunlarını vurdurmak suretiyle öldürmek niyetinde olduğu 45 *Selçuklu* askerini salıvermesini istemiştir. Kralın bunları ancak para karşılığında teslim edebileceğini bildirmesi üzerine 50 bin *Bizans* altınının ödenmesi hususunda anlaşma olmuş ve böylece *Selçuklu* tutsakları da *Dımaşk*'a gönderilmiştir.

6.

CEBELE OLAYLARI

Lâzkiye'nin güneyinde bulunan *Cebele*, *Doğu - Akdeniz*'in sağlam surlara sahip ve alınması güç bir kenti idi³². Burası, *Trablus* emiri Celâlülmülk Ebu'l-Hasen Ali b. Ammar'ı metbû tanıyan İbn Süleyha adıyla tanınan Ebû Muhammed Ubeydullah b. Mansur'un yönetiminde

²⁸ Albertus (S. 32) bu kuvvetlerin 20 bin olduğunu abartmalı olarak yazar.

²⁹ Her an bir baskınla yok edilecekleri korkusuna kapılan *Haçlı* kafilesinde müellif Fulcherius da bulunuyordu. O eserinde (S. 139) savaşı anlatırken "O zaman *Chrtres*, ya da *Orleans*'da olmayı çok arzu etmişim" sözlerini söylemesi, *Haçlı* kafilesinin ne denli ciddi bir tehlike karşısında olduğunu gösterir.

³⁰ Fulcherius, kitap II, s. 137-143 (bu müellif, Baudouin ile birlikte olduğu için bu konuda çok ayrıntılı bilgi vermiştir; Albertus, s. 31-37; *Żeylü Tarihi Dımaşk*, s. 138-39; *el-Kâmil*, X, 324 (son iki eserde çok kısa bilgi vardır); Grousset, I, 205-212; Runciman, I 322-25

³¹ S. 54-

³² Bk. *Mu'cemü'l-büldan*, II, 25; İA. "Cebele" mad.

bulunuyordu. Koyu bir ordu yandaşı olan İbn Süleyha, tâbi olduğu İbn Ammar'a isyan ile bağımsızlığını ilân ettikten başka *Cebele*'de *Fatımîler* adına okutmakta olduğu şii hutbesini de kaldırarak *Bağdad Abbasi* halifesi adına sünnî hutbesi okutmaya başlamıştır. Bunun üzerine İbn Ammar, melik Dukak'a başvurup onu *Cebele*'ye yürüyerek *Dımaşk Melikliğine* katması hususunda ikna etti. Derhal harekete geçen Dukak, beraberinde Tuğ-Tigin olduğu halde, *Cebele*'ye gelerek kuşatıp sıkıştırmaya başladı ise de başarı sağlayamadı. Hattâ kuşatma savaşı sırasında kaleden atılan bir okla Tuğ-Tigin dizinden yaralanmıştı. Nihayet *Cebele*'yi alamayan Dukak, kuvvetleriyle birlikte *Dımaşk*'a geri döndü (494 = 110/1101)³³.

Melik Dukak'ın sözkonusu kuşatmasından sonra *Cebele*, *Suriye* ve *Filistin* kıyı kentlerini, kendilerini güvence altında tutabilmek amacıyla elegeçirmeye çalışan *Haçlılar* tarafından birkaç kez kuşatılmış, ancak surlarının dayanıklı ve bu nedenle savunmaya elverişli olması dolayısıyla işgali mümkün olamamıştı. Bununla birlikte artık eski metbûu İbn Ammar'dan da yardım alamayan ve gittikçe artan *Haçlı* baskı ve tehlikesini önleyecek bir güce sahip olmayan İbn Süleyha, Tuğ-Tigin'e bir ulak göndererek *Cebele*'yi kendisine teslim etmek istediğini, bu nedenle güvenilir birisini göndermesini, buna karşı da kendisini para, hazine ve ailesiyle birlikte bir askerî birliğin koruması altında, *Dımaşk*'a ve daha sonra da hilâfet başkenti *Bağdad*'a göndermesi hususunda, melik Dukak katında girişimde bulunmasını bildirdi (Şaban 494 = Haziran 1101). Tuğ-Tigin'in İbn Süleyha'nın bu ilgi çekici önerisini *Dımaşk* melikliği için olumlu bulmakta ve hattâ oğlu Tacülmülk Böri'yi göndermek istemekle birlikte, Dukak'ın bu sıralarda *Diyarbakir*'de bulunması dolayısıyla bu konuda onun onayını almaksızın bir karar verip uygulamak niyetinde olmadığı anlaşılıyor³⁴. Fakak 1 Şevval 494 (30 Temmuz 1101) tarihinde *Dımaşk*'a dönen Dukak, atabeginin *Cebele* hususundaki kararını uygun bulmuş ve bunun üzerine Tacülmülk Böri, bir miktar kuvvetle *Cebele*'yi teslim almak için *Dımaşk*'tan ayrılmıştır. *Cebele*'yi Böri'ye teslim eden İbn Süleyha, bütün ağırlıklarıyla şehirden ayrılarak *Dımaşk*'a gelip ikamete başladı. İbn Süleyha'nın bütün bu hareketlerini yakından izlediği anlaşılan İbn Ammar, derhal Dukak'a bir elçi göndererek "İbn Süleyha'nın kendisine teslim edilmesi halinde, onun para ve hazinesinden başka kendisine 300 bin altın vereceğini" bildirmiş ise de onunla yaptığı anlaşmaya sadakat ve vefa gösteren Dukak, onun bu

³³ *el-Kâmil*, X, 310.

³⁴ *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 139.

önerisini kabul etmeyerek İbn Süleyh'a'yı, bütün mal varlığı ile yeterli sayıda bir askerî birlik eşliğinde *Bağdad*'a göndermiştir³⁵. Fakat öte yandan *Cebele* yönetimini eline alan Böri ve yakınları, halka karşı sonderecede kötü davranışlarda bulunmaya va alışılmamış biçimde haksızlıklar yapmaya başlamışlardır. Bu durum karşısında *Cebele* halkı, eski metbûları *Trablus* emiri İbn Ammar'a Böri hakkında şikâyetle bulunarak ondan bir nâib isteyerek kenti derhal teslim edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine İbn Ammar, *Cebele*'ye ivedilikle bir askerî birlik gönderdi. Halkın yardımıyla şehre kolaylıkla giren bu birlik, yine halkın desteğiyle Böri ile yaptığı savaşı kazandıktan başka onu tutsak da aldılar. Derhal *Trablus*'a İbn Ammar'ın katına çıkarılan Böri, sonderecede izzet ve ikram gördü. Daha sonra onu *Dımaşk*'a gönderen İbn Ammar, ayrıca babası Tuğ-Tigin'e bir mektup yazarak "Böri ve arkadaşlarının *Cebele*'deki kötü eylemlerini" anlatmış ve "kent'in *Haçlı* istilâsına uğramasını sağlamak amacıyla böyle bir harekete girişmek zorunda kaldığını" bildirmiştir³⁶. Böylece yönetimi, kısa bir süre için *Dımaşk* melikliğine bağlanan *Cebele*, yeniden *Trablus* emirliğine geçmiş oldu.

7.

DUKAK'IN İBN AMMAR'A YARDIMI ANTARTUS BOZGUNU

Kudüs'ün işgali ve burada bir *Haçlı* krallığı kurulmasını izleyen günlerde Raymond de Saint Gilles, *Fransa*'ya dönüp bir süre sonra kalabalık bir *Haçlı* ordusuyla *Istanbul* üzerinden (1100) *Suriye*'ye gelmekte iken *Eskişehir* - *Ereğli* arasında *Anadolu Selçuklu* sultanı I. Kılıç-Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldıktan başka, hemen hemen bütün ordusu yok edilmişti. Daha sonra güçlkle *Antakya*'ya gelen Raymond, burada prens Tancred tarafından hapsedilmiş, fakat *Haçlı* ilerigelenlerinin aracılığıyla hapisten kurtarıldıktan sonra (1101) *Trablus*'un kuzeyindeki kıyı kenti *Antartus* (*Tartús*, *Tortosa*)'u işgal etmek suretiyle³⁷ *Trablus*'u tehdit eder bir duruma gelmişti. Böylece *Haçlı* baskı ve tehlikesi

³⁵ *Ibn Süleyhâ'nın Bağdad*'daki faaliyetleri hakkında bk. *el-Kâmil*, X, 311-12.

³⁶ *Zeylû Tarihi Dımaşk*, s. 139-140; *el-Kâmil*, X, 310-12; *Mu'cemü'l-büldan*, II, 25-26; Azimi, 191 a-b; Grousset, I, 210-11; Runciman, II, 33-34.

³⁷ Bütün bu hususlar için bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* s. 104-105; Runciman, II, 56-58; ayrıca bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme* (Türkçe çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1962), s 214-16; Abu'l-Farac, *Tarihi* (Türkçe çev. Ö. R. Doğrul, Ankara 1954), II, 343.

altındaki *Trablus* kenti için ciddi bir durumun ortaya çıktığını gören emir İbn Ammar, hiç vakit kaybetmeksizin melik Dukak ile *Humus* emir Cenahüddeve' ye ulaklar göndererek *Trablus* sınırlarına dayanan Raymond'un herhangi bir saldırısına karşı ivedi yardım isteğinde bulundu. Dukak, bu sefere bizzat katılmayıp iki bin kişilik bir kuvvet göndermekle yetinmiştir. Öte yandan emir Cenahüddeve *Humus*'ta bulunmadığı için yerine nâib olarak bıraktığı emî Yâhız *Humus* kuvvetlerinin başında olarak *Trablus* yönüne hareket etti. *Dımaşk* ve *Humus* birlikleri, *Trablus* önünde İbn Ammar'ın kuvvetleriyle birleştikten sonra Raymond'u karşılamak üzere, *Antartus* yönüne hareket ettiler. Öte yandan Müslüman kuvvetlerinin ileri harekâtını haber alan Raymond, beraberrindeki üç yüz kişilik bir kuvvetle *Antartus* yakınlarına gelip kondu ve burada, birliklerini savaş düzenine hazırladı. Müttefik kuvvetleri, *Haçlılara* karşı üç koldan saldırıya geçtiler. Bunun üzerine Raymond, kuvvetlerini üçe ayırmış, yüz kişilik bir birliği, *Trablus* kuvvetlerine, yüz kişilik başka bir birliği *Dımaşk* kuvvetlerine, elli kişilik birliği de *Humus* askerlerine karşı çıkarmış ve nihayet kendisi de elli kişilik bir kuvvetin başında olarak savaşa başlamıştır. *Humus* kuvvetlerinin çarpışmaların hemen başlarında bilinmeyen bir nedenle tutunamayıp bozgun halinde dağılmasından çok geçmeden, bu kez *Dımaşk* birlikleri de aynı biçimde bozguna uğrayıp geri çekildiler. *Humus* ve *Dımaşk* askerlerinin bozulup savaştan çekilmeleri üzerine Raymond, bütün kuvvetleriyle direnmeye çalışan *Trablus* birliklerine karşı saldırıya geçerek onları da kesin bir yenilgiye uğrattı. Müttefik kuvvetler bu savaşta oldukça ağır kayıplar verdiler. Nihayet savaş alanından kaçabilen *Trablus*, *Dımaşk* ve *Humus* kuvvetleri memleketlerine dönmüşlerdir (22 Cumadelâhır 495 = 13 Nisan 1102). Bu başarı üzerine Raymond, çok geçmeden *Doğu - Akdeniz*'in önemli liman kentlerinden birisi olan *Trablus*'u kuşatmaya girişecektir ³⁸.

8.

RAHBE VE HUMUS'UN DİMAŞK MELİKLİĞİNE KATILMASI

Suriye çölünün kuzey - doğusunda ve *Fırat* ırmağının sağ kıyısında yer alan *Rahbe*, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun Musul* emiri Gür-Boğ'a'nın ıktâ bölgesinde bulunmakta idi. Gür-Boğ'a'nın ölümü (Zülkade 495 = Ağustos/

³⁸ *el-Kâmil*, X, 344; *Ze'ylü Tarihi Dımaşk*, s. 140-41; *Abu'l-Faraç*, II, 343; *Runciman*, II, 58-59.

Eylül 1102)³⁹ üzerine, sultan Alp-Arslan'ın memlûklerinden ve Gür-Boğ'a'nın maiyyeti emirlerinden Kaymaz, kent yönetimini elegeçirmeyi başarmıştı. Vaktiyle babası Tacüddevele Tutuş'un egemenliğinde bulunan *Rahbe*'nin emir Kaymaz'ın eline geçtiğini haber alan ve burasını, hükümranlığı altına alınmasını, kendisi için bir tür hak sayan melik Dukak, beraberinde Tuğ-Tigin olduğu halde, kuvvetleriyle birlikte *Rahbe* üzerine hareket etti. Dukak, kenti kuşatıp sıkıştırmış ise de almayı başaramayıp *Dımaşk*'a döndü. Safer 496 (Kasım/Aralık 1102) tarihinde emir Kaymaz'ın ölümü üzerine, kent yönetimi, kızı Âmine ile evlenen emir Hasan'ın eline geçmişti. Emir Hasan, *Selçuklu* egemenliğini tanımayarak hutbeyi yalnız kendi adına okutmakla kalmamış, ordu ve kent ileri gelenlerini yakalatıp hapse atmış, bazılarını öldürmüş ve onların bütün mal ve hazinelerine el koymuştu. Öte yandan *Rahbe*'deki yönetim değişikliğini haber alan melik Dukak, yine beraberinde Tuğ-Tigin olduğu halde, ivedilikle *Rahbe*'ye gelip kuşatmaya başladı. Emir Hasan'ın zulüm ve baskılarından sonderecede güç duruma düşen ve şiddetle yiyecek sıkıntısı çeken halk, kenti Dukak'a teslim etmekte duraksama göstermedi. Böylece *Rahbe*'ye giren Dukak, iç - kaleye çekilen Hasan'ın önerisi üzerine, kendisi ve ailesi için "aman" vermiş ve böylece iç - kale de teslim olmuştur (Cumadelâhır 496 = Mart/Nisan 1102). Halka karşı iyi davranışlarda bulunan Dukak, kent işlerini düzene koyup buraya Muhammet b. es - Sebbâk eş - Şeybanî'yi nâib olarak atamış ve oğlunu da rehin alıp *Dımaşk*'a dönmüştür (22 Cumadelâhır 492 = 2 Nisan 1103). Böylece *Rahbe*, *Dımaşk* melikliğine bağlanmış oldu⁴⁰.

Humus emiri Cenahüddevele Hüseyin, elegeçirmekte geç kaldığı *Rahbe* seferinden sonra *Humus*'a dönerken *Haleb* yakınlarına gelip konaklamıştı. Bunu haber alan melik Rıdvan, aralarının açık bulunduğu eski atabeği ve babalığı Cenahüddevele'nin gönlünü alıp barışmak amacıyla yanına giderek *Haleb*'e getirmiş, kent dışında onun için özel çadırlar kurdurarak şerefine on gün süreyle şölen ve eğlenceler düzenletmişti. Böylece Rıdvan ile bütün kırgınlıkları sona eren Cenahüddevele, *Haleb*'de daha bir süre kaldıktan sonra *Humus*'a dönmüş ve 1 Mayıs 1103 Cuma günü, silâhlı koruyucularının koruması altında kent

³⁹ Gür-Boğ'a hakkında genel bilgi için bk. İA. "Kür-Boğ'a" mad.

⁴⁰ *el-Kâmil*, X, 363, 428; *Şeylü Tarihî Dımaşk* s. 142; *Şübdetü'l-Haleb*, II, 146; *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 139a; Azimî, 191b; krş. İA. "Rahbe" mad. *Şübdetü'l-Haleb*'deki (II, 146) bir kayda göre, *Humus* emiri Cenahüddevele Hüseyin, yönetimi eline geçirmek amacıyla bir miktar kuvvetle *Rahbe*'ye gitmiş ise de kentin melik Dukak tarafından alındığını öğrenince geri *Humus*'a dönmüştür.

camiiinde namaz kılarken eski düşmanı *Bâtını* reisi Hakîm el-Münec-cim'in görevlendirdiği üç *Bâtını* fedaisi tarafından öldürülmüştür. Emîrlerinin ölümü üzerine, *Humus*'ta heyecan ve karışıklıklar başgöstermiş, kentten *Türk* halkından pek çoğu *Dımaşk*'a kaçmıştı. Bu durumundan faydalanmak isteyen Raymond, *Humus*'u ele geçirmek için askerî hazırlıklara başladı. Öte yandan *Cenahüddeve*'nin öldürülmesinden üç gün sonra (4 Mayıs) karısı, oğlu melik Rıdvan haber göndererek *Humus*'u gelip teslim almasını ve herhangi bir *Haçlı* saldırısına karşı korumasını bildirdi. Bu çağrıyla haber alan *Humus* ordu kumandanları, vaktiyle ona karşı *Cenahüddeve* safına geçmeleri nedeniyle Rıdvan'ın kendilerine pek olumlu davranmayacağı düşünce ve korkusuyla ve esasen *Cenahüddeve* birçok kez, *Haçlılara* karşı mücadelelerde melik Dukak'ın yanında yer almış ve onun müttefiki durumuna gelmiş olması dolayısıyla, derhal Dukak'a bir elçi heyeti "göndererek kenti kendisine teslim edeceklerini" bildirdiler. Bu sırada melik Dukak, henüz *Rahbe*'den dönmemişti. *Dımaşk*'ta Dukak'ın nâibi durumunda bulunan eski kumandanlardan Ay-Tigin el-Halebî, hiç vakit kaybetmeden kuvvetleriyle *Humus*'a gelerek kent ve kalesini teslim aldı. Fakat çok geçmeden *Dımaşk*'a gelip durumu öğrenen Dukak, Tuğ-Tigin ile birlikte derhal *Humus*'a gelmiş, yöneticiler ve kumandanlar itaat arz ederek kent ve kalesini bizzat kendisine teslim etmişlerdir. Öte yandan ele geçirmek üzere, kuvvetleriyle harekete geçip *Humus*'un kuzey - doğusundaki *Resten*'e gelerek kuşatmakta olan Raymond ile, annesinin çağrısı üzerine, *Haleb*'den ayrılarak *Kubbe*'ye gelen melik Rıdvan, *Humus*'un Dukak tarafından alındığını öğrenince memleketlerine geri dönmüşlerdir. Böylece Dukak, *Dımaşk Selçuklu* melikliğinin yönetimi altına alınan *Humus*'ta işleri yeniden düzene sokmuş, halka iyi muamelede bulunmuş ve öldürülen *Cenahüddeve*'nin çocuklarını alarak *Dımaşk*'a dönmüş ve onlara, babalarının ıktalarını vermiştir⁴¹.

9. MELİK DUKAK'IN ÖLÜMÜ VE KİŞİLİĞİ

Dokuz yıl gibi pek kısa olmayan bir süreyle (1095 - 1104) *Dımaşk Selçuklu Melikliği* tahtında oturan Şemsü'l-mülûk Ebû Nasr Dukak, genç yaşta uzun süren bir hastalığa tutulmuştu. Bu nedenle perhiz yapmak zorunda kalan ve normal gıda alamayan Dukak, vücudunun kuvvetten

⁴¹ *Zübdetü'l-Haleb*, II, 146-47; *Ze'ylü Tarihi Dımaşk*, s. 142; B. Lewis, *The Assassins* (London 1967), s. 100; Runciman, II, 59-60.

düşmesi üzerine, bu kez vereme (*illetü'd - dikk*) yakalanmış ve gün geçtikçe takattan düşüp zayıflamaya başlamıştı. Onun artık yaşamasından ümit kesilince annesi Saffetü'l-mülk Hatun yanına gelerek "düşündüğü vasiyetini yapmasını, böylece meliklik işleriyle oğlunun durumunun ne olacağı hususunu belirtmesini" söylemesi üzerine Dukak, atabek Tuğ-Tigin'in kendisinden sonra meliklik işlerini yürütmesini, henüz 1 yaşındaki oğlu Tutuş'un tahta çıkarılmasını, onun yetişmesine ihtimam gösterip himaye etmesini ve düşündüğü başka şeyleri" vasiyet etmiştir. Çok geçmeden melik Dukak, 12 Ramazan 497 (8 Haziran 1104)'da hayata gözlerini yummuş ve annesinin, kentin kuzey - doğusunda *Meydanü'l-ahdar*'da, kente hâkim bir tepe üzerinde yaptırdığı, büyük bir mescid havlusunda bulunan ve *Kubbetü't - tavâvis* adıyla anılan ve Cumadelülâ 513 sonlarında vefat eden annesinin de gömüldüğü mezarlığa defn edilmiştir.

Babası Tâcüddevle Tutuş'un ölümünden sonra, özellikle onun hizmetinde bulunmuş olan emîrlerin büyük destek ve çabalarıyla *Dımaşk*'a gelerek burada ağabeyisi Fahrü'l-mülûk Rıdvan'ın *Haleb*'de kurduğu *Selçuklu Melikliği*'nden ayrı bir *Selçuklu Melikliği* kurmayı başaran Şemsü'l-mülûk Dukak, 9 yıl süreyle *Dımaşk Selçuklu* tahtında aralıksız olarak hükümdar olmuştur. Dukak, melikliğinin ilk yıllarında, büyük evlâd sıfatıyla babasının kurup sınırlarını genişlettiği *Selçuklu* devletinin tek hükümdarı olmayı amaçlayan melik Rıdvan'ın saldırı ve baskıları karşısında, başta atabeği ve babalığı Tuğ-Tigin olmak üzere, melikliğine bağlı babasının işbilir emîr ve kumandanların kendisine sadakat ve destekleri sayesinde, *Dımaşk*'taki egemenliğini korumasını bilmiştir. Zaman zaman biraz sert ve daima kuşkulu bir tabiata sahip olan ağabeyisi Rıdvan'ın maiyyetinde bulunan emîrlerin (Yağlı-Sıyan, Artuk-oğlu Sökmen vs. gibi) kendi hizmetine girmeyi seçmeleri, Dukak'ın onların kişiliklerine saygı gösterip değer vermesiyle ilgili olsa gerektir. Özellikle atabeği ve babalığı *Haleb* melikliğinin bir numaralı devlet adamı niteliği taşıyan Cenahüddevle Hüseyin'in bile Rıdvan'ın hizmetinden ayrılıp *Humus*'ta ayrı küçük bir beylik kurması ve görüldüğü üzere, her fırsatta Dukak ile işbirliği yapması, bunun en güzel örneğini oluşturur sanırız. Onun başarısının tek ve önemli nedeni, vaktiyle babasının hizmetinde bulunmuş olan değerli emîr ve devlet adamlarını bir araya getirmesi ve *Dımaşk* melikliğinin yönetimini onların işbilir ellerine bırakmasında aramak yerinde olur kanısındayız. O, *Haçlıların Suriye ve Filistin*'de birer devlet kurarak yerleşmelerinden sonra, onlara karşı başta metbû tanıdığı *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* olmak üzere, bütün İslâm devletlerinin giriştikleri mücadelelere kuvvetleriyle katılmış ve ayrıca,

kendisinin *Dımaşk* melikliği, *Rıdvan*'ın *Haleb* melikliği gibi, *Haçlıların* sürekli saldırı ve baskısı altında olmamakla birlikte, zaman zaman bölgesel olarak da onlarla mücadelelerini sürdürmekten geri kalmamıştır.

Babasının başkenti *Dımaşk*'ta, melikliğinin kurulduğunu gördüğümüz *Dukak* da, ağabeyisi *Rıdvan* gibi, babasının egemen olduğu bölge ve kentleri kendi hükümranlığı altına almayı denemiş ve her girişimde de başarılı olmuştur. Bu cümleden olarak *Diyarbakir* bölgesi, bir süre *Cebele*, *Rahbe* ve nihayet *Humus* kentlerini melikliğinin yönetimi altına almayı başarmıştır. Böylece onun devrinde melikliğin sınırları, genellikle *Doğu-Akdeniz* kıyı bölgeleri dışında, *Busrâ*'dan *Hama*'ya dek uzanmakta ve ayrıca *Rahbe* ve *Diyarbakir* bölgesini de kapsamakta idi. Gerçekten onun, melikliğin sınırlarından çok uzaklarda bulunan *Rahbe* ve *Diyarbakir*'e egemen olma azmi yanında, *Cebele* emiri *İbn Süleyhâ*'yı, zengin hazinesinden başka 300 bin altın gibi büyük bir para karşılığında teslim etmesini bildiren düşmanı *Trablus* hâkimi *İbn Ammar*'ın bu önerisini red ederek ahde vefada gösterdiği sadakati, belirtilmeye değer bir nitelik taşımaktadır.

YENİ BİR ŞEHNÂME

İSMET PARMAKSIZOĞLU

Osmanlı tarih yazıcılığında şehnâmeciliğin ayrı bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Ünlü İran şairi Firdevsî-i Tusî'nin ölümsüz eserinden esinlenerek Osmanlı ailesinin tarihini de aynı metodla yazmaya kalkışan Türk şairleri arasında Arifi en ünlüleridir. Aşık Çelebiye göre Yavuz Sultan Selim'in menkıbesini anlatan Farsça Şehnâmesi 60.000, Ahdi'ye göre de 100.000 beyit olarak tasavvur olunmuştur. Ne yazık ki Arifi bu eserini tamamlayamadan ölmüştür. Görebildiğimiz iki nüshadan biri Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüphanesinde, diğeri ise Manisa İl Halk Kütüphanesi'nin Muradiye dermesi içinde bulunmaktadır.

Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman devrini yine Şehnâme üslubu ile yazan şairlerimizden biri de Mahremî'dir. (Ölümü. 942/1535) Eserinin başı ve sonu noksan bir nüshası Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Onu, Furuğî Derviş Ahmed (Ölümü 1022/1613), Taliki-zade Mehmed Subhî, Ganî-zade Nadirî (Ölümü 1036/1626), Taşköprü-zade Kemaleddin Mehmed ve nihayet anonim bir eser olan Şehnâme-i Osmanyân izlemektedir. İkinci Bayezid devri Şehnâmecilerinden Firdevsî-i Tâvil ve eserleri için bizim yayınladığımız Kutubnâme'ye bak. İbrahim Olgun-İsmet Parmaksızoğlu. Kutubnâme-Ankara 1979. Bunlardan başka Şühudî ve Kasımî'nin de şehnâmeleri olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Bizim burada tanıtmak istediğimiz Esirî'nin yarım kalmış bulunan şehnâmesidir. Manisa İl Halk Kütüphanesi'nin Muradiye dermesi içinde 2729 numarada yer alan üç şehnâmeyi ihtiva eden bir mecmua içinde bulunan bu eserin yazarı Esirî'nin yaşam öyküsü konusunda bilgi hemen hemen yok denecek kadar kıttır. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yaşadığı در بزم ان شهریار sözleri ile de Saray halkından biri olduğu çıkartılmaktadır. O takdirde şairimiz Hasan Çelebi ve diğer kaynaklarda sözü edilen, Anadolu'dan gelerek müderris olan ve uzun süre tutsak kaldıktan sonra Eğriboz adasında Kızılhisar kasabasına yerleşerek orada

ölen şair değildir. S. Nüzhet Ergun'un, Türk Şairlerinde sözünü ettiği, XVI. yüzyılda yaşamış olan ve Esirî mahlasını kullanmış bulunan Divan-ı hümayun yazarının olması daha muhtemeldir. Şehnâmesinde kendisinden açıkça söz etmemekle beraber, Osmanlı ordusuyla birlikte seferlere katıldığı, tutsak düştüğü, tutsaklıktan dönünce kendisine tekrar görev verildiği hatta, Şehnâme'yi kaleme almaktan ötürü yeni bir göreve atandığı anlaşılmaktadır. Bu konuda şöyle demektedir:

بمحمد الله این پایه شد حاصل که اورا غلام اکر مقبل

Ayrıca bu eseri padişahın arzusu üzerine kaleme aldığını da şu beytler ile dile getirmektedir:

چو دیدم من خواهش شهریار بخدمت بستم کربند وار
بفرمود تاخامه کیرم بدست بنظم آورم داستانی که پست

Esirî'nin Şehnâmesi Osmanlı devletini kuran Kayı boyunun Horasan'dan kalkarak Anadolu'ya geliş öyküsünü, Ertuğrul Gazi ile Osman Gazi'nin gazalarını anlatmakta ve Bursa fethine kadar gelerek burada kalmaktadır. Muradiye dermesinde 2729/2 numarada kayıtlı olan eser Venedik kâğıdına yazılmış, büyük boyda, 302 × 210-194 × 116 mm. ölçüsünde, 17b-49b yaprakları arasında, her sayfasında 4 sütun olup mevcut kısmı 2123 beyittir. Üzerinde Selim-nâme meşruh be-hulefa-yi âl-i Osman adı ile, Manisa'da 80-100 yıl önce kadılıkta bulunmuş olan Ali Efendi'nin "Vakf-ı Ali Efendi merhum,, kaydı vardır. Eser güzel bir talik hatla yazılmıştır.

Esirî kendi ifadesine göre eserini epeyce yaşlandıktan sonra kaleme almış ve yedi sofraya halinde tertip etmiştir.

من یرم آن سایل مستمند بخاجت بدرکاه تو کشته بند

Tabiatıyla eserine başlarken Büyük Firdevsî'yi öğünçlerle anlatmakta onun eserini otuz yılda meydana getirdiğini belirterek, kendisinin ise üç yıldır yazdığını söylemektedir. که این هفت خوانرا بیاراسم. مقارن فردوسیم زین مقال بسی سال او کفت ومن درسه سال

Eserini yazmaya neden olarak da tutsak düşüşünü işaret etmektedir.

ز خون شهید ان چو کویم سخن بود باعث سرخ روی من

Tevhid, münacât, n'at, kaside ve dibâce-i kitaptan sonra esas metin başlamaktadır. Giriş diyebileceğimiz bu bölüm 385 beyittir.

Eserin bir kaynak olmak bakımından değeri:

Osmanlı devletinin kuruluş tarihine göre epeyce geç yazılmış olmakla birlikte verdiği bilgilere göre Şehnâme, üzerinde durulması gereken bir kaynak hüviyetini taşımaktadır.

Eser, Osmanlıları daha doğrusu Kayı boyunu Anadolu'ya göç ettiren nedenleri açıklamakla başlamaktadır. Bu boyun asıl vatanının Horasan'da

olduğunu ve Ertuğrul Bey'in Merzikkend مرزیکجند merkez olmak üzere Horasan hanlarından biri bulunduğunu belirtmektedir. Beyt 416.

Yazarın Merzikkend adını nereden aldığını tespit edemedik. Ancak, Osmanlıların menşeyini kaynakların, genellikle Horasan'da Mahan ya da Haman kasabasına ve yöresine bağladıkları bilinmektedir. Esiri böylece yeni bir varsayımı bizlere tanıtmış olmaktadır. Moğolların baskısı üzerine kendine bağlı ulusları da yanına alan Ertuğrul Bey'in kişiliği de öteki Osmanlı kaynaklarına göre değişmiş olmaktadır. Genellikle Osmanlı kaynakları Süleyman Şah'ın Caber kalesi önünde boğuluşundan sonra Ertuğrul Bey'in idareyi eline aldığı birleşirler. Halbuki Esiri onu Horasan'da Merzikkend hanı olarak takdim ettikten sonra büyük göçün yönetimini de ona yaptırmaktadır. Beyt 423.

Ertuğrul ve boyunun Selçuklu sınırına yaklaşması üzerine oğlu Saruyatı'yı (Savcı Bey) Rum sultanına göndermesi, daha sonra da bir savaş olayıyla karşılaşması, cengâverliğin bir gereği olarak zayıf tarafı destekleyerek onların zafer bulmalarını sağlaması, temaları öteki âl'i Osman tarihleriyle ortak kriterler olarak görülmektedir. Ertuğrul'un bu desteği üzerine o tarihlerde eşkiyalık ve asayişsizlik yatağı olan Karacadağ yöresini, kuzeyde Bizans imparatorluğuyla sınır teşkil eden Göldeğirine kadar uzanan bölgeyi, Selçuklu sultanı ona ve aşiretine avarız olarak ikta etmiştir. Beyt 402.

Esiri'de yeni ve diğer Osmanlı tarihlerinden ayrılan bir tema, Mogolların 1243 Köseadağ zaferinden sonra Bizans imparatorluğu ile Anadolu Selçuklularına karşı ittifak yapmalarınıdır. Bizans imparatoru Balkanlardan gelen Mogol ve Aktav tatarlarından oluşan yardımcı kuvvetlerle Gelibolu'dan Anadolu'ya geçerek ینکی şehir, herhalde Yenişehir önüne geldi. Beyt 503.

Rum sultanı da ordusunu toplayarak muharebe alanına girdi. Savaş yeri dar bir geçid olarak seçilmişti. Savaşta Ertuğrul öncü ve akıncıların komutasını üstlenmişti. Beyt. 520.

Uzun bir savaş tasvirinden sonra Türkler Bizans ordusu ile müttefiklerini yenilgiye uğratıp dağıttılar. Ertuğrul kaçan düşmanı İnegöl'e kadar kovalar. Selçuklu sultanı ise onu, bu celadet ve gayretinden ötürü kutlayarak bu yörede yeniden örgütlediği uc beyliğine getirdi. Beyt 575. Ertuğrul artık 90 yaşını aşmıştır. Osman, Alp Gündüz ve Saruyatı adlı üç oğlu vardır. Kendisi ibadet ve taât etmek üzere dünya işlerini uc'ta bulunan beylerin oyları üzerine Osman Bey'e bırakır. Beyt 587. Ertuğrul Bey bundan sonra bir iki yıl daha yaşadı ve 93 yaşında iken ölümlük Söğüt'teki türbesine gömüldü.

Osman Gazi ise, beylendikten sonra babası gibi Selçuklu sultanına tâbi idi. Ancak bu saltanatın Mogollar tarafından yıkılması üzerine saltanat hakkı geleneklere göre Kayı boyu beyine yani Osman Bey'e intikal etmiş oldu. Beyt. 626.

Bundan sonra Esirî, Osman Gazi'nin Şeyh Edebalı ile ilişkilerine ağırlık vermektedir. Beyt 663-925. Esirî'nin Osman Gazi'nin Edebalı'nın kızı ile evlenmesine, böyle şövaleresk bir anlatımla bu denli önem vermesi, kanımızca Osmanlı hanedanının kuruluşunu asil davranışlara, ortaçağa özgü yiğitlik ve dürüstlük kavramlarına dayayarak tasvir etmekle bu hanedana duyulan saygınlığı sergilemek istemektedir.

Bundan sonra Esirî, her Şehnâme için çok beğenilecek ve özenle işlenecek bir tema olan rüya efsanesi üzerinde durmaktadır. Beyt 829-925.

Osmanlı devletinin kuruluşundaki öğeleri böylece belirten yazar, bundan sonra Osman Gazi'nin karakteri üzerindeki görüşlerini açıklar. Onun âdil, hak sever ve haklıyı korur, fakir ve zayıflara yardım elini uzatarak, din yolunda benzeri olmayan bir mücahid olduğunu vurguladıktan sonra Anadolu'da başı boş kalan Türkmenleri çevresine nasıl topladığını şu beyt ile açıklar. قبايل و اترك اغوزخان. همه متفق كشته پير و جوان

Böylece güçlenen Osman Gazi'nin bundan sonra, Bizans İmparator ve tefurları ile yeni bir vatan kurma yolundaki mücadelelerinin tasviri ile devam eden Şehnâme, İnegöl, Karacahisar, Bilecik, بلجوق, Yenice Taraklısı, Sorgun, Köprühisar, Marmaracık, İznik, Koyunhisarı, Edrenos, Ulubad, Tire fetihleriyle Bursa'ya yönelişi tasvir ederek burada kalmaktadır.

Bu kısa açıklamadan da anlaşıldığı gibi, Esirî'nin Şehnâmesi, Osmanlı devletinin kuruluşu sorunlarına yeni tanımlar getirmek bakımından, bu dönemi inceleyen tarihçilerce üzerinde durulması gereken bir kaynaktır.

Bizce Şehnâme, Ertuğrul Bey'in Horasan'da hanlanması, Merzikkend hanı olması, Yenişehir, öteki kaynaklara göre Sultanönü savaşından sonra ucbeyliğine getirilmesi, bu suretle Horasan'da terk ettiği hanlığı ailesine yeniden sağlaması, uc beyliğini kendi arzusu ile oğlu Osman'a bırakması, Osman Gazi'nin fetihleri arasına İznik'in de katılması ve buraya ilk dizdar olarak belki bir Mogol veya tatar olan Taragay'ın atanması ki, bu ad ilk kez Şehnâme ile Türk tarihinde duyulmaktadır ve Türk devlet hakimiyetinin Konya Selçuklu sultanlarından Kayı boyunun beylerine intikali gibi haberler, hem orijinal, hem de tartışılması gereken ve Osmanlı devletinin kuruluşu konularında yeni ufuklar açan bilgilerdir.

GUMA İSYANI ÖNCESİNDE FRANSA'NIN TRABLUSGARB SİYASETİ *

Prof. Dr. ABDURRAHMAN ÇAYCI

Osmanlı Devleti, Cezayir'in 1830'da Fransa tarafından istilâ edilmesi üzerine, Garb Ocaklarına karşı takip ettiği geleneksel politikayı değiştirmek zorunda kalmış, Tunus ve Trablusgarb Beyliklerini daha sıkı bağlarla merkeze raptetmek maksadı ile harekete geçmiştir. İstanbul, ilk aşama olarak Karamanlı Ailesi arasındaki savaş ve ahalinin anarşiden usanmasından yararlanarak, 1835 yılında gönderdiği bir filo ile duruma hâkim olmuş Trablusgarb'ı merkezden gönderilen valiler aracılığı ile idare edilen bir vilâyet şekline sokmuştur.

Osmanlı Devleti Karamanlı sülâlesini bertaraf ettikten sonra, devlet otoritesini vilâyetin her tarafında geçerli kılmayı gaye edinmiştir. Bunu sağlamak için, Karamanlıların son dönemlerinden beri âdeta bağımsız hale gelmiş olan iki güçlü mahallî şeyhi yola getirmek gerekiyordu. Bunlardan Sirte ile Fizan arasına hâkim bulunan Evlad-ı Süleyman kabilesi Şeyhi Abdülcelil silâh zoru ile yola getirilmiş; Cebel bölgesinin dışlı hâkimi Beni Nüveyr kabilesi reisi Şeyh Guma bin Halife ise Trabzon'da ikamete mecbur edilmek suretiyle, devletin otoritesi Gadames ve Murzuk'un ötesine kadar götürülmüştü.

Aslında Osmanlı Devleti'nin Trablusgarb'daki otoritesi, ancak 1858'de Guma'nın kesin bir surette bertaraf edilmesinden sonra yerleşir ve İtalyan istilâsına kadar ciddi bir ayaklanma olmaz. Bu itibarla Guma ayaklanması, Trablusgarb'daki ikinci Osmanlı Döneminin önemli bir safhasını teşkil eder. Şüphesiz ki bu hadisede iç sebeplerin yanı sıra, bölge ile ilgili devletlerin tutumları da büyük ölçüde etkili olmuştur. Olayla ilgilenen iki büyük devletten Fransa'nın tutumu özellikle önemlidir. Zira Fransa, Cezayir komşuluğu ve Tunus üzerindeki hassasiyet ve nüfuzu dolayısıyla, ayaklanmanın gelişmesini ciddi bir şekilde etkileme imkânlarına sahipti. İşte bu

* III. Milletlerarası Türkoloji Kongresinde tebliğ olarak okunmuştur. Metin olarak ilk defa yayımlanmaktadır.

tebliğde, arşiv belgelerine dayanılarak Fransa'nın Guma ayaklanması öncesindeki tutumuna ışık getirilmeğe çalışılacaktır.

Bilindiği gibi, Fransa, Garb Ocakları ile özellikle 1830'dan sonra ilgilidir. Zira Fransa 1830'dan itibaren Cezayir'e kesin olarak yerleşmiş, bu ülkenin çevresi ile yakından ilgilenerek bir Kuzey Afrika politikası oluşturma yoluna girmiştir. Haliyle Trablusgarb'ın bu siyasetin içinde yeri ve rolü vardır. Acaba Fransa'nın Trablusgarb politikasına yön veren faktörler nelerdir? Bunlardan hangileri özellikle ağırlık taşımaktadır? Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı takip etmekte olduğu genel politika ile Trablusgarb'daki tutumu arasında bir fark var mıdır? Varsa bunun sebepleri ve sonuçları ne olmuştur? Guma isyanının bu meseleler içindeki yeri ve etkisi nedir? İşte bu tebliğin dar çerçevesi içinde bahis konusu sorulara arşiv belgeleri ışığında, cevaplar aranacaktır.

1850'lerde, Trablusgarb'da Fransız ekonomik çıkarları henüz yeterince önem kazanmamıştır. Vilâyetteki Fransız ticaret ve yatırımı ehemmiyetsizdir. Gerçi Fransa Sahra'ya nüfuz bakımından Trablusgarb'ın Sahra ticaret yolları ile ilgili görünmekteyse de, bu politika henüz belirgin ve kararlı hale gelmemiştir. Ancak bu dönemi takip eden yıllarda, Sahra ticaret yolları meselesi Fransa ile Osmanlı Devleti arasında, 1911'e kadar uzayan siyasi ve ekonomik bir problem haline gelecektir¹. 1850'lerde, Fransa'nın Trablusgarb ile ilgilenmesine sebep olan en önemli etken şüphesiz ki vilâyetin Tunus ve Trablusgarp ile komşuluğudur. Fransa, Cezayir'e yerleşmeye karar verdikten sonra, bu ülkenin yakın çevresini dikkatle kollamağa başlamış, hatta islâm âlemindeki her türlü hareketi dikkatle izlemeğe koyulmuştur². Bu tutumun bir sonucu olarak Cezayir'in en yakın komşusu olup Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan, fakat çok geniş bir muhtariyetten yararlanan Tunus'u kendisinin bir uydusu haline getirmeyi amaç edinmiştir. Öyle ki, Fransa'nın Cezayir'deki hakimiyeti güçlendiği ölçüde, Tunus'daki nüfuzu da artmıştır. Fransa'ya göre, Tunus Cezayir'i Trablusgarb'dan ayırdığından, İstanbul'a mümkün olduğu kadar gevşek bağlarla bağlı kalmalıdır. Bu *statu quo'nun* devamı Fransa için hayati önemi haizdir³. Fransa, bu temel görüşün ışığında, Osmanlı Devleti'nin

¹ Bu konu ile ilgili olarak bk. Abdurrahman ÇAYCI, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Erzurum. 1970, 247 s.

² Fransız Arşivlerinde bu konuda pek çok belge vardır.

³ Bk. A.E. (Affaires étrangères: Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi) Tunisie: 11, 4 Haziran 1849, tarih ve 43 sayılı belge eki: Fransa'nın Tunus ile olan ilişkileri konusunda görüşler. "...Cezayir'in işgalinden beri (Tunus) Fransa'nın mecburi bir peykidir. Cezayir'de hakimiyetimiz arttığı ölçüde Tunus'da nüfuzumuz artmıştır. Trablus'un Bâbiâli'ye bağlanmasından beri,

Tunus'la ilgili her türlü hareketini sıkı bir gözetim altına almış, Osmanlı Donanmasının Mağrip sularına yöneldiği her seferde, son derece enerjik ve kararlı bir tavır takınmak suretiyle, Tunus'da statu quo'nun değişmesine asla müsaade etmeyeceğini açık seçik bir şekilde ortaya koymuştur⁴. Fransa'yı Cezayir bakımından ilgilendiren diğer bir husus, Trablusgarb'dan Tunus'daki durumu değiştirmek maksadıyla askeri bir sefer düzenlenmesi ihtimalidir. Fransa'nın vilâyetteki ajanları Tunus'daki en küçük askeri hareketleri dikkatle takip ederek Paris'i uyardırmaya çalışırlar⁵. Özetle, Fransa hem Cezayir'in güvenliğini sağlamak ve hem de Tunus'da statu quo'nun muhafazası bakımından Trablusgarb ile yakından ilgilidir. Genel olarak ifade etmek gerekirse, Fransa Osmanlı Devleti'nin otoritesinin vilâyette güçlenmesini istemez. Başka bir deyişle, Fransa'nın genelde Osmanlı Devleti'ne karşı uyguladığı politika ile Trablusgarb'daki davranışı arasında her zaman tam bir uyum olduğu söylenemez. Ayrıca bu politikanın yürütülmesinde Fransız diplomatik ajanlarının kişisel karakter ve davranışları zaman zaman etkili olmuştur. Bilindiği gibi büyük devletlerin diplomatik temsilcileri, aynı zamanda kapitülasyonların uygulayıcıları olduklarından güçlüdürler. Genellikle güçlerini aşırı ölçüde kullanmaktan hoşlanırlar. Hadiseleri mübalağalı bir şekilde büyütürler vali, komutan, defterdar veya kendilerine karşı çıkan yetkilileri görevden aldırarak suretiyle, şahsî prestijlerini artırmayı, mahalli otoriteleri yıldırma ve kendilerine karşı koyamaz hale getirmeyi âdet edinmişlerdir. Bu hususta ileri gitmede birbirleri ile âdeta yarış halindedirler. Fransa'nın vilâyete karşı olan tavrında orada görevli bulunan diplomatik ajanlarının şahsî tutum-

bizi Tunus ayırıyor. Bu itibarla Tunus için statu quo'nun muhafazası, Bey'e baskılara karşı korunma imkânını veriyor. Tunus'un Mısır, Moldavya ve Valahya'ya benzer duruma düşmemesi için, şimdiki durumu muhafaza edilmelidir. Fakat Beyliğin, Osmanlı Devleti ile olan zayıf bağları kesilmemelidir..."; Fransa Dışişleri Bakanının Tunus Başkonsolosuna verdiği 20 Ağustos 1849 tarihli direktif, Paris'in bu konudaki yüksek hassasiyetini açıkça göstermektedir:

"Bâbülâli ile olan ilişkilerinin mahiyetini değiştirmek hususunda Bey ve onun Dışişleri Bakanı nezdinde, Mısır Paşası tarafından yapılan yeni teşebbüsler, Cumhuriyet Hükümetinin dikkatini çok ciddi bir şekilde celbetmiştir. Ahmet Bey'e, Tunus'da mevcut durumun muhafazasının, Fransa için hayati önem taşımaya devam etmekte olduğu teminatını verebilirsiniz..." A.E. Tripolitaine: 8

⁴ Bk. Abdurrahman ÇAYCI, *La question tunisienne et la politique ottomane (1881-1913)*, İstanbul, 1963, s. 7 v.d.; Jean SERRES, *La politique turque en Afrique du nord sous la Monarchie de Juillet*, Paris, 1925; s. 135 v.d.; Jean GANIAGE, *Les origines du protectorat français en Tunisie (1861-1881)*, Paris, 1959, s. 15 v.d.; Bu eserlerde gösterilen kaynaklar.

⁵ 1835'ten itibaren Trablusgarb'daki Fransız ajanlarının raporları, her dönemde bu bilgilerle doludur.

larının da etkileri vardır. Guma isyanı öncesinde Fransız ajanlarının aynı yolları kullandıkları görülmektedir.

Guma isyanı öncesi, Fransız politikasını hangi tarihten itibaren gözden geçirmek gerekir. Bunun için en iyi zaman 1850 başları olmalıdır. Zira, Fransa'da rejim değişikliği 10 Aralık 1848 Louis Napoléon'un Başkan seçilmesiyle şekillenme yoluna girmiştir. Bu tarihlerden 1870'e kadar Fransa'nın siyasetini L. Napoléon belirleyecektir. Diğer taraftan 1850 Ocak ayında, Trablusgarb'da yeni bir Fransız Başkonsolosu göreve başlamıştır. Bu Pellisier de Reynaud'dur⁶. Pellisier orduda kurmay binbaşı rütbesine kadar terfi etmiş Cezayir'de Arap Büroları Müdürlüğünü yapmış, bu görevde iken çıkan anlaşmazlık üzerine istifa ederek Dışişlerine transfer olmuştur. Kuzey Afrika'yı iyi tanıyan Pellisier Trablusgarb'a geldikten sonra, mağrur davranışları, eski hesapları karıştıran tutumu ile kısa bir zamanda mahalli otoritelerle çatışmaya girmiştir.

Pellisier'nin Trablusgarb'da çatıştığı ilk insanlardan biri defterdar Ahmed b. Hamdan b. Osman Hoca'dır⁷. Ona göre, Defterdar Fransa'ya ve özellikle kendisine, eski olaylar dolayısıyla, kin beslediğinden Trablusgarb'da bulunan Cezayirlilerin evlenmelerini, evlat edinmelerini engellemekte, Fransa'ya düşman olanlarla işbirliği yapmakta ve Cezayir'de karışıklıklar çıkarma gayreti içinde bulunmaktadır. Başkonsolos bir yandan

⁶ Pellisier de Reynaud 1798'de doğmuş, Fransız Harp Okulu'nu bitirmiş İspanya seferine katılmış, 1830 Cezayir çıkartmasına kurmay subay olarak iştirak etmiş 1834'de kurulan ilk Arap Bürolarının başına getirilmiş 1839'da istifa edince önce Mogador'a sonra da Sousse'e konsolos tayin edilmiştir. Tarihi çalışmalar içinde, *Annales Algériennes* ve *Description de la Régence de Tunis* isimli eserlerini saymak gerekir.

⁷ Trablus defterdarı Ahmet Bey, Hamdan Bin Osman Hoca'nın oğludur. Ailesi Cezayir'i terkettiği zaman Mısır'a gitti. Bir kaç sene Mehmet Ali'nin tesis ettiği matbaada çalıştı. Hesapları dolayısıyla müşkilata uğrayınca Cezayir'li sıfatıyla Fransa himayesini istedi. Mısır'dan İstanbul'a geçti. Çeşitli memuriyetlerden sonra Trablusgarb'a defterdar tayin edildi. Kendisinin Fransız pasaportu vardı. Oğullarından birinin pasaport işleri sırasındaki davranışı dolayısıyla Pellisier'nin pasaportu iptal ve Fransız himayesinden artık istifade edemeyeceklerini ifade etmesiyle çatışma başlamıştır. Bk. A.E. Trip. 8. Başkonsolosluktan Bakanlığa, 1 Aralık 1850 No: 13, Pellisier ile olan çatışmayı daha iyi anlamak için, Hamdan Hoca'nın biyografisini kısaca hatırlatmak yararlı olacaktır: Hamdan Hoca 1773 dolaylarında doğmuştur. Babası Burdurlu olup Cezayir Defterdarlığı yapmıştır. Hamdan Hoca iyi bir tahsil görmüştür. Babasının ölümünden sonra ticarete yönelmiş, dışarı açılmış, bu vesileyle Fransızca ve İngilizce öğrenmiştir. Fransız işgali öncesinde Cezayir'in belli başlı zengin tüccarlarından biri ve Hüseyin Dayının danışmanı idi. Hamdan Hoca Cezayir'in işgalinden sonra Fransız makamlarınca Konstantine Beyi Ahmet Bey nezdine gönderilerek barışa aracı olması istenmiştir. Daha sonra Cezayir halkının haklarını savunma mücadelesine girişmiştir. Bk:

Cezayir'lilere, Fransız vatandaşı muamelesi yaptırmaya⁸, çalışırken diğer taraftan Defterdar'ın alınması için, Fransa'yı İstanbul üzerine baskı yapmaya zorlar. Nitekim onun ısrarlı takibi neticesi olarak Fransız Büyükelçiliğinin Bâbiâli üzerindeki baskısıyla, defterdar görevden alınır, valiye de konsolosla olan ilişkileri için özel talimat verilir⁹. Fransız Başkonsolosunun dikkatle üzerinde durduğu konulardan biri de Bâbiâlice Trablusgarb'da alınan askeri tedbirlerdir. Başkonsolos Paris'e gönderdiği 10 kadar raporunda ısrarla vilâyetten Tunus'a karşı, mevcut statu quo'yu değiştirmek maksadı ile yoğun askeri hazırlıklar yapıldığı görüşünü ileri sürer. Fakat Fransa Dışişleri Bakanlığı, durumu başka kanallardan incelediğinde, böyle bir ihtimalin olmadığı kanaatine varır ve 4 Şubat 1852 tarihli direktifinde, başka kaynakların, başkonsolosun görüşünü teyit etmediğine dikkati çekerek bu konuda özel bir talimata ihtiyaç olmadığını belirtir¹⁰.

Charles-André JULIEN, *Histoire de l'Algérie contemporaine*, Paris, 1964 s. 73-74; Hamdan ben OTMAN KHOJA, *Aperçu historique et statistique sur la régence d'Alger. intitulé en arabe le miroir*. Traduit de l'arabe par N.D. Goetschy. 1833, IV-456 p.; Abdeljelil TEMIMI, *Recherches et Documents D'histoire Magrébine*, Tunis 1971, pp. 123-171; Aynı yazar *le Beylik de Constantine et Hadj Ahmet Bey (1830-1837)*, Tunis 1978. 5 Temmuz 1830'da yapılan teslim anlaşmasına Fransız yetkililerinin riayet etmemeleri, camileri kilise ve hastahaneye dönüştürmeleri, vakıflara ve özel mülkiyete el koymaları gibi sebeplerle, mahalli otoriteleri, Fransa Milli Savunma Bakanlığına şikâyet etmiş ve bu yüzden Cezayir'e özel bir soruşturma komisyonu gönderilmiştir. 1836'dan itibaren İstanbul'a gelmiş ve Takvimhane de görevlendirilmiştir. *Mir'at-ül Cezayir* müellifi ve Trablusgarb valisi Ali Rıza Paşa, Hamdan Hoca'nın oğludur. Bu kısa biyografinin yanı sıra, Pellisier'nin aynı yıllarda Cezayir'de Arap Bürosunda görevli olduğunun hatırlanması yararlı olacaktır.

⁸ Osmanlı Devleti, Cezayir'in işgalini protesto etmiş, Cezayir'lilere Fransız vatandaşı muamelesi yapmayı reddetmiştir. H.A. (Hariciye Nezareti Arşivi) 274-275; aynı yer 763/41 İ de konuya ışık tutan belgeler vardır. Bu tarihte Trablus'da 141 kadar Cezayir'li Fransız tabiyetinde bulunuyordu.

⁹ A.E. Tripolitaine: 8, Başkonsolos'un 1 Aralık 1850, 10 Şubat 1851, 1 Mart 1851, 30 Nisan 1851 ve 11 Mayıs 1851 tarihli raporları ile Fransız Dışişleri Bakanlığının 29 Ağustos 1851 tarih ve 6 sayılı Bâbiâli'nin Defterdarı alacağına bildiren yazısı.

¹⁰ A.E. Trip: 8 Başkonsolosluktan Bakanlığa, 8 Haziran 1851, no: 33, 3 Temmuz 1851 tarih no:34, 27 Eylül 1851 tarih no: 38, 27 Eylül 1851 tarih, no: 40, 11 Aralık 1851 tarih, no: 43, Trip. : 9, 1 Ocak 1852 tarih, no: 47, raporlarla Başkonsolos Fransa Dışişleri Bakanlığını harekete geçirir. Fakat Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi, Bâbiâli'den almış olduğu teminat, edindiği bilgiler ve ilerlemiş mevsim ve donanmanın İstanbul'da olması dolayısıyla, Başkonsolos'un fikirlerine katılmadığını Trablusgarb'da alınan tedbirlerin mübalağa edildiği intibahı edindiğini yazar. A.E. Turquie: 300 Büyükelçiden Bakana, 24.x.1851 tarihli rapor. Fransa Dışişleri Bakanlığı da çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerin Tunus'a çok yakın bir saldırı ihtimalini teyit etmediğine dikkati çekerek Başkonsolos'un görev yerinde kalmasını ister A.E. Turquie: 307, 4 Şubat 1852 tarihli 1 nolu talimat.

Cezayir'den kaçarak müslüman olan iki Fransızla ilgili olaylar Pellisier ile mahalli otoriteler arasındaki gerginliği son noktasına götürür. Başkonsolos'un isteği üzerine, Fransa, Trablusgarb önlere bir donanma gönderir ve mültecilerin iadesini ister. Valiye vekâlet etmekte olan Defterdar tehdit karşısında Fransızları geri verir. Aslında Başkonsolos'un düşündüğü bu vesile ile gelen filonun yardımı ile Trablusgarb'ın statüsünü değiştirmek ve 1835'den önceki durumuna getirmektir. Bunu hükümetine ısrarla hatırlatır¹¹. Donanma geldiğinde Amiral de bu fikre imâle etmeğe çalışır, fakat Amiral iki Fransız almakla görevini bittiğini belirterek Başkonsolos'un telkinlerine uymaz¹².

Bütün bu olayların sonucunda Vali Ahmet İzzet Paşa başka bir göreve tayin edilmiş, Pellisier de Reynaud'da görevden alınmıştır. Ancak Bâbîâli'nin Tunus'un statüsünde her hangi bir değişiklik yapmıyacağı yolunda vermiş olduğu yazılı teminat üzerine, ilişkiler yumuşamıştır¹³. Fransa'nın yeni Başkonsolosu da asker kökenlidir¹⁴. Orduda Arapça tercümanlığı yapmıştır. Güzel arapça konuşmakta, hatta kendisinin müslüman olduğu rivayetleri ortalıkta dolaşmaktadır. Mahalli lisanı akıcı bir şekilde konuşması, çevreye, âdetlere yabancı olmaması, insanlarla kolay ilişki kurması sonucu olarak Léon Roches kısa bir zamanda olumlu ilişkiler geliştirdi, nüfuzlu yerli şeflerle irtibat haline girdi. Eski valinin sayım yaptırması, vergileri artırması, yeni vergi kaynakları araması, yerli halkta hoşnutsuzluğu artırmıştı. Roches 12.4.1853 tarihli raporunda "...yerliler silâhlanıyor, tüfek fiatı üç misline çıktı. Yerli şefler isyan halinde Fransa'nın tutumunun ne olacağını soruyorlar. Arabın karnı tok, anbarı dolu, atı ve silâhı da varsa, sükûnet onu rahatsız eder" demekteydi¹⁵. Kasım 1853

¹¹ "Fransa ocakları daima müstakil addetmiştir... Karamanlı Ailesinden iki kişi var. Onları başa geçirebiliriz. Olmazsa Fizan Beyi Hasan bel Aziz'i Trablusgarb Dayısı ilân edebiliriz. Bu değişikliği yapabilmek için "une division navale et une brigade de débarquement suffirait..." A.E. Trip. : 9 Başkonsolostan Bakan'a 6 Temmuz 1852 tarih ve 51 sayılı rapor. Pellisier, 23 Temmuz 1852 tarih ve 60 sayılı raporda da aynı görüşü tekrarlar Bk. Aynı yer.

¹² Aynı yer, Başkonsolosun 23 Temmuz 1852 tarih, 60 sayılı ve 1 Ağustos 1852 tarihli raporları.

¹³ Aynı yer, Turquie: 310 Büyükelçiden Bakana, 9 Aralık 1852 tarihli rapor ve eki Osmanlı Dışişleri Bakanı Fuat Efendi'nin 6 Aralık 1852 tarihli yazısı.

¹⁴ Léon ROCHES, 1809'da Grenoble'de doğmuştur. Bir süre Emir Abdülkadir'in tercümanlığını yapmıştır. 1841'de baştercüman, 1846'da sekreter, 1849'da Trieste'de konsolos, 1852'de Trablus'da Başkonsolos, 1855'de Tunus'da Başkonsolos ve Maslahatgüzar, 1863'de Japonya'da Büyükelçi, 1870'de emekli olmuş, 1901'de ölmüştür. Anıları için Bk: *Trente deux ans à travers l'islam* (1832-1864), Firmin Didot, 1884-1885, 2 cilt.

¹⁵ A. E. Trip: 9, Başkonsolos'dan Bakan'a 12 Nisan 1853 tarihli rapor.

tarifli raporda ise özetle, Trablus civarında ağaç sayımı yapılması öfke ve tepkiye yol açtı. Bazı Arap Şeyhleri görüşmek istediler. Kabul etmedim. Dışarda iken geldiler ve dediler ki “Fransa Türkiye'nin en iyi dostu çıktı... Ayaklanmak zamanı geldi. Atımız, barutumuz, tüfegimiz buğdayımız var. Şeyh El-Medani yeminimizi kabul edecek. İdareyi Karamanlı Ailesine vereceğiz. Bundan iyi bir zaman olmaz, Cebel halkı ayaklandı. Senden istediğimiz, başarımızdan sonra hükümdarınız bizi himayesine alsın, Tunus Beyine yaptığı gibi bizi müdafaa etsin, yenilirse bize Cezayir'de veya Tunus'da bir iltica yeri (versin). Rehine olarak analarımızı, karılarımızı Fransa'ya gönderebiliriz... Başka taraflardan gelen bilgiler de bunu teyit ediyor. Kendilerine, hükümdarımız beni gönderirken buradaki tebaasının şahıslarını ve menfaatlerini korumaya memur etti. Dostluk münasebetimiz dolayısıyla âsilere iltica hakkı veremeyiz. Olmayacak hallerle uğraşmayınız. Fransa daima siyasi mültecilere sığınak olmuştur. O ancak bir olup bittiyi kabul edebilir. Fakat bir müttefikine karşı isyanı asla destekliyoruz...”¹⁶. gibi ifadelerle yaklaşmakta olan fırtınayı haber verir.

Fransa Başkonsolosu, görünürde yanlış yorumlanmaya müsait bir hareketten kaçınmaktadır. Esasen Fransa Dışişleri Bakanı da Araplara yardımın mahalli otoritelerin şüphesi celbedilmeden dikkatlice ve ihtiyatla yapılmasını istemektedir¹⁷. Ancak Roches el altından yörenin nüfuzlu şeflerinden eski Belediye Reisi Muhsin ve onun kayın biraderi Medaniye tarikatı Şeyhi El-Medani aracılığı ile isyan tasavvurunda olanlar ile yoğun bir diyaloga girişmiştir. Eldeki Fransız Arşiv belgeleri Şeyh El Medani'nin Başkonsolosa, Trablusla ilgili geniş bilgi verdiğini, hatta Fransanın Cezayir'de yayınladığı gazeteleri vilâyette dağıttığını açık bir şekilde göstermektedir¹⁸. Görünüşe göre Şeyh Başkonsolos ile isyana hazırlanan

¹⁶ Aynı yer, Başkonsolos'dan Bakan'a 10 Kasım 1853 tarih 24 sayılı rapor.

¹⁷ Le compte que vous me rendez des démarches faites auprès de vous par les principaux chefs des Tribus de Nalout et des Kabaou a surtout attiré mon attention. Nous ne pouvons que nous applaudir de la confiance que la France et ses agents inspirent aux tribus arabes du Nord de l'Afrique. Toutefois les relations qui en sont la conséquence sont fort délicates et vous paraissez avoir compris vous-mêmes que si nous ne devons pas décourager cette tendance à recourir à nous il est prudent de la renfermer dans la limite où nous pouvons rendre des services sans éveiller la susceptibilité de l'autorité locale... “Il y a surtout un écueil à éviter, c'est celui de vous faire trop ouvertement vis-à-vis des arabes le garant de promesses que vous ne pourriez pas faire exécuter et vis-à-vis du pacha d'une fidélité et d'une obéissance qu'il ne dépendrait pas de vous de maintenir...” A. E. Trip: 10 Bakan'dan Başkonsolosa 27 Ocak 1852 t. ve 1 sayılı talimat.

¹⁸ Bk. Ek no: 1, L. Roches'un Fransa Dışişlerine yazdığı 5 Haziran 1854 tarih ve 33 sayılı rapor.

yerliler arasında irtibat vazifesi görmektedir. Nitekim bazı Arap Şeyhleri Padişaha hitaben yazdıkları şikâyetnameyi Şeyh El-Medani'nin tavsiyesiyle Başkonsolosa ulaştırmışlardır. Yerliler bu dilekçelerinde adli ve idari alandaki yoğun şikâyetlerini belirttikten sonra özellikle idarede süreklilik üzerinde dururlar. İstedikleri ömür boyu kalacak ve memleketi kendi memleketi addedecek, türkçe ve arapça bilen ve ancak haksızlığı sabit olduğu zaman azledilecek bir valinin tayin edilmesidir. Bu valinin yanında önemli şeyleri karara bağliyacık bir divan olmalıdır. Şikâyetçiler vali adayının adını da bildirirler. Bu İstanbul'da yaşamakta olan Karamanlı Ali Paşa'nın oğlu Süleyman Beydir¹⁹. Görüldüğü gibi, bu temenni, Fransız ajanlarının daha önce ısrarla hatırlattıkları temenniye uygun düşmektedir.

Bu olgun ortamda Beni Nüveyr kabilesi reisi Şeyh Guma Bin Halife ikâmete tâbi tutulduğu Trabzon'dan kaçır veya kaçması kolaylaştırılarak Tunus'a dönmesi sağlanır²⁰. Böylece oluşmakta olan, hareketi cesaret, tecrübe ve başarıyla sürüklileyebilecek Şef'de ortaya çıkar. Guma önce validen Trablus topraklarına girmek için müsaade ister. Vali sürgünden kaçması sebebiyle vilâyete girmesine müsaade etmenin elinde olmadığını, fakat Tunus topraklarında sakin kalması ve ailesi ile birlikte Trablusgarb şehrinde ikâmet etmesi halinde, Bâbîâli nezdindeki şefaât edebileceği cevabını verir²¹. Aslında Guma bütün kabilelerle temas haline girmiş, arzu ettiği anda hareketi başlatabilecek hale gelmiştir. Bu arada Roches'un Araplar nezdindeki nüfuzu da gittikçe çoğalmaktadır. Roches müsait bir zamanda

¹⁹ A. E. Trip. Başkonsolos'tan Bakan'a 12 Ocak 1854 tarih ve 43 sayılı rapor. Şikâyetname için bakınız aynı yer: PP. 149 a-158 a.

²⁰ Guma: 1795 senesi civarında doğmuştur. Mahmudi Kabilesi Reisinin oğludur. Çocukluğunda okuma yazma ve kur'an öğrenmiştir. Tabiatı itibarıyla gençliğinden itibaren silahşörlüğe ve süvariliğe meyil göstermiştir. 1831'de amcasının oğlu yerine Mahmudi kabilesine Reis seçilmiştir. 1832'de Karamanlı ailesi arasında çarpışma başlayınca Guma Cebel muntkasının kontrolünü ele aldı. Fakat 1835'de Trablusgarb doğudan Osmanlı hakimiyetine girince, dönemin ilk valisi Mustafa Necip Pş'ya itaatini arzetti ve Trablus'a geldi ise de tutuklandı. Sonraki vali zamanında serbest bırakıldı. Guma 1835 sıralarında gittikçe ün kazanarak 1842'ye kadar Cebel havalisini mustakil gibi idare etti. 1842 Eylül'ünde kendisine kapıcıbaşılık rütbesi verilerek Trablus'a gelmesi sağlandı ve üç ay sonra bazılarının etkisi ile tutuklanarak Trabzon'da ikamete memur edildi. 1855 başlarında Trabzon'dan firar eden Guma, Avusturya, İsviçre, Venedik yoluyla Cezayir'e oradan Tunus'a geldi ve Cebel'i ayağa kaldırdı. Çeşitli safhadan geçen ayaklanma sonunda, Şeyh 3 Mart 1858'de bir baskın sonucu vuruldu. Bk. NAHİCÜDDİN, *Tarih-i Ibn Galbun der beyan-ı Trablusgarb*. İstan. 1284, s. 143 vd; L. Ch. FERAUD, *Annales Tripolitaines*, Tunis-Paris, 1927 P. 375-412; ÇAYCI, *adı geçen eser* S 11-14. Aziz Sami İLTER, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul, 1937 c. 11, s. 248.

²¹ A. E. Trip.: 10, Başkonsolosluktan Bakanlığa 15. 111. 1855 tarih ve 45 sayılı ve 7. V. 1855 tarih ve 47 sayılı raporlar.

bu nüfuzun (devletine) faydalı bir şekilde kullanılabilceği kanaatindedir. Keza Roches, 7 Mayıs 1855 tarihli raporunda, valinin ayaklanmaya karşı hiç bir tedbir almadığını, buna mukabil isyanın eli kulağında olduğunu bildirir²². 5 Haziran 1855'de ise, Şeyh El-Medani ile Sidi Muhammed Muhsin'in kendisine ülkede olan biten her şeyi öğrenmesi için ne lâzımsa yaptıklarını hizmetlerini ödemesi lâzım geldiğini, bu arada diğer haberciler ve daha az önemli kişiler içinde bir meblağ ayrılmasını ister²³. Bu arada Arap memnuniyetsizliğinin en yüksek seviyeye ulaştığını, Araplarca çevrilmeden dışarı çıkamadığını her vasıta ile kendisine şikâyetlerin gönderildiğini bildirir ve bir isyan halinde Hıristiyanlar için korkacak bir şey bulunmadığını, zira Arapların işlerinin Türklerle olduğunu vurgular²⁴. Beklenen ayaklanma 12 Haziran 1855'de patlak verir. Guma'nın bir habercisi, Fransa İmparatoruna, İngiltere Kraliçesine, Padişah Abdülmecid'e hitaben yazılan şikâyetnameler ile kendisine yazılan iki mektubu, Roches'a verir. Fransa Başkonsolosu bunları, âsileri desteklediği intibahı vermesine rağmen alır ve 21 Haziran'da büyük gösteriler içinde Trablus'dan ayrılır. Maltaya vardığında Tunus Başkonsolosluğuna tayin emrini bulur. Roches hükümetine son durumu bildiren 24 Haziran 1855 tarihli raporunda, vilâyette sukunetin teessüsü için yapılacak ilk iş, vali Mustafa Nuri Paşa'nın derhal alınması ve şayet Karamanlı ailesinden biri vali yapılmazsa, hiç değilse, halen Girit Valisi olan Mehmet Emin Paşa'nın tayin edilmesi ve genel bir af çıkarılmasıdır. Şayet bu yapılırsa, Fransa'nın temsilcisi, gayrı memnunları (ayaklananları?) Türk yönetimine celbedebilecektir. Fransa Başkonsolosu, ayrıca âşilerin Fransa'nın merhametine lâyık olduklarını, Cezayir hakimi Fransa'nın yerlilerin gözündeki kurtarıcı görünümünün silinmemesini, onlar için yapılacakların boşa gitmeyeceğini savunur²⁵. Valinin takibatına uğrayan ve Şeyh El-Medani'nin yardımı ile Konsolosluğa sığınan bir Trablusluyu da beraberinde götürür. Bu ifadelerden, Roches'un olan bitenlerin dışında olmadığı görünümü ortaya çıkmaktadır. Roches'a vekâlet etmekte olan İspanya Konsolosu Ortiz de Zugasti'nin 22 Haziran 1852 tarihli rapo-

²² Aynı yer.

²³ "...Le Cheik El-Medani et sid Mohammed Muhsin m'ont fourni tout, tous les hommes nécessaires pour être parfaitement au courant de tout ce qui se passe dans le pays, mais je dois payer services et je viens prier V. E. vouloir bien faire accepter par la direction des fonds les sommes, peu importantes du reste, que j'ai comptées et que je devais encore compter à mes émissaires j'ai soin bien entendu de me faire donner par eux des reçus en règle..." "A.E. Trip.: 10, Başkonsolostan Bakana 5 Haziran 1855 tarihli rapor.

²⁴ Aynı yer. Aynı belge.

²⁵ Aynı yer. Başkonsolos'un Malta'dan gönderdiği rapor.

rundaki ifadeler, Vali ile İngiliz Konsolosunun Trablusgarb'daki ayaklanmayı Roches'un şahsi hırs ve prestiji için düzenlediğine inandıklarını göstermektedir ²⁶.

Esasen Fransa Dışişleri Bakanlığının Roches'un tutumunu onayladığı, kendisini Tunus Başkonsolusuna tayin edip gelişmeleri yakından takip etmek üzere, acele görev mahalline gitmesini istemesinden de anlaşılmaktadır. Fransa'nın Trablusgarb'daki ayaklanmayı antipatik olmanın bir gözle takip ettiğini gösterir başka bir delil de; Tunus Beyi, Osmanlı Devletine ayaklanmanın bastırılması için yardımcı olmak istediğinde, Fransa'nın kararlı bir şekilde buna karşı çıkarak engellemesidir ²⁷. Buraya kadar verilen bilgilerden Fransa'nın bir taraftan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmak için Kırım Savaşına girerken, diğer taraftan Cezayir ve Kuzey Afrika ile ilgili mahalli bir politika izlediği anlaşılmaktadır. Bu politika, Cezayir'in güvenliği bakımından Tunus'ta statu quo'nun mutlaka devam etmesi ²⁸, keza aynı gerekçelerle Trablusgarb'da da Osmanlı yönetiminin güçlenmemesi, hatta mümkünse 1835'ten önceki statüye dönüşün sağlanması, şeklinde özetlenebilir.

*

Ek no: 1

Fransa'nın Trablusgarb Başkonsolosunun Fransa Dışişleri Bakanına raporu

Monsieur le Ministre,

Le 5 Juin 1854, No: 33

Dans ma dépêche du 9 Mai dernier (Dir. Pol. no: 32) je transmettais à Votre Excellence une lettre qu'écrivait le Scheick Médani à un chef arabe qui m'avait été communiquée par Sidi Mohzen. Sid El Médani y disait que Hassan Pacha l'avait chargé de réconcilier les gens de la petite ville de Ghat avec les Touaregs qui voyaient d'un très mauvais oeil la détermination, prise par quelque chefs de cette bourgade, de se placer sous la domination turque,

²⁶ Aynı yer, Zugasti'nin Fr. Dışişleri Bakanlığına, 22 Haziran 1855 tarih ve 9 sayılı rapor: "... Au reste ce n'est pas ce seul acte de connivence qu'on reprocherait à M. L. Roches; le pacha et le consul Britannique, lui attribuant le soulèvement de toute Régence, lui reprocheraient une conjuration générale à laquelle il aurait fait adhérer tous les chefs arabes de l'Est à Ouest, du Sud au Nord de la Tripolitaine le tout à l'effet d'arriver d'une part à entraîner avec éclat la destitution du gouverneur général et de l'autre dans un but de popularité future et ambition personnelle..."

²⁷ Bk. Ek no:2, Fransa Dışişleri Bakanının İstanbul'daki Fr. B. E. ne 18 Ağustos 1855 tarih ve 59 sayılı talimatı.

²⁸ Aynı yer, Fransa Dışişleri Bakanından Fransa'nın İstanbul Büyükelçisine verilen 12 Haziran 1855 tarihli talimat.

le Scheick El Médani étant de retour de son excursion. Voici les résumés des renseignements qu'il m'a fait donner confidentiellement, par sidi Mohsen, son futur beau frère.

“Selon les instructions de notre ami consul général de France, lui a-t-il dit, j'ai remis aux chefs principaux des tribus que j'ai traversées des exemplaires du journal arabe d'Alger qui parle de l'union intime existant aujourd'hui entre la France et l'Angleterre et la Turquie. Je n'ai négligé aucune occasion de faire connaître à ces chefs la ferme intention du Gouvernement français d'accorder aux Turcs l'assistance dont ils peuvent avoir besoin, contre tous leurs ennemis intérieurs et extérieurs. Ce qui les a surtout impressionnés c'est la nouvelle que vous m'avez transmise et que je leur ai donnée de l'envoi en Grèce, d'un corps d'armée français, destiné à réprimer les tentations d'agression de ce peuple contre les provinces turques. Aujourd'hui les arabes de la Régence de Tripoli, quoique de plus mécontents par suite des exécutions de leurs chefs turcs et du nouvel impôt dit volontaire qu' on réclame d'eux pour la troisième fois, depuis deux ans, et quoique en apparence du moins, parfaitement décidés à saisir la première occasion de se soustraire à la domination turque, les arabes de la Régence, dis-je, paraissent parfaitement décidés à ajourner leurs projets de révolte. La récente arrestation d'un cadî très influent des Ourfellah, pourrait bien amener un soulèvement partiel, mais une révolte générale paraît beaucoup moins probable, d'après tout ce que j'ai vu et entendu, notre ami le consul peut donc être à peu près tranquilisé.

L'état de surexcitation dans lequel sont les Touaregs, par suite du projet qu'ils attribuent à Hassan Pacha de placer Ghat sous la domination turque, n'a empêché de me rendre moi-même dans cette ville pour m'y rencontrer avec les chefs influents des Touaregs. Je suis persuadé que malgré l'influence que j'exerce sur eux “à titre de Scheick el Oueredé” (chef d'une congrégation religieuse), jamais échoué dans la tentative que j'avais faites pour les amener à accepter la domination des Osmanlis, je erois que pour le moment, tout essai de ce genre compromettrait la sécurité du commerce, sans avoir de résultats avantageux.”

Sid El Medani n'ayant aucun intérêt à m'induire en erreur et ayant un caractère sérieux et loyal qui lui a attiré l'estime générale je suis porté à croire à l'exactitude des renseignements fournis par lui. Je ne cesserai pas du reste, de faire tous mes efforts pour être au courant de l'état des esprits dans la province pour apaiser autant qu'il dépendra de moi l'effervescence qui se manifeste depuis dix huit mois parmi les tribus de la Tripolitaine.

Fransa Dışişleri Bakanı'nın Fransa'nın İstanbul Büyükelçisine talimatı

A. E.

Turquie: 321

1855 Juillet-Août

Le, 18 Août 1855

No. 59

M. Roches m'informe par une dépêche en date du 18 Juillet dont je vous envoie ci-joint copie, que le bey de Tunis avait le désir d'intervenir dans la Régence de Tripoli. Il affecte de craindre que la Porte ne lui demande de l'aider à combattre Ghouma, et témoigne au contraire combien il serait heureux de pouvoir rétablir par une intervention pacifique le calme et la paix dans la province révoltée. La question soulevée par cette disposition du Bey présente des aspects divers, et elle est fort délicate. Vraisemblablement les simples moyens de conciliation ne suffiraient pas pour amener les Arabes à faire leur soumission et l'insuccès d'une intervention pacifique conduirait à une intervention militaire. Il est naturel que le Bey de Tunis désire être chargé d'apaiser une révolte dont le voisinage pourrait devenir un danger pour son gouvernement et qu'il ambitionne un succès qui aurait pour effet d'étendre son influence sur les Arabes. Nous ne pouvons non plus méconnaître l'efficacité de service qu'en procédant ainsi le gouvernement tunisien rendrait à Turquie. Mais si nous nous plaçons au point de vue de notre politique traditionnelle, il y a une considération qui doit surtout nous diriger. Nous avons eu déjà l'occasion de constater que le Bey actuel n'avait que trop penchant à montrer à l'égard du Sultan une déférence qui pourrait altérer la substance de ses droits politiques et transformer en vassal de la Porte le chef à peu près indépendant du Beylik de Tunis. Il y aurait donc à craindre qu'une intervention armée de Bey dans les affaires de Tripoli n'eût pour première conséquence de placer ce prince vis-à-vis du Sultan dans une situation de subordination à laquelle ses prédécesseurs avaient toujours su à se soustraire. S'il marchait contre les populations soulevées de Tripoli, il aurait l'air d'agir moins en ami qu'en sujet du Sultan; il ne serait plus en quelque sorte que son lieutenant. D'un autre côté, les Arabes révoltés nous ont adressé leurs doléances; ils nous ont suppliés de les appuyer auprès de la Porte sans nous croire le droit d'exiger du gouvernement ottoman qu'il s'est fait droit à leurs griefs, nous sommes autorisés à lui demander qu'il soit mis un terme à leur maux; aux yeux de ces peuples, la France est considérée comme

tutrice du souverain de Tunis et il n'y a aucun doute que si les troupes tunisiennes marchaient contre eux pour les comprimer et les châtier, ils nous rendraient responsables de cette répression violente; nous verrions peut-être diminuer l'ascendant que nous exerçons sur eux, et auquel nous ne saurions entièrement renoncer sans porter préjudice à l'influence que devons désirer de conserver sur les populations arabes, dans l'intérêt de notre domination en Algérie.

Les exigences de la guerre que la Turquie soutient avec nous contre la Russie et dans laquelle elle a besoin du concours énergique de tous ses alliés ont dû naturellement multiplier les témoignages de dévouement que la Régence de Tunis a donnés, dans ces derniers temps, à la politique du Sultan. Sous ce rapport, je ne puis que donner mon approbation à l'esprit qui a inspiré votre dépêche en date du.....adressé à M. Roches. Mais vous n'ignorez pas avec quelle persistance la Porte s'est efforcée en toute circonstance d'obtenir des souverains de Tunis des actes de déférence qu'elle pût interpréter comme des actes de soumission. Sans faire bien entendu, aucune démarche qui aurait pour effet de refroidir le zèle du bey à seconder les efforts de la Turquie vous jugerez certainement comme que, surtout au début d'un nouveau règne, il importe extrêmement que le souverain actuel de Tunis évite de montrer une tendance qui serait de nature à éveiller à Constantinople des espérances que nous ne devons pas encourager. C'est dans cet esprit que j'ai rédigé mes instructions à M. Roches et que je continue de lui écrire.

MONDROS MÜTAREKESİ ERTESİNDE MUSTAFA KEMAL'İN ORDUYA, SİYASETE VE İNGİLİZLERİN TUTUMUNA İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ

ŞERAFETTİN TURAN

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin uygulanması konusunda Osmanlı Hükümeti ile anlaşmazlığa düşen Mustafa Kemal'in, Yıldırım Orduları Grubu Karargâhının dağıtılması ve kendisinin Harbiye Nezareti emrine verilmesi üzerine, 13 Kasım 1918'de İstanbul'a döndüğü bilinmektedir. O'nun başkente varışından '3' gün sonra, 17 Kasım 1918 günü *Minber* gazetesinde *Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat* başlığı altında kendisiyle yapılan bir görüşmenin yayımlandığını görüyoruz. Şimdiye değin derlenmiş olan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* arasında yer almayan bu görüşme, Mustafa Kemal'in, Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra düşüncelerini kamuoyuna açıkladığının ilk örneği olarak dikkat çekici olmasının dışında, içeriği yönünden de büyük önem taşımaktadır. Çünkü M. Kemal bu demecinde özellikle ordu - siyaset ilişkileri ile kuvvetli ordu - ulusal güç kavramları üzerinde durmakta ve ayrıca İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izledikleri siyasaya ilişkin kanaatını, daha doğrusu dileğini açıklamaktadır.

Öte yandan bu görüşmenin *Minber* gazetesinde yayımlanması da ayrı bir özellik taşımaktadır. Çünkü sözkonusu gazete, Mustafa Kemal'in isteği üzerine yayın hayatına girdiği gibi *Minber* adını da o koymuş ve üstelik gazeteye ortak olmuştu.

M. Kemal, 1926'da yayımlanan anılarında bu gazeteden şöyle söz ediyor:

"Fethi Bey İstanbul'da *Minber* isimli bir gazete çıkardı, belki hatırlarsınız. Sahibi ve başyazarı o idi. Düşüncelerimizi birlikte yayımlamak üzere ben de kendisi ile ortak olmuşum. Gazetenin ne derece başarılı olduğunu bilmem. Herhalde benim bu ilk ve son gazeteciliğim başarılı olmamıştır."¹

Gazeteyi çıkartan Fethi Okyar ise bu konuda daha ayrıntılı bilgiler veriyor. O'nun anlattığına göre, "Harbiye Nezareti emrinde müstafi Ordu

¹ Falih Rıfıkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları, 1914-1919*, Ankara, 1965, s 89

Kumandanı” durumunda bulunan Mustafa Kemal kendisine, ülkenin içinde bulunduğu durum ve gittikçe artan particilik mücadeleleri konusunda “milleti uyandırmak” ve gerçekleri “halka, hatta düşmanlarımıza anlatabilmek için”, birlikte bir gazete çıkarmayı önermiş ve maaşlarından biriktirdiği bir miktar parayı da vererek, gazeteye “kürsü” anlamına gelen bir de isim bulmuştu: *Minber*.² Bunun üzerine sahipliğini İstanbul mebusu sıfatıyla Ali Fethi Bey’in (Okyar) üstlendiği, Sorumlu Müdürlüğüne de Dr. Rasim Ferit (Talay)’in getirildiği gazetenin yayımına başlanmıştı.

Siyasal, bilimsel, yazınsal, teknik ve ekonomik konulara yer vermesi öngörülen *Minber* günlük bir gazete idi. *Mustafa Kemal Paşa İle Mülakat*’ın yayımlandığı 12 Safer 1337 (17 Kasım 1918) günkü nüshasında henüz 16. gününü dolduran gazete, 2 Kasım 1918’de çıkmaya başlamıştı. Böyle olunca, *Minber*’in yayımına başlandığında M. Kemal’in henüz İstanbul’a gelmediği, VII. Ordu ve Yıldırım Orduları Grubu Komutanı olarak Adana’da bulunduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla Fethi Okyar’ın ayrıntıda yanılmış olması ve gazete adının M. Kemal’in başkente dönüşünden önce saptanmış olması gerekir. Rauf Orbay’ın anılarından da anlaşıldığına göre Mustafa Kemal, İstanbul’a geldikten ve Sadarettin istifa eden Ahmet İzzet Paşa ile görüştüğünden sonra, yeni kurulan Tevfik Paşa kabinesini düşürmek amacıyla Fethi Bey’in çıkardığı *Minber*’e ortak olmuştu³. Buna göre Mustafa Kemal’in sözkonusu demeci, kendisinin ortağı bulunduğu ve adını koyduğu gazetede, halkı aydınlatmak amacıyla çıkıyor demektir.

*

Mustafa Kemal Paşa İle Mülakat başlığıyla yayımlanan görüşme, “Yüksek bir Yaşamöyküsü - M. Kemal Paşa’nın Askeri Hizmetleri - Siyasal Kanaatleri - Kuvvetli Ordu Hakkındaki Düşüncesi - İngilizlere Karşı Duyguları - Memleketteki Düşün Akımları” diye ‘6’ alt başlık taşımakla birlikte, başlıca ‘2’ bölümden oluşmaktadır. M. Kemal’in yaşamöyküsü ve askeri hizmetleri hakkında bilgi veren birinci bölüm, gazete adına kaleme alınmıştır. İkinci bölümde ise Mustafa Kemal’le görüşmede kendisine yöneltilen sorular ve O’nun bunlara verdiği yanıtlar yer almaktadır.

Minber gazetesince görüşmenin baş kısmına eklenen ve M. Kemal’in yaşamöyküsünü içeren bölümde, O’nun özgürlükçü düşüncelerinden ötürü Şam’a sürülmesinden başlayarak Trablusgarp ve Birinci Dünya Savaşlarında yaptığı hizmetler sıralanmaktadır. M. Kemal’in “Arıburnu ve

² Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yayın hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul, 1980, s. 247 vd.

³ F. Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, İstanbul, 1965, s. 31

Anafartalar'daki büyük savaşların biricik kahramanı sıfatıyla başkenti istila edilmekten koruduğu" belirtilen bu tanıtıcı bölümün sonunda, kendisinin Mondros Mütarekesi hükümlerinin "sver-i tatbikiyesi" yani uygulama biçimi hakkında merkezle görüşmelerde bulunmak amacıyla İstanbul'a geldiği, ancak Yıldırım Orduları Grubu'nun dağıtılması nedeniyle "görevine son verildiği" söylenmektedir. Bundan O'nun İstanbul'a döndükten sonra Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığından alındığı gibi bir anlam çıkıyorsa da, Grubun daha önce dağıtıldığı ve M. Kemal'in komutanlığı bırakarak başkente gittiği bilindiğine göre, bu satırlarda bir anlatım aksaklığı olsa gerektir. Kaldı ki gazetenin bu sunuşunun başıda, M. Kemal'in "Bundan '3' gün evvel son memuriyeti olan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını terk ile" İstanbul'a geldiği belirtilmektedir ki, O'nun başkente döndükten sonra görevden alındığı sözkonusu olamaz.

Gerçekten de Yıldırım Orduları Grubu ile İkinci Ordu karargâhları 4 Kasım 1918'de kaldırılmış ve VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa da Harbiye Nezareti emrine verilmiş, buna ilişkin padişah onayı (irade-i seniyye) ise 10 Kasım'da Grup Komutanlığına bildirilmişti.⁴ Öte yandan, mütareke maddelerinin yanlış yorumlanıp uygulandığını öne süren ve İskenderun'un İngilizlerce işgal edilmesi konusunda Hükümetle anlaşmazlığa düşen M. Kemal, daha 6 Kasım'da Grup Komutanlığını bir başkasına devre hazır olduğunu Genel Kurmay Başkanlığı'na bildirmişti. M. Kemal'in sonradan Mahmut ve Falih Rıfkı'ya anlattıklarına göre, Sadrazam İzzet Paşa, bir gün kendisini makina başına çağırarak kabinenin istifa ettiğini bildirmiş ve İstanbul'a gelmesinin "münasip" olacağını eklemiştir.⁵ İşte bunun üzerine Mustafa Kemal, aslında komuta ettiği grup dağıtılmış olduğu için, 10 Kasım 1918 akşamı Adana'dan trenle başkente hareket etmişti.

Mustafa Kemal'le görüşmeyi içeren *Minber*'deki asıl bölüme gelince, gazete muhabirinin yönelttiği '3' soru ile O'nun bunlara verdiği yanıtlardan oluşmaktadır. Gazete adına M. Kemal'den şu konularda görüşleri sorulmuştur:

- 1) İmparatorluğun siyasi durumu hakkındaki düşünceleri,
- 2) İngilizlere karşı beslediği duygular,
- 3) Ülkede görülen son düşünce akımlarını nasıl bulduğu.

⁴ Tefvik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Gnkur. yay, Ankara, 1962, s. 63

⁵ F. Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları*, s. 81

O'nun bu sorulardan birincisine, kendi ana düşüncelerini de yansıtan oldukça geniş yanıt verdiğini, İngilizler hakkındaki görüşlerini kısaca açıkladığını, düşün akımlarıyla ilgili son soruya ise, başkentten uzak kaldığı için bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğini belirtmekle yetindiğini görüyoruz.

M. Kemal Paşa'nın, Mondros Mütarekesi'nin uygulanmasına geçildiği ve bir İtilaf filosunun başkente geldiği, yer yer işgal hareketlerine girişildiği o bunalımlı günlerde genel siyasal durum ve İngilizlerin tutumu hakkında kamuoyuna açıkladığı görüşleri büyük bir önem taşımaktadır. Bu önemli noktaları, kendi sözlerine dayanarak şöyle sıralayabiliriz:

a-Ordu ve Siyaset

Mustafa Kemal, bir asker olarak siyasetle uğraşmadığını, siyaseti askerliğin ve ordunun uğraş alanı dışında gördüğünü ısrarla belirtmektedir. Kendi deyimiyle, siyasetle, Sofya, Belgrad ve Çetine Ataşemilerliklerinde bulunduğu 1913-1914 yıllarında ilgilenmiştir. Üstelik bu ilgilenme ya da uğraş yalnızca "siyasal" olmayıp, görevinin gereği "askeri - siyasal bir uğraş" idi. Ömrü savaş alanlarında geçen M. Kemal, kendisini, ordu, savaş ve askeri kanaatler konusunda çok yetkili görmekte, ancak, "siyasetten sözlemeyi, siyaseti meslek olarak seçmiş olanlara bırakmayı uygun" bulmaktadır.

Bununla birlikte bir komutan olarak, kendisinin de içinde bulunduğu devrin çeşitli dönemlerinde devletin genel siyasetin akışına ne yolda katıldığını, "kutsal vatanımızın ve bahtsız ulusumuzun kurtuluşunu ve yararını ilgilendirdiği" için, düşünmekten geri kalmadığını da açıklamaktadır. Yani günlük siyasetle uğraşma değil de, ülkenin ve ulusun geleceği açısından genel siyasetle ilgilenme, bir değerlendirme yapma.. Bu düşünce biçimi, M. Kemal'in daha Selanik'ten başlayarak ordunun siyasetle uğraşmaması gerektiği yolundaki kanaat ve davranışlarının doğal bir uzantısı ve bundan sonra da izleyeceği ilkenin bir halkası olarak görülmektedir.

b-Ordu - Siyasal İktidar

Bu görüşmede dikkati çeken bir başka nokta, Mustafa Kemal'in siyaset dışında kalıp vatan savunması ile uğraşmasını istediği ordunun, gerektiğinde, ülke siyasetini yönetenlerin, bir başka deyimle siyasal iktidarların verecekleri karara göre harekete geçtiğini belirtmesidir. O bu konuda bugünkü anlatımla şöyle demektedir:

"Şüphe yok ki biricik amacı, görevi, düşüncesi ve hazırlığı yurt savunmasıyla sınırlanmış olan bu topluluk (ordu), memleketin siyasetini yönetenlerin en sonunda verecekleri kararla harekete geçer."

c-Kuvvetli Ordu - Ulusal Güç

M. Kemal, ülkenin genel siyasal durumuna ilişkin ana düşüncesini, “her türlü siyasetin her türlü anlamıyla, en çok kuvvetli olmak” biçiminde özetlemektedir. Ancak O'nun “en çok kuvvetli olmak”tan anladığı, yalnızca silah kuvveti yani ordunun güçlü olması değildir. Kendisi asker olduğu halde, “silah kuvveti”ni, gerçek kuvvet bileşkesini oluşturan etkenlerin sonuncusu olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla, “kuvvetli olmak” deyimiyile, “manen, bilimde, teknikte ve ahlak yönünden kuvvetli olmak”ı kastetmektedir. Bu inancını ve anlayışını açıklamak için de M. Kemal, “bugünkü insan toplumları arasında yer alabilmek için, silah elde” beklemenin yeterli olmadığını, bilimde ve teknikte geri kalmış, manen güçsüz, ahlak yönünden zayıflamış olan bir ulusun tüm bireyleri en modern silahlarla donatılmış olsalar bile, o ulusu “kuvvetli” diye kabul etmenin doğru olamayacağını vurgulamaktadır. Ve sonuç olarak Mustafa Kemal, kuvvetli ordu denince, her bireyi ve özellikle subayı, komutanı, uygarlığın ve teknolojinin gereklerini yerine getiren, düşünce ve hareketlerini ona göre düzenleyen yüksek ahlaklı bir topluluğu anladığını belirtmektedir.

d-Özgürlük ve Bağımsızlık - Barış İçinde İlerlemek İçin Çalışmak

Mütareke döneminde en önemli sorun, savaştan yenik çıkmış da olsa, ülkenin bağımsızlığının ve ulusun özgürlüğünün korunması olduğu için, M. Kemal siyasal durum hakkındaki görüşlerini açıklarken kendi düşüncesinin mayasını oluşturan bu kavramlara da değinmektedir. Ülkenin muhtaç olduğu ileri düzeye ulaşabilmesi için, özgürlük ve bağımsızlığın korunduğu bir barış ve huzur dönemine kavuşulmasını ve ilerleme yolunda sürekli çalışma evresine girilmesini zorunlu görmektedir. Bu nedenle, böyle bir barış, huzur ve çalışma dönemini açacak olan siyasal dostluklardan yana olduğunu eklemekten de geri kalmamaktadır.

e-İngilizler Hakkındaki Düşünceleri

Minber muhabirinin, İngilizlere ilişkin olarak yönelttiği soruya Mustafa Kemal'in verdiği yanıt, gerek içeriği gerekse amacı yönünden ayrı bir önem taşımaktadır.

Birinci Dünya Savaşı süresince, Arıburnu, Anafartalar ve Filistin cephelelerinde “vatan savunması” amacıyla İngilizlerle savaştığına işaret eden M. Kemal Paşa, askerliğin gereği olan bu hizmetleri bir yana bıraktığını ve kalbinde “kin ve düşmanlık duygularının yer bulmadığını” belirttiikten sonra sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“İngilizlerin, Osmanlı ulusunun özgürlüğünü ve devletimizin bağımsızlığını gözetmede gösterdikleri saygı ve insanca davranış karşısında yalnız

benim değil, bütün Osmanlı ulusunun İngilizlerden daha hayırlı bir dost olamayacağı kanısıyla duygulanmaları pek doğaldır.”

Asker olmasına karşın daima barıştan yana olan ve ulusal yönden yaşamsal ve zorunlu olmadıkça savaştan kaçınılması gerektiğine inanmış bulunan M. Kemal'in, barışa yönelindiğinde savaşılanların eski düşmanlıkları unutup dost olmaları için ilk adımı atmaktan çekinmediği gözönüne alınacak olursa, İngilizlere karşı düşmanca duygular taşımadığı yolundaki açıklamasında içtenlikle konuştuğu kolaylıkla kabul edilir. Ancak, O'nun, İngilizleri Osmanlı ulusunun özgürlüğüne ve ülkenin bağımsızlığına saygı gösteren ve İmparatorluk hakkında en güzel duygular besleyen en iyi dost diye kabul ettiğini belirten sözlerinde, o günlerin siyasal ortamında bir yönüyle dile getirilmek istenmeyen, diğer yönüyle de biraz abartılmasında yarar görülen düşüncelerin etkili olduğunu sanıyoruz.

Bilindiği gibi, Mondros Mütarekesi hükümleri ordulara duyurulduğunda, bunun uygulamada doğuracağı sakıncalara dikkati çekerek tepki gösteren komutanların başında M. Kemal yer almıştı. Hele İngilizlerin mütareke hükümlerini aşan isteklerde bulunarak Musul'dan sonra İskenderun'u da işgal etmek istemeleri, onu adeta isyana ve İstanbul hükümeti ile anlaşmazlığa sürüklemişti.

Örneğin M. Kemal, 6 Kasım 1918'de Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta, İngilizlerin centilmen görünüşlü aldatıcı davranışlarına güvenilmemesi gerektiğini, onların emellerinin İskenderun'u işgal ve VII. Ordunun geri çekilme yollarını keserek teslim olmaya zorlamak olduğunu belirtmiş, ayrıca bu amaçla İslâhiye'de Ermeni çetelerini harekete geçirdiklerine dikkati çekerek - bugünkü anlatımla - şöyle devam etmişti:

“..İngiliz temsilcisinin centilmenliğini ve buna karşılık bu biçimde onların gönüllerini hoş edecek davranışta bulunulmasını anlamak ve doğru saymak inceliğinden yoksun bulunduğumu arz ederim. Yunanistan'ın hareket alanına çıkarılmamasını sağlamak ile İngilizlerin İskenderun'da ve İskenderun - Halep yolu üzerinde yerleşmelerindeki mantıksal ilişkiyi anlayamadığım gibi, bu konudaki hoşgörüyü de aksine çok zararlı görüyorum. Bu nedenle, durumun yüce tarafınızdan İngiliz Suriye Ordusu Komutanlığına duyurulmasına aracı olmada başışlanmamı dilerim.

“İskenderun'a her ne neden ve bahane ile asker çıkarmaya girişecek İngilizlere ateşle karşı konulmasını.. emrettim. İngilizlerin aldatıcı tutum, öneri ve hareketlerini İngilizlerden fazla haklı ve nazik gösterecek ve buna karşılık onların hoşuna gidecek davranışları içerecek emirleri isteyerekten uygulamaya yaradılışım elverişli olmadığından ve halbuki Başkomutanlık Genel Kurmay Başkanlığının anlayışına uygun hareket edemediğim

durumda birçok suçlamalar altında kalmaklığım doğal bulunduğundan, komutayı hemen teslim etmek üzere yerime atayacağınız kimsenin ivedilikle bildirilmesini özellikle dilerim.”⁶

Mustafa Kemal'in, İngilizlerin davranışları hakkındaki görüşlerini hiçbir yoruma yer bırakmayacak biçimde sergileyen ve İstanbul hükümetini İngilizlere karşı zayıf davranmakla suçlayan bu telgraftaki düşünceleri, *Minber*'de çıkan demeçteki sözlerle bağdaştırmak kolay olmasa gerekir. Öyle anlaşılıyor ki İstanbul'a gelir gelmez Perapalas'ta Rauf Orbay'la buluşan ve Mondros Mütarekesinin uygulanması, İngilizlerin davranışları hakkında ondan ayrıntılı bilgiler alan Mustafa Kemal,⁷ o dönemde İngilizleri hemen karşıya almamanın daha yararlı olacağını düşünmüş ve belki de Tevfik Paşa hükümetini düşürüp A. İzzet Paşa kabinesini yeniden işbaşına getirmeyi sağlamak amacıyla, İngilizleri Osmanlı İmparatorluğunun en hayırlı dostu diye nitelemeyi uygun bulmuştur.

Değişik yönlerden önemli olduğuna inandığımız *Minber*'deki *Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat*'ı aynen yayımlıyoruz.

*

MUSTAFA KEMAL PAŞA İLE MÜLAKAT

YÜKSEK BİR TERCÜME-İ HAL - MUSTAFA KEMAL
PAŞA'NIN HİDEMAT-I ASKERİYESİ - SİYASİ KANAATLERİ -
KUVVETLİ BİR ORDU HAKKINDAKİ FİKRİ - İNGİLİZLERE
KARŞI HİSSİYATI - MEMLEKETTEKİ FİKİR CEREYANLARI

Bundan üç gün evvel son memuriyeti olan Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını terk ile, Dersaadete gelen Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari Mustafâ Kemal Paşa hazretleriyle mülâkat etmek üzere muharrirlerimizden birini müşârünileyh nezdine izâm eyledik.

Mustafa Kemal Paşa hazretleri, son harbin, nam ve şöhretini pek ziyade i'lâ eylediği müstesna bir kumandanımızdır. Müşârünileyh Mekteb-i Harbiye'den erkân-ı harbiye yüzbaşılığıyla neşet eylediği gün, efkâr-ı ahrarânesinden dolayı tevkif ve ba'de *Şam*'a nefy edilmişti. Beşinci Ordu mîntukasında efkâr-ı ahrarâneyi telkîn ve teşkilât-ı hürriyet-perverâne icra eylemiştir. Meşrutiyetin istihsali yolunda sarf eylediği mesai ve himematın tafsilatına başka bir vesile ile tekrar avdet edeceğiz.

31 Mart Vak'asını müteakip *İstanbul*'a gelmiş olan Hareket Ordusunun erkân-ı harbiyesini idare etmiş ve *Trablus-garb* muharebesinde *Bingazi*'ye

⁶ T. Bıyıklıoğlu, *A.g.y.* s. 60

⁷ Ayrıntılı bilgi: F. Kandemir, *A.g.y.* 29-31

azîmet ve *Derne* kuvvetlerinin kumandasını der-uhde eylemişti. Balkan Muharebesinde *Gelibolu*'daki kuva-yi mürettebe erkân-ı harbiyesinde bulunmuş ve bilâhare ordumuzun tekrar ileri hareketine ibtidar eylediği zaman *Trakya*'nın, bilhassa *Meriç*'in sağ sahilindeki aksamını istirdad hususunda pek mühim bir âmil olmuştu. Harekât-ı harbiyenin inkıtâ üzerine *Sofya* Ataşemiliterliğine ve Harb-i Umuminin bidayetinde gönüllü olarak bir Fırka kumandanlığına tayin edilmiş ve firkasıyle *Çanakkale* muharebatının ilk gününden son gününe kadar İtilâf kuvvetleriyle mütema-diyen döğüşerek *Arıburnu* ve *Anafartalar* muharebat-ı azimesinin yeğâne kahramanı sıfatıyla paytahtı pâ-y-i istiladan muhafaza eylemiştir.

Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa *Kafkas* cebhesine azîmetle *Muş*, *Billis* havalisinin istirdadına muvaffak olarak İkinci Ordu kumandasını almış ve müteakiben Hicaz Ordusu Kumandanlığını deruhde eylemek üzere *Şam*'a kadar gelmişken kendisi tarafından serd edilen bazı mülâhazata binaen mezkûr vazifeyi kabul etmiyerek tekrar İkinci Orduya avdet ve bilahare Yedinci Ordu Kumandanlığına nakletmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Yedinci Ordu Kumandanlığında bulunduğu sırada Grup Kumandanı Falkenhayn Paşa'nın hükümet-i Osmaniyeye mazarrat iras edebilecek bir mahiyette olan siyasetine ve Karargâh-ı Umumi'nin bu mes'eledeki nokta-i nazarına iştiraki arzu eylemediğinden, menafi'-i vataniyeye tamamen muvafık olan kanaatine istinaden memuriyet-i mezkûreden istifa¹ eylemiştir. Hadisat, müşarünileyhe kanaati ne kadar muvafık olduğunu isbat eylemiş ve son dakikalarda Karargâh-ı Umumi kendi nokta-i nazarını kabule mütemayil görünmüş olduğundan ve Başkumandanlık umuru da bizzat taraf-ı Hümayundan deruhde edilmiş olduğundan iradat-ı seniyye-i hazret-i Padişahiye imtisalen tekrar Yedinci Ordu Kumandanlığını kabul etmiş ve bu vazife ile son *Suriye* hezimetlerinde orduyu, cenahlarında bulunan kuvvetlerden hiçbir muâvenet görmediği halde kat'i bir izmihlâlden kurtararak Haleb'e kadar çekmeğe muvaffakiyet gösterdikten sonra bilâhare Yıldırım Orduları Grubu Kumandalığına tayin edilmiştir.

Devlet-i aliyyece mütareke akd edilmesi üzerine mütareke şeraitinin suver-i tatbikiyesi hakkında merkezle müzakere etmek üzere Dersaadet'e gelmiş ise de Grubun ilgasına binâen vazifesine hitam verilmiştir.

Müşarünileyhin muharririmize vaki' olan kıymetdar beyanatını ber-vech-i âti derc ediyoruz:

*

¹ Gazetede "istifade" biçiminde ise de "istifa" olması gerekir.

- Vaziyet-i siyasiyemiz hakkındaki mütala'a-i devletlerini öğrenebilir miyim?

- Ben siyasetle yalnız 329 senesinde ² *Sofya* ve aynı zamanda *Belgrad* ve *Çetine* Ateşemiliterlikleri uhdemde bulunduğu bir sene zarfında iştilal ettim ve tarz-i iştilalim de sırf siyasi olmayub askeri - siyasi bir iştilal idi. Bu memuriyetim müddeti istisna edilirse, bütün hayatım *Trablus-garb*'te, Balkan Muharebesinin safha-i âhiresinde ve harb-i hazırda muharebe meydanlarında umur-ı askeriye ile iştilalde geçmiştir. Binaen-aleyh kendimde ordulardan ve muharebelerden ve askeri kanaatlerden bahs etmek için pek vâsi' selâhiyet görüyorsam da, siyasetten bahs etmek cihetini müntesibine terk etmeği muvafık bulurum. Ma'a-mafih bu ifadeyle aziz vatanımızın ve bedbaht milletimizin selâmet ve menfaatine taalluku itibariyle, devletimizin benim de içinde yaşamakta bulunduğum devrin safahat-ı muhtelifesinde siyaset-i umumiye âhengine reng-i iştilalini düşünmemiş olduğumu söylemek istemiyorum. Bu hususda muhtelif zamanlara âid âmik düşüncelerimin ve bu düşüncelerin icab ettirdiği tetkikatın hülâsasını ve neticesini ifade etmek lâzım gelirse diyebilirim ki, ben, "Her türlü siyasetin her türlü manasiyle en çok kuvvetli olmakta bulunduğunu" kabul ederim. "En çok kuvvetli olmak" ta'birinden maksadım, yalnız silâh kuvveti olduğunu zan etmeyiniz. Bilakis, asker olduğuma rağmen bu, bence kuvvet muhassalasını vücade getiren âvâmilin sonuncusudur. Benim murad ettiğim, "ma'nen, ilmen, fennen, ahlâken kuvvetli olmaktır". Çünkü bu saydığım hasâilden mahrum olan bir milletin, bütün efradının en son silâhlarla techiz olunduğunu farz etsek bile, kuvvetli olduğunu kabul etmek doğru olamaz. Bugünkü cemiyet-i beşeriye içinde insan olarak ahz-i mevki edebilmek için, elbette silâh be-dest olmak kâfi değildir. Benim telâkkıme göre, kuvvetli bir ordu denildiği zaman anlaşılması lazım gelen ma'na, her ferdi, bilhassa zabiti, kumandanı icabat-ı medeniyye ve fenniyyeyi ve ona nazaran ef'âl ve harekâtını tatbik eder, yüksek ahlâkda bir hey'ettir. Şüphe yok ki yegâne gâyesi, vazifesi, düşüncesi ve hazırlığı, müdafaa-i vatana münhasır kalan bu hey'et, memleketin siyasetini idare edenlerin en nihayet verecekleri kararlarla hal-i fa'âliyyete geçer.

İşte ben, orduya ve ordulara kumanda etmiş bir asker sıfatıyla bu nokta-i nazardan siyasetle temas etmiş olabilirim. Memleketimi ve milletimi pek iyi tanıdığım ve muhtaç olduğu terakkiye mazhariyet için huzur ve sükûn ile, fakat herhalde hürriyet ve istiklâli masûn olarak çok devamlı

² M. 1913-1914

çalışmak lüzumuna kani bulunduğum cihetle, bu kanaatimi tatmin edecek, yani bize huzur ve sükûn ve zaman-ı mesâ'i bahşedecek münasebetlere iktiran eden dostluklara cidden taraftarım.

- İngilizlere karşı perverde eylediğiniz hissiyat hakkında bazı malûmat verir misiniz?

- Bu harpte İngilizlerle *Arıburnu*, *Anafarta* ve *Filistin* cebhelerinde karşı karşıya birçok muharebeler verdim. Ben, bu muharebelere ve suret-i umumiyede bu saydığım cebhelerden başka cebhelerde, başka mıntukalarda diğer milletlerle dahi verdiğim muharebelere, daima vatanın müdafaasından ibaret olan bir vazife-i asliye ifa ve bunun için askerlik hizmetini tahattur etmiyorum. Binaen-aleyh kalbimde buğz ve a'dâvet hissiyatı yer bulmamıştır.

İngilizlerin, Osmanlı milletinin hürriyetine ve devletimizin istiklâline riâyetde gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil, bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha hayırhah bir dost olamayacağı kanaatiyle mütehassis olmaları pek tabiidir.

- Memlekette en son cereyan eden eskârı nasıl buluyorsunuz?

- Cebhe-i harpten *İstanbul*'a avdet edeli iki gündür. Karargâhımın bulunduğu *Adana*'da fikir cereyanlarını his etmeğe vakit bulamadım. Binâen-aleyh henüz bu bâbda birşey söyleyemem.

امور ادايه و محريره و اعلانات ایچون مدیره نامت مزایچه ایله

بر هغه اولکی مستهل ۵ هرورث

دی غزیه

قویه جق و اعتماد رأیی طلب ایده جکدره کی ده مصرأ روایت ایدملکده در!

مصطفی کمال پاشا ایله ملاقات

تکلیفک برترجه سال ذ مصطفی کمال پاشا تک خصلت مکریمی خبیسی
شاعری - قولی پر اورچو خندک فکریه - انگلیزیه کازمی
حسین المصلحیندن فکر جوتاری

بایسته کولر اوزور پر ره و عیالته بین
ایلمش و ره صبه چال هه عارینه ایک
کولن سوک کولدر ائلاف و طرطه تریا
دوک کوریه آری روی
آزاد ایشاق عارایه صلب
ملاک کلاه فرقی حقیقه
ای سخن ای سلیطان کویله
ایلمش و عیالته بین
و کلامه سنی کمال
بنا تلهاس جهسته هریت
جوش . بیس سواپسک
اسودوت عیوق ایفون
بیکسین اردو فرماداس
آلمش و عیالته عیار اوردوس
فویاتله ایقی درجه اولک
اوزره نامه قدر کفتکن
کله بر قلده عیالته بین

اول سیرک با اوزور
اردوی ایچون اورتادایس
خبریه یاز جهرت
ایچون ای مصطفی کمال پاشا
ایلمش و عیالته بین
بنا تلهاس جهسته هریت
جوش . بیس سواپسک
اسودوت عیوق ایفون
بیکسین اردو فرماداس
آلمش و عیالته عیار اوردوس
فویاتله ایقی درجه اولک
اوزره نامه قدر کفتکن
کله بر قلده عیالته بین

موت و لا حره یایی اولور و عیالته بین
ایلمش و عیالته بین
مصطفی کمال پاشا
برونلای سیرده هرین فرمادایس
بنا تلهاس جهسته هریت
جوش . بیس سواپسک
اسودوت عیوق ایفون
بیکسین اردو فرماداس
آلمش و عیالته عیار اوردوس
فویاتله ایقی درجه اولک
اوزره نامه قدر کفتکن
کله بر قلده عیالته بین

ایچون ایلمش و عیالته بین
مصطفی کمال پاشا
برونلای سیرده هرین فرمادایس
بنا تلهاس جهسته هریت
جوش . بیس سواپسک
اسودوت عیوق ایفون
بیکسین اردو فرماداس
آلمش و عیالته عیار اوردوس
فویاتله ایقی درجه اولک
اوزره نامه قدر کفتکن
کله بر قلده عیالته بین

"Mustafa Kemal ile Mülakat"ın yayımlandığı Minber gazetesi.

HAVZA'DA MUSTAFA KEMAL PAŞA

GOTTHARD JÄSCHKE

Küçük Havza kasabası¹ Mustafa Kemal'in orada isyan bayrağını açmış olması gibi bir şerefe sahiptir. Şu var ki, onun 1927 yılı Nutkunda söylemiş olduğu şu sözler de dikkate alınmak lazımdır.² "Çarei halâs ararken iki şey mevzuubahs olmayacaktı. Bir defa İtilâf Devletlerine karşı vaz'ı husumet alınmıyacaktı ve padişah ve halifeye canla başla merbut ve sadık kalmak şartı esasî olacaktı." Demek ki, Mustafa Kemal yalnız bir inkılapçı değil, aynı zamanda mükemmel bir diplomattı. Fikirlerini maharetle saklamasını biliyordu.³

16 Mayıs 1919⁴

Vahidettin'e veda ederken M. Kemal'in son sözü bu oldu: "Merak buyurmayın efendimiz, noktai nazarı şahanenizi anladım... Bana emir buyurduklarınızı bir an unutmıyacağım."

21 Mayıs

Samsun'a çıktıktan sonra İngiliz Yüzbaşısı Hurst onu ziyaret etti. Raporunda yazıyordu: "Kiamal (sic!) Paşa 19 Mayıs'ta buraya geldi. Teftiş seyahati ifa etmek ve sükûnu muhafaza eylemek maksadiyle dahile gidecektir. Sancak içindeki umumî durumu kendisiyle gördüm."⁵

23 Mayıs

M. Kemal, böbreklerinin rahatsızlığı için Havza kaplıcalarından faydalanmak üzere iki gün sonra oraya geleceğini Kaymakam Fahri'ye bildirdi⁶.

¹ 1919'da Amasya vilâyetine merbut bir kaza idi. (Salname-i Devleti Âliye-i Osmaniye, cilt 68, 1334)

² Nutuk, I, sf. 8.

³ V. Türk Tarih Kongresi (1965), sf. 14.

⁴ F.R. Atay, Atatürk'ün Hâtıraları (1965), sf. 123.

⁵ B.N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk I (1973), no 2.

⁶ Zübeyroğlu Mehmet Fuat, Yurdumuz Havza (1341), sf. 36.-Kısa özeti: Tarih Dünyası, 24.IX.1951 (Tarhan Toker).

24 Mayıs

M. Kemal'in Harbiye Nezaretine telgrafı ⁷: "Bazı vilâyetleri yerinde tetkik ve tedbir almak üzere yarın karargâhımı muvakkaten Havza'ya nakledeceğim."

25 Mayıs

Mıntaka Palas kapısında duran otomobiller M. Kemal ile arkadaşlarını alarak sessiz ve sadasız Samsun'u terktiler ⁸. Çamlıbel yanında onlar bir az yayan gidip şu türküyü okudular ⁹:

1. Dağ başını duman almış–Gümüş dere durmaz akar,
Güneş ufuktan şimdi doğar!–Yürüyelim arkadaşlar!
Sesimizi yer, gök, su dinlesin!– Sert adımlarla her yer inlesin!
2. Bu gök, deniz nerede var–Nerede bu dağlar, taşlar?
Bu ağaçlar, güzel kuşlar–Yürüyelim arkadaşlar!
Sesimizi yer, gök, su dinlesin!–Sert adımlarla her yer inlesin!
3. Her geceyi güneş boğar–Ülkemizin günü doğar,
Yol uzun da olsa ne var?–Yürüyelim arkadaşlar!
Sesimizi yer, gök, su dinlesin!–Sert adımlarla her yer inlesin!

Öğleden sonra Havza'ya geldiler. Mes'udiyeye oteli civarında kasabanın münevveran ve muteberanı ile kıt'ayı askeriye karşıladı.

26 Mayıs

(Yazanın lisanı ile) Eşraftan mürekkep bir heyet kabulünde maiyeti haziranın taşıdığı fevkalâdeliği izah ederken Paşanın parlak ve nazif gözlerinden ümit nuru dökülüyor: "Hiç bir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız.... Şimdi çukurun kenarındayız. Son bir cür'et belki bizi kurtarabilir, zaten başka türlü de avdet imkânı yoktur... Sizinle her vakit temas edeceğim, dairelerim Havzalılara her gün, her saat açıktır" buyurmuşlardı.

28 Mayıs

Havzalılar mektep binasında umumî fevkalâde bir içtima yaparak memleket için ilk endişe ve heyecanları yaşadılar... Esnaf, tüccarlar, halk mektebe birikiyor, teşkilat yapmak, silâhlanmak mecburiyetini burada öğreniyorlardı. İçtimadan sonra ümitle parlayan her gözde: "Biz de bir şey yapmağa muktediriz" diyen bir mâna okunuyordu... Bir gece Belediye Reisi

⁷ Harb Tarihi Vesikaları (=H.T.V.),no. 72

⁸ Yakın Tarihimiz, Yıl I (1962), sf. 357.

⁹ Muzaffer Gökman, 50 Yılın Tutanağı (1973), sf. 23.–Krş. VII. Tarih Kongresi, c. II (1973)st. 855 not. 3.

İbrahim Efendi'nin evinde toplanarak bir Müdafaai Hukuk Cemiyeti teşkil ettiler¹⁰.

28-29 Mayıs gecesi taazzuv eden cemiyetin ertesi günü Paşa Hazretleri haberdar edildi. Memnuniyetini ızhar ederek bunun uzak, yakın her yere tamim edilmesi ve bu hususta belediyelerin tavsi edilmesini tavsiye etmişti.

29-30 Mayıs gecesi birkaç arkadaş sabaha kadar birçok yerlere Havza'daki teşekkülü tamim eden birer mektup yazmışlardı. Paşa Hz., Kaymakam Arif Bey garp cephesine ait bir harita üzerinde tetkikat yaparlarken mektupları görmüş, mes'udini takdir etmişti. Belediye riyasetlerine hitap eden zarflar taahhütlü olarak mahallerine gönderildi... Uzak, yakından birçok yerler, mektubumuza müsbet cevap verirlerken bazı mahaller, ne kadar yazık ki, belki de altında istihfaf gizlenmiş bir sükûtle mukabele etmişlerdi. Gelen cevaplardan mütehassis olan M. Kemal Paşa, halkın inkılâp ve istiklâl yolunda ilk adımını atacağına kani olmuştu. Bu sırada Paşadan mülhem olarak umum kur'a halkının iştirakiyle dinî bir merasim yapılması ve bu vesile ile de halka silâhlanmak lüzumunun ihsas edilmesi tensip edilerek köylere haberler gönderildi. Filhahika İzmir faciası meydana iken bunun kurbanlarının ervahına ithaf edilecek bir mevlût merasimine çok lüzum vardı ve belki bu içtimada dahildeki mikropların nazarı dikkatlerini celbetmeyebilirdi.

30. Mayıs¹¹

Havza'da müstesna ve çok çalibi dikkat bir kalabalık dalgalanıyor, havanın biraz muhalif olmasına rağmen her taraftan akın akın gelen köylülerimizi camii şerifin içi, dışı alamıyor. Namazda, Mevlûtta bulunmamak teessürünü gösteren halk, caddeleri, mahalle aralarını dolduruyordu. Maiyeti erkâniyle M. Kemal Paşa camie geldiler, Cuma namazı hiç görülmemiş bir cemaatle kılındı ve bir huşu ve huzu dinî ile Cenabı Haktan istimdat edildi. Müteakiben Menkibe Cenabı Risaletpenahî okunarak son bir tuhfe vedaî olmak üzere halka şeker yerine İzmir üzümü dağıtıldı.

Mevlûtta sonra bir hocanın dinî bir hitabede bulunması ve bu vesile ile halka silâhlanmak lüzumu ve mecburiyetinin izah edilmesi programımız iktizasından iken meşkûk bir sebeple hoca o gün camie gelmemişti. Asıl içtimadaki maksadın değiştiğini gören Paşa, bu vaziyetten müteessir olmuş olacak ki, bunu Paşanın yüzünde okuyanlardan bir zat, haniya vâ'iz? diye keskin ve askerce bir hitapta bulundu. Vâzedecek hocanın belki rahatsızlığı yüzünden bozulan programın tashihi kabil olduğu temin edilmekle beraber

¹⁰ 18 Mayıs'tan beri Havza'da bir de Reddi İlhak Cemiyeti vardı.

¹¹ Yazanın kitabında yanlışlıkla 3 Haziran (cuma değildi!).

Belediye önünde birikmeleri de halka ilan edildi. Herkesin beklediği bir vâzın icrasına imkân vermeyen sebep acaba söylendiği gibi bir korkunun, bir vehmin mahsulü mü idi, yoksa işe bir topal şeytan bacağı mı karışmıştı? Her halde arkadaşlar hitabe vazifesini bana tevdi ettiler. Şimdiye kadar böyle bir şey yapmış olmamakla beraber deruhte ettiğim şu vazifeyi tamamiyle ifa ettiğimi bilmiyorum. Bilâhare şundan bundan topladığım kırık dökük cümlelere göre hitabem, her Müslümanın her ne mukabilinde olursa olsun silâhlanmaya mecbur olduğunu ve memleketin tehlikeli günler geçirdiğini buna mukabele etmek düşman çizmeleri altında ölmek lâzım geldiğini, İzmir'den sonra Samsun ve Havza'nın da bu felâkete uğraması muhtemel olduğunu bildiren heyecanlı sözlerden ibaretti. Hitabeyi müteakip hazıruna din ve namus ve nikâhları üzerine bir ahdi misakı yaptırıldı ¹².

Bütün bunlar dahildeki mikroplardan saklanmaksızın, endişe edilmeksizin yapılmıştı. Bundan sonra idi ki, büyük fedakârlıklar mukabilinde silâhlar tedarik edilmiş ve köyleri haraca bağlayan (Pontos) fedailerini ihtiyatlı ve basiretli hareket etmek zaruretini hissetmişlerdi... Gün geçtikçe hassas olan efkârı milliyeyi boğmak imkân dahilinde değildi. Ekdığı inkılâp ve istiklâl tohumunun böyle birden bire filizlenmeye başladığını gören Paşa, vaziyet hakkında bizi her gün haberdar etmekte ve bilhassa İstihbarat Müdüriyetini bu işle alâkadar tutmakta idi.

30 Mayıs

M. Kemal'in Harbiye Nezaretine telgrafı ¹³: İtilâf Devletlerinin Türk izzeti nefsi millisine tecavüzlerinden dolayı tezahürat meşru ve heyecan umumidir. İstanbul'a çekilen telgrafların tamamen sinei milletten feveran eden teessüratın birer makesi oldu.

2 Haziran

Hurst'ün raporu ¹⁴: General M. Kemal'i ziyaret ettim. Beni dürüstle kabul etti. Memuriyeti hakkında şüphe beslediğime dair hiç bir belirti vermedim. Umumî durumun ve asayişin yeniden iadesi için alınacak tedbirler hakkında konuştuk. 30 Mayıs mitinginde hazır bulunması bile kendisinin geri çağrılmasına kâfi gelecekti. Kemal'den sonra Kaymakam Fahri Bey'i ziyaret ettim ve hapishaneye gittim. Dokuz Rum birkaç günden

¹² Yazanın notu. Mezkûr hitabe o gün Havza'dan geçmekte olan Merzifon İngiliz Mümessil vekili Mr. Getchell'e bir takım ilâvelerle jurnal edilmiş ve Müslümanları, Hıristiyanlar aleyhine kathâma teşvik ettiğim söylenmiş. O da tetkik etmeyerek meseleyi (Capt. Levren'in yardımıyla) Samsun Mümessili Mr. Salter'e iblağ etmiştir. (Bu yolda General Milne de bildirildi.)

¹³ H. T. V., ves. 92

¹⁴ 12 Haziran tarihli raporundadır (Şimşir, no. 6, enclosure).

beri tutaklanmışlardı. Karışıklık ayaklanmış olduğu duygum içinde öğleden sonra Merzifon'a gittim.

3 Haziran

M. Kemal'in telgrafı¹⁵: İzmir havalisinde görülmekte olan fiiliyatın zuhuratı mümasiline karşı ve milletin heyecan ve teessüratı vicdaniyesini ve ne de buna müstenit tezahüratı milliyeyi men ve tevkif için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat görmeyeceğim gibi bu yüzde tahaddüs edecek vakayi ve hadisatın karşısında da mes'uliyet kabul edebilecek ne kumandan ve ne de mülkiye memuru ve ne de hükümet tasavvur ederim.

6 Haziran

General Milne'in M. Kemal'in İstanbul'a *derhal* dönmesi için emri¹⁶.

7 Haziran

Diyarbakir ve havalisindeki kıtaatımız'dan İngilizlerin cebren aldığı ve Samsun'a sevkettiği on binlerce mekanizmayı taşıyan mekkâreler Paşanın emriyle Havza'da tevkif olunmuş, bilâhare satılmıştır¹⁷.

9 Haziran

Merzifon'da İzmir için protesto mitingini Hurst men etmek istedi, fakat sonradan mitingün sakın ve muntazam geçmesinden dolayı kaymakam Ahmed'e samimî bir surette teşekkür etti¹⁸.

12 Haziran

Bir taraftan Havza'nın sahile olan münasebeti kurbiyesi, diğer taraftan Merzifon'da epeyce bir İngiliz kuvvetinin mevcut bulunması, Paşanın Havza'daki vaziyetini belki tehlikeye düşürebilirdi¹⁹. O gün nezdine son defa dahil olan bazı zevatla Paşa uzun ve samimî bir hasbihalde bulunduktan sonra ertesi günü Amasya'ya gideceklerinden bahsederek son sözü oldu ki: "Bugün artık bir üniforma sahibi değilim. Size evvelce de bildirdiğim gibi sadece bir millet adamıyım."²⁰

13 Haziran

Sabahleyin milletin ikbali gibi yeni açılmağa başlayan güneş, dağları, ufukları yıldızlarken, muhterem misafirimiz... gayet samimî ve sade bir

¹⁵ Nutuk, I, sf. 19; H.T.V., ves. 95, 1054. -Krş. Damat Ferid'in 23. VI. tarihli notası. "Hiç bir hükümet halkın iradesine karşı hareket edemez." (Notes de la Délégation Ottomane, 14)

¹⁶ H.T.V., ves. 494: İngiliz metni.-Tashih: Die Welt des Islams, XVI (1975), sf. 213: Lord Milne 'Governor of Ireland' değil, fakat 1926-1933 'Chief of the Imperial General Staff' oldu. 1948'de öldü.

¹⁷ Krş. 25 Temmuz'da Erzurum hâdisesi (A. Rawlinson, Adventures in the Near East (1923), sf. 217.

¹⁸ Merzifon hâdiselerine dair M. Kemal'in telgrafları: H.T.V., ves. 64, 101-103, 107.

¹⁹ Krş. Yakın Tarihimiz, III, sf. 19.

²⁰ Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri (1975), sf. 44 (foto).

merasimle teşyi olundu. Daima ciddî ve mültfeit bir çehresiyle halkı ve askeri selâmlayan ve “Allaha ısmarladık, daha çok görüşeceğiz” cümlelerini sık sık söyleyen bu tarihi kumandanın herkese ilkeyi emniyet ve itimat eden necibi mevcudiyeti önünde her kalp hürmetle titriyor, gayri ihtiyarî hareket eden eller bu büyük adamı selâmlıyordu.–Yirmi günlük misafirimizi Memduhiye önüne kadar teşyi ettik... Burada tekrar veda ederken Belediye Reisine tamim edilecek bazı notlar kaydettiriyordu. Bu esnada Merzifon’dan gelen iki otomobilde bazı Amerikalılar ile tercümanları, Paşanın yüksek bir sesle kaydettirdiği bu notları işitmek ihtimaliyle bu aralık Paşaya eğilerek hafif söylemesini rica etmişlerken, Paşa: “Saklı, gizli bir şeyimiz yok, hepsi işitsinler, zaten iş işten geçti” demişlerdi.

İcadiye camii önünde tekbir ve tehlillerle de yeni bir gösteriye halk iltihak ediyordu. Ulemadan Hacı Bayramzade Sıdkı Efendi müessir ve belîğ bir ifadesiyle uzun bir hitabede bulundu. Meserretli, heyecanlı göz yaşları arasında dinlenen bu hazin sadalar, coşkun kalplerden çıkan medit hıçkırıklarla birleşiyor bâsübâdelmevt sırrı tecelli ediyordu. Bütün bu hareketlerden çıkan netice şu idi: “Türk ölmemiş ve ölmeyecek.” İşte Anadolu inkılâbı millisinin ilk temeli Havza’da bu suretle atıldı.

24 Eylül 1340

Gazi Hazretleri “Yaşa, varol!” sadaları arasında Lâtife Hanımefendi ile otomobilden indiler... Arzı tazimat eden Zübeyrzade Nafiz 25 Mayıs 1335’i hatırlattı. Müteakiben Gazi muharriri acizinezdlerine celbederek şu naçiz eserin kendilerine ve inkılâba taalluk eden kısımlarını alenen okumaklıgını talep ettiler... Veda ederken dedi ki: “Havza’ya ve Havza’lılara çok borçluyum. Kalbî rabıtamı ebediyen saklayacak ve sizi hiç unutmayacağım. Muhterem Havza’lılar, ilk cür’eti, ilk cesareti gösteren, ilk teşkilâtı yapan sizlersiniz. İnkılâp ve Cumhuriyet tarihinde kahraman Havza’nın ve Havza’lıların büyük bir yeri vardır.”

Paşa Hz. binlerce halkın tezahüratı ve kadınlar tarafından atılan çiçek demetleri arasında... Amasya’ya hareket etmişlerdir²¹.

²¹ Anadolu Ajansı, no. 9181, 25. IX. 1340. Özeti: A.S.D. II, sf. 199.

THE CALIPHATE and ATATÜRK'S *INKILÂB*

HALİL İNALCIK

My focus in this paper will be on how Atatürk's *inkilâbs* or "revolutions" actually constituted one total revolution during which the events occurred in sequence as links of one whole historical process. I believe most of the historians of Atatürk's revolution are often too dependent on his historic speech, *Büyük Nutuk*, which he delivered after the major *inkilâb* was already completed in 1927. The *Nutuk* is one and undoubtedly the most important source for the period. But basically it was delivered before a party convention for explanation and justification of the *inkilâb* and the tactics used for its victory.

It will be seen that historically the separation of the Caliphate from the Sultanate and the abolition of the latter set off a sequence of events and movements which led to the major *inkilâbs* including the abolition of the Caliphate and other secularizing reforms in the period 1922-1927.

The most urgent problem subsequent to victory over the Greek army was to make the allied powers recognize the objectives of the Independence War in a formal treaty. This in turn raised the fundamental question of the country's regime: who was going to represent the Turkish state in the coming peace conference. The claim of the Sultan's government to this effect triggered the great *inkilâb*. Mustafa Kemal reacted by declaring that absolute sovereignty of the Turkish state is embodied in the Grand National Assembly (GNA). Only three days after the Sultan's claim, Kemal proposed to the GNA the separation of the Caliphate from the Sultanate and the abolition of the latter (November 1, 1922). A fortnight later the Sultan Vahideddin fled aboard an English warship, still with the claim of being the Caliph of the Muslims of the world. A new Caliph, Abdülmecid Efendi, was elected by the GNA. Then the question came up whether the new Caliph was to be considered the head of the state and would enjoy political power in the Turkish state. The question was asked by many deputies including the *hocas*, Muslim clerics, and the most influential nationalist leaders and

companions of Kemal, Rauf, and Refet. At the GNA, Kemal stressed that the Turkish nation now replaced the state of Osman in sovereignty and took its destiny in its own hands. "National sultanate and sovereignty," he said,¹ "is embodied only in the GNA composed of the representatives of the nation. As to the question of the future of the Caliphate, history gives examples of the Caliphate continuing side by side with the Sultanate. Now that the Sultanate is gone the Caliphate will stay as the spiritual and religious center of the whole Muslim world. The Sultanate now is replaced by the powerful body of the delegates of the nation and from now on it will be able to take care of the nation's affairs towards a *modern* prosperous society." In these words Kemal declared the fundamental revolutionary change in the regime of the country and summarized its future policy. There was no place for the Caliphate in the new Turkish state. The expression, "national sultanate" was chosen by him to argue that sultanate meant secular sovereignty and now it was assumed by the nation. The Caliph's position in the Islamic community was interpreted in a quite unusual way. It was presented as a purely spiritual dignity as in Christendom. And actually those who tried to support Kemal in the press compared the Caliph to the Pope.

Before the GNA proceeded to elect a new Caliph, Kemal saw to it that the candidate to the post, Abdülmecid, son of Sultan Abdülaziz, vowed by signature that he agreed to this interpretation. The document signed contained the following points: Abdülmecid shall bear the title of Caliph of all Muslims. The manifest that he was going to publish to the Muslim world was instructed to him emphasizing the fact that the election was duely made by the representatives of the nation, that is, by the GNA². Thanking the Muslims all over the world for their support to the Turkish nation in its struggle for independence and to the Ottoman dynasty which he said had always been the defender of Islam he added that "the high office of the Caliphate and in particular the exalted duty of the *imâmet*, which is a trust by God, asked for their continued support. He signed the manifest as *Halîfe-i Muslimîn*, the Caliph of the Muslims and *Khâdim al-Haramayn al-*

¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, vol. I-III, İstanbul: Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Yayınları I, 1945, s. 270; *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, hilâfet ve millî hakimiyet mesâli hakkında muhtelif zevâtın makâlât ve mütâliâtından mürekkep bir risâledir*. Ankara: Matbuât ve istihbârât müdiriyet-i umumiyesi neşriyatından no. 32, 1339/1923, 216

² Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1961, 696; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi*, Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973, 238

Sharifayn, the Servant of the Two Holy Cities of Islam³. In a message to the press he asserted that the Caliphate is a trust (without mentioning whose trust) and would be happy to perform thereby a service to the nation "like other citizens"⁴. Although the idea of *imâmet* and that of God's trusteeship could not easily be reconciled with the nationalist interpretation of the Caliphate, in his letter to the GNA the newly elected Caliph agreed that the election was made "in accordance with the Constitution which guarantees absolute sovereignty of the Turkish nation."⁵ Contradiction was apparent and both sides, the *inkilâbcis* and *hocas* began a heated controversy on the question as to whether the Caliph could remain as a simple spiritual dignitary in Islam, whether he could receive his authority from a community or from a group, and whether the acts of the GNA could be valid without his ratification. All these points were raised in treatise published by Hoca Şükrü Efendi, deputy of Karahisar. He claimed that according to Islamic principles the Caliph should be the head of the Islamic state or the head of the GNA, and that his ratification was necessary to make the acts of the GNA valid laws for the community or nation⁶. However, some other *hocas* supported the nationalist interpretation an *inkilâbcis* joined them in using as an argument Islamic law and history^{7a}. Ağaoğlu Ahmed, referring to the Islamic sources, *hadîth* and *siyar* and recognized authorities on Islamic sciences, said that the prophet himself made a clear distinction between worldly affairs and religion, and that, in early Islam, under the first four rightly guided Caliphs, between 632 and 661 A.D., the Caliphate was elective and the affairs of the Islamic community were taken care of by consultative bodies as in a republican government and that a republican government conforms best to the spirit of Islam. In brief, Ağaoğlu found all the principles of the Kemalist revolution in early Islam-republicanism, national sovereignty, liberty, equality and brotherhood, and even populism. He identified national sovereignty with *icmâl-i ümmet*, consensus of the community. He asserted that the Caliphate belongs originally to the *umma*, Islamic community as a whole, and the Caliph has to be elected by its delegates. The concept of divine monarchy, he argued, comes from Persian tradition, and is totally foreign to the original Islamic spirit

³ *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, 211-12

⁴ *Ibid.*, 214-15

⁵ *Ibid.*, 215

⁶ F.C. "Hoca Şükrü Efendiye Cevap", *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, 177-85;

^{7a} Hoca Ubeydullâh, "İslâm'da Hilâfet", *ibid.*, 186-90

and practice ^{7b}. Rasih Efendi, a hoca, Muslim scholar and GNA deputy, emphasizing the important place of social action in Islam, asserted that exercise of political power is to be entrusted as a trust (*emânet*) to the most capable person or body for the good and salvation of the Islamic community. The most important thing is to defend and maintain the independence of the Muslims. Islam, he said, is incompatible with bondage. Islam is based on the absolute equality of Muslims. Brotherhood and equality are the foundations of the Islamic community. Islam commands management of their affairs in *shûrâ*, that is in consultation. Citing verses from the Qur'an in his article he asserts that government by a body elected by Muslims is the only valid form of government based on Islamic foundations.⁸ Many *hocas* using exclusively Islamic arguments supported Hoca Rasih's view.⁹ Later Mustafa Kemal was going to use all the Islamic arguments to defend absolute sovereignty of the nation as represented at the GNA against those who advocated sovereign rights of the Caliph in the Islamic state¹⁰. Rasih Efendi's emphasis on independence of the Muslims was particularly important in support of Mustafa Kemal's authority, and Islamic leaders in India would wholeheartedly espouse these Islamic arguments of the nationalists. It should be noted that later Kemal sent a delegation under Rasih Efendi to India.

It is almost needless to add that Islamic arguments for modernization were not new in Turkey or in the Islamic world in general. The so-called modernists had been advocating, on the same basis, reforms in Islamic state and society such as constitutionalism for more than half a century¹¹. The movement had gained momentum among the Turkish ulema and intellectuals during the second constitutional period¹².

Ziya Gökalp, the spiritual father of Turkish nationalism, joined in the controversy over the Caliphate. Sociologically, he said¹³, national consciousness is a higher stage in social evolution and basic social reality is nationality while the *umma*, the religious community embracing many

^{7b} Ağaoğlu Ahmed, "Tarihî Celse", *ibid.*, 11-32

⁸ Hoca Rasih Efendi, "İslâm'da Hâkimiyet ve Te'sis-i Hükümet", *ibid.*, 33-49

⁹ Hoca Ubeydullâh, "Hilâfet-i Sahîha", *ibid.*, 50-54

¹⁰ Bak. meselâ, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 62-3, 37, 144-46

¹¹ H.A.R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, Chicago 1947; "İslâh" *Encyclopaedia of Islam*, second edition, vol. IV, 141-71; Fazlur Rahman, *Islam*, New York: Anchor Books, 1968, 237-315

¹² Hilmi Ziya Ülken, *Türk Düşünce Tarihi*

¹³ "Hilâfet'in Hakiki Mâhiyeti", *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, 1-10

nations, brings an additional identity to the individual. Turkey reached to the stage of national consciousness during the war of independence. The Caliph as the head of the religious community, he continued, has to be exclusively a religious authority and spiritual guide. His claim to have a political authority in a nation-state can only lead to conflicts detrimental to both nation and religion. As Islam and *umma*, he argued, are also social and religious realities, a Caliph as the head and symbol of them is necessary for the unity of Islam. In his earlier writings¹⁴ Gökalp had warmly advocated "the re-opening of the gate of *idjtihâd*" for modernizing the Islamic community as far as worldly affairs were concerned. At any rate, Gökalp had exerted a strong influence on the *inkilâbcis*' concept of a secular state and law. *Hocas* as well as *inkilâbcis* writers were concerned with keeping the Caliphate in the custody of the Turkish nation during this period because the English were trying to assume the role of the protector of the Caliphate and were in favor of the idea of recognizing Sherif Husayn of Mecca, a descendant of the Prophet, as the supreme Caliph of the Islamic world. Against this plan the Turkish press argued that the Caliphate can exist and survive only with the support of an independent and strong Islamic state. Islamic leaders in India, notably Maulana Mehmed Ali, Amir Ali and the Agha Khan publicly supported the Turkish nationalist view that only the GNA of Turkey had the right to elect the Caliph, and denounced the English plan as an interference in an internal affairs of Muslims¹⁵.

The question of the Caliphate was further complicated by becoming an issue of power politics among the nationalist leaders. According to the report given in Atatürk's speech in 1927, Rauf, then prime minister told him that "it is difficult for us to make ourselves masters of the general situation; this can be secured by a higher office and the sublime dignity which everybody generally considers to be unapproachable. This office, this dignity and the attempt to substitute it by a body of a different character would lead to disappointment and disaster. This is not to be thought of."¹⁶ The attitude which Rauf, Refet, Kâzım Karabekir and others were going to take later on clearly showed that what they really wanted was to prevent Kemal's taking over the control of all state power. Collective leadership of the Independence War was going to split up over the issue of the political form which the

¹⁴ See. Z. Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilisation*, ed. and trans. Niyazi Berkes, London 1959

¹⁵ *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, 129-64

¹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *A Speech*, Leipzig 1929, 573

country was going to take. Now Kemal created an inner circle around him with his closest comrades İsmet, Fevzi and Kâzım (Özalp) to further the *inkilâb*. Incidentally, the word *inkilâb* chosen by Kemal for the revolution he was leading originally meant transformation or radical change without violence. In carrying out the revolutionary changes Kemal's tactic was to introduce them through the acts of the GNA which, he always asserted, was the only and absolute holder of national sovereignty. Actually this was his only source of legitimate power and support in using the state power first against foreign enemies during the Independence War and then against his opponents during the revolution in the period 1922-1924. In 1923, when he found a potential opposition in the GNA, including some of the army generals, on the issue of the powers of the Caliph, he decided to create a political party and to gather the nation around himself as *halâskâr ghâzi*, the saviour of the fatherland¹⁷. Rauf and other generals had reminded him that at the beginning of the Independence War they had declared before the nation that they were fighting to deliver the Caliphate from captivity. Now Kemal was going directly to the nation to seek its support for the *inkilâb*.

Kemal's political campaign in western and central Anatolia in January-March 1923 was designed to back up the Turkish delegation at the Lausanne peace conference as well as "to exchange views," Kemal said, "with people on the questions concerning the present and the future."¹⁸ This campaign was to have a tremendous significance for the events to come in Turkey in the following years¹⁹.

In Izmit he rejected the idea that the Caliph should be considered as the head of the state or a dignitary with any political responsibility. He argued that since the greater part of the Muslim world was at the moment under foreign domination, the GNA took the Caliphate under its protection until the time when other Muslim countries became independent and gave a definitive form to the Caliphate. In the meantime, he said, the new Caliph Abdülmecid will be wise enough to realize his real position and cautious enough not to cause a crisis by an inappropriate action or behavior. All along the campaign he addressed himself to two different groups separately, the *halk*, common people, artisans, peasants, landowners and farmers on the one

¹⁷ The most important source: Atatürk, *A Speech*, 570-90; Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953; idem, *Siyasî Hatıralar*, 2 vols, İstanbul 1957, 1960; Mahmut Goloğlu, *Devrim ve Tepkileri, 1924-1930*, Ankara 1972, 57-84

¹⁸ *Söylev ve Demeçler*, II, Ankara 1959, 49-50

¹⁹ *Ibid.*, 50-164

hand, and, on the other, *gençler* or *müneverân*, that is students and the intellectual elite. But this cleavage he observed between two sections of the Turkish nation was wrong; the intellectuals should go to people and try to eliminate the alienation by evaluating popular national culture²⁰ an idea that will give rise in later years to the *Halk-evleri*, that is people's houses and other populist movements in Turkey. He saw that this cleavage between *halk* and *münever* could be fateful for the entire *inkilâb* and for the changes he was planning to introduce in the future. Later, in 1924, by suppressing the religious schools along with the Caliphate and establishing one secular educational system he believed that he would create one Turkish nation. In the meetings in every city he visited the *hocas*, clerics came forward as the spokesmen of the *halk*, people, a function established in the traditional Ottoman society. Questions posed by both groups centered around the position of the Caliph and Islam within the new state. Since Kemal's opponents claimed that the Caliphate could not be separated from the state and the new Caliph had to assume real responsibility in the state the future of the Caliphate had become the most fundamental and emotional issue across the country.

In his answers to *hocas*, Kemal used the religious arguments forwarded by the Islamic modernists saying that Islam originally depended on consultative government, and the community's sovereignty was an essential principle in early Islam²¹. He said also that sovereignty was later usurped by despots with a theory totally foreign to the original Islamic precepts and thus the exercise of absolute sovereignty by the GNA only means the reestablishment of this right²². But on the other hand Kemal must be aware that the use of Islam for the *inkilâb* was contradictory. The *hocas* were using it confidently against the *inkilâb* before a religious mass ready to listen. On this platform no real agreement was possible, for the reactionary *hocas* were talking about the Islamic *umma*, or community ruled by the Religious Law and its administrator the Caliph, while the *inkilâbcis* were considering the people as a nation whose government was based on the national will. In the press at the same period Aġaoġlu Ahmed was severely criticized and ridiculed by the conservative *hocas* for defending the *inkilâb* on the same Islamic sources²³. In his speeches Kemal carefully distinguished the

²⁰ *Ibid.*, 140

²¹ *Ibid.*, 63

²² *Ibid.*, 145; cf. Aġaoġlu Ahmed, *ibid.*, 11-32

²³ See *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, 191-207

modernist *hocas* by calling them “the enlightened ulema” while he accused the conservatives of following the example of those ulema who served despotic Caliphs for their own personal interests. Kemal talked about conservative *hocas* as a class with vested interests in defense of the traditional order²⁴. Many of them actually made up part of the powerful body of notables in the provinces. He denounced them as enemies of the nation fomenting against the *inkilâb* which had restored the nation’s sovereign rights. Thus, the question of the Caliphate became a cover for the power struggle between the *hocas* who were the spokesmen of the old regime and the *inkilâbcis* who were determined to change Turkish state and society towards a modern nation-state.

Kemal emerged as a radical revolutionary when he was speaking to the youth and *münevvers*, an elite with secular and professional education, during the campaign. In Konya, a city known traditionally as being unsympathetic to the Ottoman dynasty, in an emotional speech Kemal declared that “if they (the supporters of the Caliphate) make a wrong move he shall consider it not only an opposition against his personal beliefs and goals but a conspiracy and a deadly danger against the life and existence of his nation. When this happens the only thing that he and his comrades sharing his ideals have to do is to pass to action and fight until their total destruction.”²⁵ This speech was published in the official newspaper, *Hâkimiyet-i Milliye* (26 March 1923). This was a declaration of war against those who hoped to create a movement against the *inkilâb*. Confrontation was inevitable. But it was also essential to save the country from an internal struggle at a time when debates crucial for the future of the nation were being carried on at the Lausanne peace conference. This was the purpose of the political campaign and Kemal used every argument to win over public opinion for his cause. In addition to the notion of the supremacy of the national sovereignty he opened an intense campaign to discredit the Ottoman dynasty and history. He reminded people how he Sultan-Caliph had then organized “the armies of the Caliphate” against the national movement and used Greek aircraft to drop *fetwâs* on the nationalist forces condemning nationalist leaders as rebels. Historically the Ottoman Sultan-Caliphs, he said, had always acted as despots and, abusing the good faith of the Turkish people they had wasted Turkish blood across remote frontiers for their vanity²⁶

²⁴ *Söylev ve Demeçler*, 144

²⁵ *Ibid.*, 146

²⁶ *Ibid.*, 100-106, 121

With a personality combining the idealist and statesman, Kemal was at the same time a strategist, and a pragmatic politician. He asserted in his speeches to the youth that the *inkilâbcis* definitely were going to win the struggle. The assurance came from the fact that he had full control of the armed forces. What distinguished Turkey at the time from other Islamic countries was that a westernized military elite trained in the professional secular schools took the leadership of the radical modernization process, and the Independence War had produced a leader with incomparable charisma and ability. Leadership of the military elite for modernization had become a tradition in Turkey since Süleyman Pasha's coup of 1876 and particularly the second constitutional revolution in 1908. At the beginning of his campaign on January 18, 1923 at Izmit he warned his opponents. "Those who achieved the *inkilâb*," he declared, "have all the necessary power to crush the reaction... It should be clearly understood that the moment a dangerous situation is caused by a dignitary or a person, then, theory stops and action starts."²⁷ During the same campaign he promised to the reserve and regular army officers as well as to the professional elite that the government shall take measures to improve their welfare²⁸.

When he was back in Ankara from the tour he had the GNA pass a law to the effect that anyone acting contrary to the GNA's decision on the abolition of the Sultanate and the legality of the acts of the GNA shall be sued under the law of treason to the country²⁹.

This political campaign of Kemal in early 1923 has a crucial significance not only for his major *inkilâb* with the radical changes in the political order of the country, but also for publicly expressing the changes Kemal and his *inkilâbcı* companions were planning for the future. First and above all he made it perfectly clear that the GNA representing national sovereignty was the only source of political power in Turkey and no political responsibility was going to be accorded to a member of the Ottoman dynasty under whatever name or office. He declared the Ottoman state dead and replaced by a new Turkish state. This declaration would logically lead to the promulgation of the republic and the abolition of the Caliphate. On January 16, 1923 in an interview with newsmen he declared that "in order to lead the nation and the country to the level of modern civilization and human progress the government and people have to make rapid and long

²⁷ *Ibid.*, 64

²⁸ *Ibid.*

²⁹ See Kocatürk, *ibid.*, 252

advances." He spoke of equal rights for women, use of simple Turkish by the preachers at the mosques, and having a modern appearance in attire. At Bursa in a talk with people he said, "any nation claiming to be a civilized, progressive and developed nation is definitely to make statues" and there is nothing, he asserted, religiously wrong in this³⁰. The reason for the Prophet to prohibit making statues, he further argued, was necessary in those days to fight idolatry. Today, he said, I cannot imagine any Muslim Turk looking at a statue as an idol. Our nation shall make beautiful statues and this will not make them less Muslim³¹. Kemal found justification and impetus for his plans of the most radical legal reforms when the allied powers at Lausanne stubbornly resisted the abolition of the capitulations on the grounds that Turkey was a backward country and still under Islamic Law. Kemal immediately set up a committee for legal reforms and the Turkish delegation declared that Turkey was under way to adopt European laws in civil matters soon³². The convocation of a conference in Izmir on national economy also coincided with the claims of economic independence of Turkey and abolition of capitulatory ties³³. It is very interesting to observe the parallellism between Turkish claims to be a fully independent modern nationstate and as such to ask equal treatment at Lausanne, and Kemal's promises of taking radical measures to modernize Turkey during his Anatolian tour in 1923.

While he rejected the attitude of the western powers toward his nation, he at the same time had come to the realization and deep felt belief that an independent existence for the nation absolutely depended on complete modernization, and that there is no more fundamental principle than the law of survival in this world. "The law of *Inkilâb*" he declared at Izmit, "is above all existing laws."³⁴ It was impossible for him to subject the nation to a law, even when this law was in the scriptures, if eventually it led to a servile existence in this world. His whole philosophy of life was based on the Darwinian theory of survival. The pragmatic outlook on life with a belief in the decisive role of actual power for survival is the key to understanding Atatürk's personality, and his tactics in politics and *inkilâb*. In his speeches he always stressed that life is struggle, and that success in this struggle depends

³⁰ *Söylev ve Demeçler*, 127, 133, 151

³¹ *Ibid.*, 66

³² Cemil Bilsel, *Lozan*, II, İstanbul 1933, 79-118

³³ *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-Izmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, ed. A.Gündüz Ökçün, Ankara 1968: Atatürk's opening speech, 246, 253

³⁴ *Söylev ve Demeçler*, 63

on being prepared for struggle. In 1923 at Akhisar for instance he said, "Every nation in this world wants to survive and survival depends on struggle... this country shall definitely become a modern, progressive and developed one. This is a struggle of survival for us."³⁵ If we are to define Kemalism in terms of a social doctrine we may find it in social Darwinism.

Representing all the traditional forces in the country, the Caliphate had the potential to become the center of reaction to the *inkilâb* and to the modernizing reforms of the future. Kemal expressed the concern during his campaign that the supporters of the Caliphate had plans to bring back the Sultanate.

Always in his logic of struggle for survival, the reaction to the *inkilâb*, he said, is a conspiracy against the life and existence of the nation and the *inkilâbcis* should use every means to overcome it. The incidents leading to the abolition of the Caliphate in 1924 are well known.

A rather practical matter, the question of *who* actually was the head of the state, came to the fore when the allied powers at Lausanne made it an issue. Conservatives turned their eyes naturally to the Caliph. Subsequently, Abdülmecid's behavior and the attention he was getting in the country and abroad led the *inkilâbcis* to make a revolutionary move although it was as always achieved through the GNA. Seven months after Kemal's tour in Anatolia, and three months after the signing of the peace treaty, the Republic was promulgated by the GNA and Kemal was elected its first president. İsmet became prime minister. This new *inkilâb* further estranged the Rauf group from Kemal, and when the rumours of the Caliph's resignation spread, the opposition beseeched him not to do it because this as Lütü Fikri, chairman of the Istanbul bar, put it, "would thrust the world into a calamity."

A letter supporting the Caliph written by the Indian Muslim leaders to İsmet Pasha was published in an Istanbul newspaper before it reached the addressee. This as well as Rauf's visit to the Caliph in Istanbul, made Kemal and İsmet decide to make the final move and abolish the Caliphate through the GNA. In the following four years the GNA enacted revolutionary laws designed to complete the secularization of the state and society which actually constituted the logical consequences of the revolutionary *elan* and of the great *inkilâb* which took place in the period 1922-1923. All the pre-requisites for a nation-state were formally enacted and promulgated³⁶.

³⁵ *Ibid.*, 93

³⁶ Kocatürk, *ibid.*, 260-66, and the sources referred to there; and Goloğlu, *Ibid.*

What was accomplished by the abolition of the Caliphate and the immediate measures of secularization was a radical revolution. As Count Ostorog, a judicial consultant to the Ottoman government and a close observer of the changes in Turkey in 1924 pointed out³⁷, this was "one of the most considerable events that has happened in the history of the East since the fourteenth century."

The abolition of the Caliphate on March 3, 1924 and the suppression of an insurrection in Eastern Anatolia in the following year marked the final victory of the *inkilâbcis* over the religious establishment. But secularization introduced by the unification of public instruction under a secular administration and promulgation of the Swiss civil code as Turkey's law in 1926, meant a much more radical revolution for Islam. Free from the intricacies of the Islamic theology and jurisprudence the *inkilâbcis* went further and asserted that religion is only a matter of the conscience of the individual. In his speech before the abolition of the Caliphate Kemal declared that "For salvation in the next world and happiness in this world of the nation it became imperative to move decisively and without delay to free our consciences and religious beliefs which are sacred and sublime from politics and from all its accretions which have proved to be only an instrument for all kinds of shady and unstable games of interests and ambitions."³⁸ "The word of Revolution was not pronounced" Count Ostorog observes³⁹, "but activities soon manifested themselves that were indeed not Evolution but such a Revolution as the world of Islam had never seen... what has been done is somewhat more than reform, something that tends to revise fundamental tenets supported by an established doctrine and an ancient observance, not reform but reformation.... It may even become the starting- point for an important renewal of Islamic thought developing on terms of an independent liberal exegesis."

Half a century has passed since Kemal's revolution but Count Ostorog's hope has not been realized. On the contrary the reaction came in its most fundamental form aiming at subjecting the state and society more than ever to the *Shari'a* as established by the great *imâms* of the eighth and ninth centuries. Those governments which followed even partially Kemal's revolution and modernization program have been either totally destroyed or forced to change their policies.

³⁷ Count Léon Ostorog, *The Angora Reform*, London: University of London Press 1927, 14

³⁸ Atatürk, *A Speech*, 576-78; Kocatürk, *op.cit.* 266: *Zabıtlar Ceridesi*, Devre II, cilt VIII, 3-6

³⁹ Ostorog, *op. cit.* 70

Mustafa Kemal Atatürk was a statesman but above all a revolutionary who believed that rapid modernization was a matter of life and death for his nation, and that could be achieved by revolution legitimized by the modern principle of national will against a concept of divine authority. His modernization pattern can be classified in the terminology of political scientists as a forced one from above by a modernizing leader. "Man" as C.E. Block observes in *The Dynamics of Modernization* (1957), "is not a captive of history despite the undeniable persistence of historically evolved traditions... The character of the policies of modernization adopted and the way that they are implemented depend to a considerable degree on leadership." But, he added, "instant modernization is not within the realm of possibility." Modernization is the end result of an historical process of a more or less long period. It was not an accident that Turkey could achieve the most radical revolution in modern Islam, and is today the least affected Muslim nation by the upsurge of Islamic fundamentalism. By revolution and with the strong backing of a group of *inkilâbcis* as well as with the approval of a large section of the population, Atatürk was able to eliminate the control of a powerful clerical hierarchy and to introduce the legal and political conditions for rapid social development and modernization.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI *

İSMAIL SOYSAL

19 Ekim 1939'da Ankara'da Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Yardımlaşma Andlaşması (Traité d'Assistance Mutuelle) Türkiye'nin Batılı Devletlerle yaptığı ilk ittifak bağıttır. Andlaşma, İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken, 1939 baharında İtalya ve Almanya'nın (Mihver Devletleri) Akdeniz ve Balkanlarda yarattıkları tehlikeyi gözönünde tutarak, aşağıda ayrıntılarıyla inceleyeceğimiz üzere, bir yandan Türkiye ile İngiltere ve Fransa'nın savunma gereksinimlerini karşılamak, öte yandan Balkanların güvenliğini, özellikle Yunanistan Romanya'nın korunmasını sağlamak, ancak bu yüzden Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklenmesi olasılığını da önlemek gibi girift ve karmaşık sorunları düzenliyordu. Dünya Savaşı 1 Eylül'de başlamış, Ankara Andlaşması da 39 gün sonra yürürlüğe girmişti.

10 Haziran 1940 günü İtalya'nın müttefiki Almanya'nın yanında, İngiltere ve Fransa'ya savaş açmasıyla savaş durumu Akdeniz'e yayılınca, hukuksal bakımdan, Türkiye için "casus foederis" ortaya çıkmış, onun İngiltere ve Fransa yanında savaşa katılması gerekmişti. Nitekim, İngiliz ve Fransız Hükümetleri bunu resmen Türk Hükümetinden istemişti. Ne var ki, o sırada Fransa çökmüş, Mareşal Pétain Hükümeti Almanya ile bir silah bırakışımı sözleşmesi yapmış, böylece İngiltere yalnız kalmıştı. Türkiye ise Müttefiklerinden beklediği silahları henüz alamamıştı. Öte yandan, Almanya ile 1939 Ağustosunda bağtlatdığı Saldırmazlık ve Dostluk Andlaşmaları çerçevesinde yakın ilişkiler sürdüren Sovyetler Birliği'nin de ne yapacağı pek belli değildi. Bu durumda Türkiye'nin hemen savaşa girmesi İngiltere'ye bir şey kazandırmayacağı gibi, Balkanları ve Yakın Doğuyu tehlikelere atabilirdi. İşte bu koşullar içinde Türk Hükümeti,

* Bu incelemeyi, tarihin belgelere dayanılarak yazılması gerektiğini ömrü boyunca isteyen, bunu kendi yapıtlarıyla kanıtlayan eski Başkanımız Aziz Karal'ın unutulmaz anısı için sunuyorum.

Ankara Andlaşmasına ekli "Sovyet Çekincesi"ni ileri sürerek, 26 Haziran 1940 günü "savaş dışı" müttefik durumunu açıklamıştı.

Türkiye, ertesini yıl 18 Haziran 1941'de Almanya ile bir Saldırmazlık Paktını yapmıştı. O sırada Alman Ordusu Trakya'da Türk sınırına gelmiş bulunuyordu. Bir Alman saldırısına karşı Türkiye'nin yardımına koşacak bir kuvvet yoktu. O nedenle Türkiye tarafsız durumunu sürdürecekti, ancak bu tarafsızlığın Müttefikler için anlayışlı (o zamanki deyimini ile hayırhak, bienveillant) olmasına özen gösterecekti.

1943 sonlarında Müttefik Büyük Devletler (Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği) Türkiye'yi savaşa sokmak zamanının geldiği kanısında idiler. Nitekim, 28 Kasım - 1 Aralık 1943'de Tahran Konferansında Roosevelt, Churchill ve Stalin bu yolda bir çağrıda bulunulmasını kararlaştırınca, karar 5-7 Aralıkta Kahire Konferansında Roosevelt ve Churchill tarafından İnönü'ye bildirilmiş, o da gerekli silahlar verilmesi koşulu ile, Türkiye'nin savaşa katılmasını kabul ettiğini söylemişti. Ancak silahların verilmesi bir kez daha geçicekti, Türkiye de o nedenle savaşa katılmayacaktı.

Savaşta Almanya'nın yenileceği belli olduğu bir sırada, Türkiye, İngiltere ve ABD'nin çağrısı üzerine, 2 Ağustos 1944'de Almanya ile siyasal ilişkilerini kesmiş ve 23 Şubat 1945 günü de Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmişti. Bununla birlikte, herhangi bir askersel eyleme girişmemişti. Zaten böyle bir şeye gerek kalmamıştı. Savaş ilânı Türkiye'nin Müttefiklerin yanı sıra Birleşmiş Milletlerin San-Fransisco Konferansına katılabilmesi için öngörülmüştü.

2. Dünya Savaşı sona erince Üçlü İttifakın ne olacağı sorusu akla geliyordu. Alman ve İtalyan saldırıları düşünülerek yapılan bu ittifakın varoluş nedeni ortadan kalkmış gibi görünüyordu. Bununla birlikte, bağıtılı üç Devlettten hiç biri ona son vermemişti. Andlaşmanın 15 yıllık süresi de bitmemişti.

Çu da var ki, SSCB savaştan sonra Türkiye'ye karşı politikasını değiştirip 19 Mart 1945'de sunduğu bir nota ile, 1925 Saldırmazlık Paktına son vereceğini bildirince ve bir kaç ay sonra da Türkiye'den toprak istemlerinde bulununca, Üçlü İttifaktan başka tutanağı olmayan Türkiye İngiltere'ye başvurarak bu İttifakın geçerliliğini doğrulamakta yarar görmüştü. 1939 Andlaşmasının 1. Maddesinde genel olarak "bir Avrupa devletinin saldırısı"ndan söz edildiğine göre, bunu ileri sürmek hukuksal bakımdan olanaklı idi. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin 22 Şubat 1946'da Türk-Sovyet gerginliğine değinen bir açıklama yaparak ".... Türki-

ye ile bir andlaşmamız bulunduğunu söylemeliyim” demiş, “Türkiye’nin bir devletin uydusu durumuna gelmesini değil, bağımsızlığını korumasını istediklerini” belirtmişti. 22 Mart 1946 günü de, Avam Kamarasında bir milletvekilinin Bulgaristan’da Türk sınırına doğru asker yığıldığı haberleri üzerine, Hükümetin 1939 Andlaşması uyarınca ne önlem aldığı yolundaki bir sorusuna Dışişleri Devlet Sekreteri Mac Neil “Bu andlaşma bir Avrupa devletinin (Türkiye’ye) saldırısına karşıdır” demekle, onun geçerli olduğunu vurgulamak istemiştir.

1947’de Truman Doktrini ile ABD Türkiye’yi koruyucu rol almağa başlayınca artık Üçlü İttifaktan sözetmeğe gerek kalmayacaktı. Türkiye 1952’de NATO’ya katılınca da onun güvenlik sorunu kökünden çözülmüş oluyordu. 1954’de Üçlü Paktın 15 yıllık süresi dolmuştu. Gerçi ona Bağlı Devletlerden herhangi biri son verdiğini bildirmedigi için, yürürlüğü kendiliğinden uzamış sayılabilirdi. Ancak, artık İttifak varoluş nedenini yitirmiş, tarihe malolmuştu.

1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı üzerinde Türkiye’de derinliğine bir inceleme yapılmış değildir. Oysa, onun hazırlanışıyla ilgili belgelerin hemen hemen tümü İngiltere Dışişleri Bakanlığının çıkardığı “Documents on British Foreign Policy”nin 3. dizisinin V., VI. ve VII. ciltlerinde yer almıştır. Biz bu üç ciltte yaklaşık 250 belgeyi incelediğimiz gibi, Dışişleri Bakanlığımızca 1973’de yayımlanan belgesel beş ciltlik kitaptan “Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)” başlıklı olanındaki belgeleri, ayrıca andlaşmaya ekli olan gizli ekleri de gözden geçirdik. Fransa Dışişleri Bakanlığının çıkardığı “Documents Diplomatiques Français” dizisindeki belgeler ise, bugüne değin ancak 30 Nisan 1939 gününe dek uzanan (Cilt XV) dönemi kapsadığından, konumuz için yeterince yararlı olmamıştır. Bununla birlikte, İngiliz Belgelerinde Üçlü İttifakla ilgili olarak Fransız Hükümeti ile yapılan yazışma ve görüşmelere geniş ölçüde yer verildiğinden incelememiz için her hangi bir boşluk ve duraksama ortaya çıkmamıştır. Öte yandan, savaştan sonra Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığımızca yayımlanan Alman Arşivleri arasında konumuzla ilgili bir çok belge gözden geçirilmiştir. Tüm bu belgelerden başka Batıda yayımlanan çeşitli anılarda incelememize yararlı bilgilere rastlanmıştır. Yazımızın sonuna en önemli belge ve yapıtları gösteren bir kaynakça koyuyoruz.

İncelememiz, kısa bir girişten sonra, yedi aylık bir dönemi kapsamakta olup 7 Nisan 1939’da İtalya’nın Arnavutluk’u istila etmesi ve 13 Nisan’da İngiltere ile Fransa’nın Yunanistan ve Romanya’ya güvence vermeleri üzerine, Akdeniz ve Balkanlarda güvenliği güçlendirici önlemler almak için,

İngiltere ile Türkiye arasında yapılan görüşmelerin tüm aşamalarını, Fransa'nın bu görüşmelere katılmasını; 12 Mayıs'ta İngiltere ve 23 Haziranda Fransa ile imzalanan ortak demeçleri; Sovyetler Birliği ile girişilen temasları; Balkan Devletleriyle yapılan danışmaları; Almanya ve İtalya'nın tepkilerini; 26 Eylül-16 Ekim'de Moskova'da yapılan Türk-Sovyet görüşmelerini ve 19 Ekim'de imzalanan Türk-İngiliz-Fransız İttifakının, o zaman gizli tutulan ekleriyle birlikte, hükümlerini göstermektedir.

TÜRKİYE'NİN BATILILARLA YAKLAŞMASI:

1935-1938

Türkiye, Avrupa'da bulutların kararmağa başladığı, özellikle İtalya'nın genişleme emellerinin açığa vurulduğu 1934 yılından sonra, Sovyetler Birliği ile dostluk ve dayanışmasını bozmaksızın, İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini güçlendirmek eğilimini göstermişti. Nitekim, 1935 yılı sonlarında İtalya Habeşistan'a saldırınca Türk Hükümeti, İngiltere ve Fransa'yı izleyerek, Milletler Cemiyeti çerçevesinde alınan yaptırım kararlarına katılmış, ayrıca bu yaptırımlar yüzünden İtalya'nın bir saldırısı olasılığına karşı İngiltere ile geçici bir ittifak anlaşması bağlatmıştı. Arkasından, 1936 yazında Montreux Boğazlar Konferansında İngiltere ile görüş ve anlayış birliği ortaya çıkmış, Türk-İngiliz işbirliğinin gelişeceği anlaşılmıştı. Gene 1936 yazında İspanya içsavaşı başlayınca Türk Hükümeti İngiltere ve Fransa'yı izlemiş ve ertesi yıl Akdeniz'de İtalyan korsanlık eylemlerine karşı, Nyon ve Cenevre Anlaşmaları çerçevesinde, bu iki batılı devletle işbirliği yapmıştı¹.

Hitler Almanyasının ilk aşamada Avrupa'daki Almanların birliğini (1938 Mart'ında Avusturya'nın, Eylül'de Südetlerin bağlanması) gerçekleştirdikten sonra, doğuya doğru genişlemek istediği belli olmuştu. Buna karşı Fransa ve Sovyetler Birliği, 1935 Yardımlaşma Paktı gereği ve korumak istedikleri küçük devletlerle işbirliği içinde, önlemler almaya çalışıyordu. İngiltere ise, henüz yatıştırma politikası güdüyor, hiçbir devletle savunma pakti yapmaya yanaşmıyordu. Öte yandan, 1936

¹ Türkiye'nin 1934-1937 döneminde Batılılarla işbirliği için bak. İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)" Türk Tarih Kurumu, Belleten C. XLV, sayı 177, Ankara, 1981

Ekim'inden beri İtalya'nın Almanya ile oluşturduğu "Roma-Berlin Mihveri"nin bir saldırgan ittifaka dönüşmesini önlemek ümidiyle, İngiltere ve Fransa, İtalya ile iyi ilişkileri sürdürmeye çalışıyordu. Örneğin İngiltere, Akdeniz'de "statu quo"yu korumak üzere, İtalya ile 2 Ocak 1937 Centilmenlik Anlaşmasını 1938 Nisan'ında Paskalya Anlaşması ile geliştirmekte yarar görmüştü.

Jeopolitik durumu nedeniyle, Türkiye'nin beklenen savaştaki önemi Almanya gibi, Sovyetler Birliğince ve Batılılarca da biliniyordu. Nitekim, Avrupa'da durum ağırlaşırken Türkiye ile Batılılar arasında bir siyasal bağıt yapılması yolunda ilk somut girişim 1938 Eylül'ünde Fransa'dan gelmişti. O sırada, Türkiye ile Fransa arasındaki Sancak uyuşmazlığı 1937 yazında iki devletin anlaşması ile sona erdirilmiş, Hatay Devleti 2 Eylül 1938'de kurulmuş bulunuyordu.

Girişim, Eylül ortalarında Fransa Dışişleri Bakanı M. Bonnet'in Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suad Davaz'a verdiği yazılı bir öneri biçiminde olmuştu. Öneride, taraflardan biri savaşa tutuşursa, öteki tarafın ona anlayış gösteren bir tarafsızlık gütmesi, gerektiğinde danışmalar yapılması, tarafların ülkeleri üzerinde birbirine karşı düşmanca öğütler kurulmasının engellenmesi (Türkiye-Suriye açısından) öngörülüyordu. Gerçi 4 Temmuz 1938'de Ankara'da imzalanan Türk-Fransız Dostluk Andlaşmasında da buna benzer hükümler vardı. Ancak, o andlaşma Avrupa'daki gelişmeler gözönünde tutularak değil, ikili ilişkiler açısından ve dar kapsamlı olarak düşünülmüştü. Zaten andlaşma TBMM'nce henüz onaylanmış olmadığı gibi, Türk Hükümeti, Hatay Türkiye'ye bağlanarak, bu sorunun kökünden çözümünü yeğlediği zaman andlaşma metnini 1938 sonlarında geri alacak ve bir kenara bırakacaktı.

Büyükelçi Davaz Fransız önerisi üzerine Ankara'ya gelmiş ve bunu hükümete sunmuştu. O sırada Atatürk hasta idi. Bayar Hükümeti öneriyi incelemiş ve bir karşı öneri tasarısı hazırlamıştı. Hükümet böyle bir siyasal bağıtta İngiltere'nin de katılmasını istiyordu. Bu isteğini Fransız Hükümeti ile birlikte İngiliz Hükümetine de duyurmuştu. İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax, ilkin olumsuz görünen tepkisinden sonra, Eylül sonlarında izinden Ankara'ya dönen İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine ile Aras'a gönderdiği mesajda, "uluslararası durumdaki gelişmelerin böyle bir önerinin ele alınmasına olanak verebileceğini, hatta ona ivedilik kazandırılacağını" bildirmekle görüşmelere açık kapı bırakmış, ayrıca bu konuda Yunan Hükümetiyle de danışmalara girişilmesi yolundaki düşünceye katıldığını bildirmişti.

Aras son gelişmeleri 2 Ekim'de Atatürk'e anlatıp Fransa ve İngiltere ile üçlü bir siyasal bağıt yapılması için Onun onamını almıştı². Bunun üzerine, Aras 7 Ekim'de Halifax'a gönderdiği mesajda, bu konuda görüş birliğinden duyduğu sevinci bildirirken, "ortak çıkarlarla ilgili sorunlarda Türkiye'nin İngiltere ile temas ve dayanışmayı sürdüreceğini" belirtmişti. Öte yandan, Davaz Paris'e dönünce Fransa Dışişleri Bakanlığı ile temasa geçmiş, Aras'ın Bonnet'ye daha önce bildirdiği üzere, Türkiye'nin İngiltere'nin de katılması gereken böyle bir bağıtın hiçbir devlete karşı olmamasını (savunma niteliği), bundan başka Hatay sorununun daha önce kesin bir çözüme bağlanmasını istediğini anlatmıştır. Bu arada Atatürk 10 Kasım'da yaşamını yitirmiştir.

Fransızlar, İngiltere'nin şu sırada böyle bir anlaşmaya yanaşmadığını, ancak anlaşmanın ayrı ayrı ikili olarak gerçekleştirilebileceğini bildirmiş ve 14 Kasım'da Davaz'a bir tasarı vermişti. Bunda, şimdilik Türkiye ve Fransa arasında (Bonnet ve Davaz) yapılacak bir mektup verişimi (Exchange des Lettres) ile, iki ülkenin genel siyasetlerini ilgilendiren konularda sık sık bilgi alışverişinde bulunacağı, iki hükümetin tutumlarında uyum sağlanacağı, taraflarca Türk-İngiliz ilişkilerinin gelişmesinin arzu edildiği belirtiliyordu.

Görülüyor ki, bu aşamada Fransa Türkiye'yi kendi yanında tutmak istiyor. Başka deyişle, Türkiye Almanya'ya kaymasa bile, onun tarafsız politika gütmesini önlemek istiyordu.

Türk Hükümeti Fransa ile girilen bu görüşmelerden zamanında İngiltere'ye haber veriyordu. Ancak İngiltere gene de bir yazılı bağıtta (andlaşma, anlaşma hatta demeç) yanaşmıyordu. Nitekim Büyükelçi Sir Percy yeni Dışişleri Bakanı Saracoğlu'na 27 Kasım 1938 günü yolladığı mektupta şöyle demişti³.

"Bir kez böyle bir andlaşma, bugünkü İngiliz-Fransız ve İngiliz-Türk dostluğuna yeni bir şey eklemeyecektir. Öte yandan, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile bir andlaşma yapmaları, bu iki ülkenin Yunanistan ile benzeri bir andlaşma imzalamalarını gerektirebilir. Bu durumda, Yunanistan'ın da görüşmelere katılması gerekeceğinden, sonunda dörtlü bir andlaşma ortaya çıkacaktır. Böyle bir anlaşma ise Almanya ve İtalya tarafından kötü karşılanacaktır. Çünkü Almanya bu anlaşmayı kendisine karşı bir çemberleme siyaseti gibi görecektir, İtalya da dört Akdeniz ülkesinin aralarında İtalya'ya karşı bir siyasete giriştikleri izlenimini edinecektir. İtalya'nın böyle bir izlenime kapılmasını önlemek için onu da yapılacak anlaşmaya sokmak formülü aklı gelirse de, bu da ortaya genel nitelikte bir Akdeniz Paktı konusunu çıkaracaktır ki,

² Dışişleri, "Montreux ve Savaş Yılları", Ankara, 1973, s. 188

³ Dışişleri, İbid, s. 190-191

İtalya'nın çok taraflı bir anlaşmayı kabule hazır olacağı kuşkulu olduğu gibi, İngiltere Hükümeti de bugünkü koşullar içinde bu tip bir anlaşma istememektedir".

Öte yandan, Fransa Türkiye'nin Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması istemine henüz olumlu bir tepki göstermemişti. Onun bu duraksaması 1939 baharına dek sürecek, o yüzden Türk Fransız görüşmeleri de ilerlemeyecekti. Ancak 1939 baharında Avrupa'da tehlikeler büsbütün artınca Hatay için, İngilizlerin de az çok özendirilmesiyle, bir anlaşma yolu açılacaktı. Nitekim, Bonnet 6 Nisan 1939'da kendisiyle Paris'te görüşen İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy'ye uluslararası geniş sorunlar karşısında artık Türklerle anlaşmaya niyetli olduklarını belli etmişti⁴.

ÇEKOSLOVAKYA VE ARNAVUTLUK'UN İSTİLASI

(15 Mart-7 Nisan)

VE TÜRK-İNGİLİZ TEMASLARI:

11-13 NİSAN 1939

Almanya'nın 15 Mart'ta, Çekoslovakya'yı ortadan kaldırmasından 8 gün sonra İtalya'nın Arnavutluk'u istilası, artık Avrupa'da genel bir savaşın kaçınılmaz olduğunu göstermişti. Mihver'in bu birbirini izleyen saldırıları karşısında başlıca devletlerin tepkileri şöyle olmuştu:

Fransa telaş içinde, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile birlikte, Mihver'in yeni saldırılarına karşı çareler arıyor; İngiltere, yatıştırma siyasetini artık kesinlikle terk ediyor, 31 Mart'ta Polonya'ya tek yanlı güvence veriyor; Fransa da, 13 Nisan'da Fransa-Polonya ittifakına dayanarak, güvencesini doğruluyor; 30 Eylül 1938 Mühim Konferansı kararlarından beri Batılıların gevşekliğinden yakınan, hatta onların Almanya'yı Rusya'ya saldırtmak istemelerinden kuşkulanan Sovyetler Birliği, Alman Hükümetini Çekoslovakya'nın istilası nedeniyle, 19 Mart'ta protesto ediyor, Londra ve Paris ile temasa geçerek, İngiltere, Fransa, Polonya, Romanya ve Türkiye ile birlikte, bir savunma cephesi kurulması önerisinde bulunuyor; ancak, İngiliz Hükümeti, Fransa, Sovyetler Birliği ve Polonya ile ortak bir demeçle yetinilmesini istiyor ve Balkanların güvenliği için ayrı bir yol arıyor; Türkiye, İtalya'nın Arnavutluk'a yerleşmesini Balkanlarda İtalya'nın bir köprü başı gibi görüyor ve oradan Yunanistan'a saldırıya geçmesinden kaygılanıyor, Bulgaristan'ın Mihver'e alet olmasını önlemek için Roman-

⁴ İngiliz Arşivleri (Documents on British Foreign Policy, 3. Seri) C.V, Appendix I

ya'nın Güney Dobruca konusunda Bulgaristan'a hiç değilse bir vaatte bulunması gereğine inanıyor ve İngiltere ile Fransa'nın Balkanlarda daha kararlı olmasını bekliyor; topun ağzındaki Polonya ve Almanya'nın Romanya sınırlarına yaklaştığı bir sırada "revisioniste" Macaristan ve Bulgaristan'ın emellerinden çekinen Romen Hükümeti, desteği Batılılardan bekliyor; Polonya gibi Romanya da, Sovyetlerin, müttefik sıfatıyla da olsa, topraklarına girmesinden korkuyor; Yunanistan, İngiltere ile Fransa'dan yardım bekliyor ve Türkiye ile dayanışmasını artırıyor; Yugoslavya ise 1937 yılında Bulgaristan ve İtalya ile bağtlatdığı Dostluk Andlaşmalarından beri Balkan Paktı içinde daha bağımsız bir tutuma girmiş olarak ve 1938'de Avusturya'nın Almanya'ya bağlanmasından (Anschluss) sonra Almanya ile, Arnavutluk'un işgali üzerine de İtalya ile komşu olmanın yarattığı korkuyla, ayrıca Mihver'in siyasal ve ekonomik baskısı karşısında, Batılılardan az çok uzak duruyor.

İngiliz ve Fransız Hükümetleri bu durumda, Polonya'dan sonra, Yunanistan ile Romanya'ya da tek yanlı güvence vermeyi ve bunu 13 Nisan'da açıklamayı kararlaştırınca, ona Türkiye'nin de katılmasını istemişlerdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Halifax 11 Nisan'da Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'e yolladığı bir yönergede⁵ İtalya'nın Yunanistan'a karşı girişebileceği bir saldırı yüzünden Türkiye'nin ortadaki andlaşmalara göre (1934 Balkan Paktı, 1933 ve 1938 Türk-Yunan Andlaşmaları) bir yardım yükümlülüğü doğmamakta ise de, şimdi İngiltere ve-kabul ederse-Fransa ile birlikte verilecek güvenceye katılıp katılmayacağını 12/13 Nisan gece yarısına dek bildirilmesini istemişti. Fransız Hükümeti bu girişimi desteklediğini 12 Nisan'da İngiliz Hükümetince bildirilmişti.

Halifax 12 Nisan'da Ankara Büyükelçisine, Saracoğlu'na iletmek üzere, yolladığı bir yönergede⁶, Mihver'in Avrupa'yı egemenliği altına almak isteğini belirttikten sonra, İngiltere'nin Akdeniz bölgesinde İtalya'nın doğrudan, ya da dolaylı bir tehdidine karşı Türkiye'ye yardıma kararlı olduğunu, buna karşı Türkiye'nin de bir İtalyan-İngiliz savaşında onun yardımına gelmesi gerektiğini, bu temel üzerine karşılıklı yükümlerin görüşülebileceğini, öte yandan bir Alman saldırısına karşı İngiltere ve Fransa'nın, Polonya ile birlikte, Romanya'ya bir güvence vermeyi düşündüklerini, Türkiye'nin de bu güvenceye katılmak isteyip istemediğini bilmek, ayrıca Bulgaristan'ın hiç değilse tarafsızlığını sağlamak konusunda Türkiye'nin ne düşündüğünü öğrenmek istediğini, İngiliz Hükümetinin

⁵ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 167

⁶ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 179

hazırlayacağı tasarı metnini yakında göndereceğini duyurmuştu. Büyükelçi de bu önerileri 13 Nisan'da bir muhura (Aide-Mémoire) ile Saracoğlu'na iletmişti. Gene o gün Fransa Büyükelçisi Massigli, İngiliz önerilerine Fransa'nın da katıldığını telefonla Bakanlık Genel Sekreteri Menemenci-
oğlu'na bildirmişti.

Bu İngiliz önerisi üzerine Türk Hükümeti, Cumhurbaşkanı İnönü'nün Başkanlığında 13 Nisan'da hemen toplanıp konuyu olumlu biçimde ele almış ve Türkiye'nin sıkı ilişkiler sürdürdüğü komşusu Yunanistan için İtalya'ya karşı yardım yükümlüğü üstlenmesinin TBMM'nin onamını gerektirdiğini, Türkiye'nin kendi güvenliği işinin de İngiltere ile dostça ele alınabileceğini kararlaştırmıştır. Hazırlanan tutanak metninin altına İnönü kendi el yazısı ile, "İtalya'nın Yunanistan'a bir saldırısında Türkiye'nin otomatik olarak harekete geçmesi yükümü ancak TBMM'nin onayı ile üstlenilebilir. O nedenle yeni yükümlerin Meclise anlatılabilir değer ve nitelikte olması zorunludur" notunu koymuştu. Hükümetin bu kararı üzerine Saracoğlu, 13 Nisan'da İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine, Türk Hükümetinin, Yunanistan ile Romanya'ya güvence verilmesi girişimine sempati göstermekle birlikte, TBMM'nden yetki almadan ve Türkiye için böyle bir yükümlülük karşılığında kendi güvenliği bakımından bir güvence sağlamadan öneriyi kabul edemeyeceğini, ancak İngiltere ve Fransa'nın yayımlayacakları demece "Yunan Hükümetiyle yakın ilişkileri bulunan Türk Hükümetine bu demeçten bilgi verilmiştir" diye bir tümce eklenebileceğini bildirmişti. Saracoğlu, bu arada, İngiliz Büyükelçisine "bize neden İtalya'ya karşı güvence vermeyi düşünüyorsunuz da Almanya'ya karşı düşünmüyorsunuz?" diye sormuştu.

Gene 13 Nisan'da Hükümetin bu kararından Londra Büyükelçisi Aras'a bilgi verilirken, Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Büyükelçisine şöyle bir yazılı ara yanıtı göndermişti: "Türk Hükümeti Yunanistan'ın bütünlüğüne büyük önem vermektedir. O nedenledir ki, Yunanistan ile karşılıklı savunma bağitlarımız vardır. Ancak bir İtalyan saldırısına karşı Yunanistan'a otomatik bir yardım konusu Türkiye için yeni bir yükümlülük ortaya koyacaktır. Bu da TBMM'nin onayını gerektirir. Büyükelçinin sorusunun ikinci bölümünü (Romanya'ya güvence verilmesi konusu) Bakanımız sözlü olarak yanıtlamış bulunmaktadır".

Halifax Türk Hükümetinin tepkisini öğrenir öğrenmez, o akşam yolladığı başka bir telgrafta, "Türkiye'ye bir Alman saldırısına karşı da güvence verilebilir, yeter ki Türkiye Romanya'ya verilecek güvenceye de

katılsın ve Almanya'ya karşı bizimle karşılıklı yükümlülük üstlenmeyi kabul etsin" demişti. Saracoğlu bu yeni bildiri üzerine İngiltere'nin (ve Fransa'nın) Türkiye ile kapsamlı bir ittifak yapma eğilimi gösterdiğini anlayarak, İngiliz Büyükelçisine bundan hoşnutluğunu göstermiş, bu arada, bir savaşı gözönünde tutarak, Türkiye'nin maddesel yardımlara gereksinim duyduğunu da belirtmişti ⁸.

Böylece, 11-13 Nisan'da Türk-İngiliz temasları, İngiltere'nin önce dar kapsamlı bir girişimi, bunu Türkiye'nin iyi karşılayarak yapılacak bağıtta Türkiye'nin özel durumu gereği kimi koşulların öngörülmesini istemesi ve buna da İngiltere'nin anlayış göstermesi üzerine, olumlu biçimde hızla gelişmiş, Fransa da bunu desteklemiş artık anlaşma koşulları üzerinde görüşmelere girişilmesine gelinmişti ki, bu da bir ay sürecek ve ilk aşamada 12 Mayıs 1939 günü Türk-İngiliz Demecinin açıklanması sonucunu verecekti.

İşte Türkiye ile bu ilk görüş alışverişi yapılırca, İngiltere Başbakanı Chamberlain ve Fransız Başkanı Daladier 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya tek yanlı güvence (garanti) verdiklerini resmen açıklamışlardı. Yapılan demeçlerde, Türkiye'nin desteğinden şimdilik sözedilmemişti. Bununla birlikte, özellikle Romanya'ya verilen güvence, bir savaş durumunda İngiliz-Fransız yardımı ancak Boğazlar üzerinden yapılabileceğinden, buna Türkiye'nin desteğinin, onunla bağıtlanacak bir anlaşma çerçevesinde, sağlanacağı varsayımına dayanıyordu. Saracoğlu, Türkiye'nin kimi ödünler karşılığında, bunun kabul edilebileceğini Batılılara hissettirmiş bulunuyordu.

Aşağıda görüleceği üzere, Türk-İngiliz görüşmeleri Ankara'da Dışişleri Bakanı Saracoğlu ve kimi kez Menemencioğlu ile İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen arasında olacak, gelişmelerden Londra Büyükelçisi Tevfik R. Aras'a da bilgi verilecekti. Fransa Büyükelçisi Massigli ise bu konuda, Londra ile Paris arasındaki temasların ışığında, İngiliz meslektaşına ya da Saracoğlu ve Menemencioğlu aracılığı ile görüşmeleri izleyecek, hemen her nokta üzerinde Fransa'nın onamını bildirecekti. Bu arada, Hatay sorunu üzerindeki Türk-Fransız görüşmeleri Paris ve Ankara'da tarafların büyükelçilerince yürütülecek, Fransa Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasına razı olduğu zaman, Türk-İngiliz Demecinin tıpkısı 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında açıklanacaktı. Tüm bu görüşmeler ve verişilen metinler Fransızca yapılmış, ikili demeçlerin ve andlaşmaların geçerli metinleri de Fransızca olmuştur.

⁸ İngiliz Arşivleri, Ibid. s. 187

TÜRK-İNGİLİZ DEMECİNE GÖTÜREN GÖRÜŞMELER:

Nisan-Mayıs

İngiliz Hükümetinin 13 Nisan'da Ankara Büyükelçisi aracılığı ile ilettiği yazılı öneriye, Türk Hükümetinin yanıtını Saracoğlu 15 Nisan'da Knatchbull-Hugessen'e yollamıştı⁹. Türkiye'nin Avrupa'daki gelişmeleri nasıl değerlendirdiğini ve İngiltere ile hangi koşullar çerçevesinde bir anlaşma yapılacağını gösteren bu iki sayfalık belgede, Mihver'in Avrupa'yı egemenliği altına almak istediği, küçük devletlerin tehlikelerle karşılaştığı, İtalya'nın Akdeniz'e egemen olması olasılığının İngiltere gibi Türkiye'yi de tehdit ettiği, bu durumda iki ülkenin çıkarlarının birbirine koşut olduğu belirtildikten sonra, şöyle denilmektedir:

“Türkiye şimdiden Mihver'e karşı açıkca bir tutum içine girerse ve Mihver Devletleri de bir genel savaş açmakta kararlı iseler, bu, kısa sürede tüm düşman kuvvetlerinin Boğazlara yönelmesi sonucunu verecektir ki, böyle bir durumda Türkiye Mihver'in bütün baskısını üzerine çekmiş olur. O nedenle, Türk Hükümetinin İngiltere ve, ilerde Fransa ve Sovyetler Birliği'nin yapacağı gerçek yardımın önceden saptanmasını istemesi doğaldır, bu nokta girişeceği hazırlıklar için de zorunludur.

“Türk Hükümeti, bugünkü durumunun gerektirdiği bir karara varabilmek için Sovyetler Birliği'nin takınacağı tutumu kesinlikle bilmek zorundadır. Bu konuda Moskova nezdinde yapılan girişim henüz Türk Hükümetini aydınlatıcı nitelikte bir sonuç vermemiştir.

“Öte yandan, Boğazların savunması için Türkiye'ye düşecek yük öylesine ağır ve önemlidir ki, Türk kuvvetlerini Romanya'nın yardımına yollamak ne olanaklı, ne de ortak çıkarlara uygundur.

“Bunun gibi, Türkiye'nin hemen Mihver Devletlerine karşı bir tutum içine girmesinin Bulgaristan'a gereğinden büyük bir önem kazandırmasından ve onu uzlaşmazlığa itmesinden korkulur. Balkan dayanışmasının sürdürülmesi ve bu bölgede Mihver'in etkisinin engellenmesi, Türkiye'nin genel barışa yapacağı en etkin katkı olup onun bu yolda bugüne değin oynadığı rolü sürdürmesinde yarar vardır.

“Bugün için yukarıda açıklanan düşünceler şöyle özellenabilir:

“1. Durumun gelişmesine göre gerekli hareketi hazırlamak üzere, Türkiye'nin genel barış için İngiltere'ye koşut ya da ona yakınlık gösteren (sympathique) bir politika güttüğünü açıkca belli etmek ve, bunun yanı sıra, Mihver Devletleri Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir saldırıya geçmedikçe, Türklerin tarafsızlığını sürdüreceğini göstermek;

⁹ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 226

“2. Mihver Devletlerin karadan bir saldırısına karşı Boğazların savunması amacıyla gerekli hazırlıklar-ki Türkiye bu hazırlıklara şimdiden başlamıştır-için İngiliz yardımı;

“3.Sovyetler Birliği'nin işbirliğinin sağlanmasına çalışılması;

“4.Türkiye'nin Bulgar-Romen uyumsuzluğunu çözmek üzere giriştiği çabalara İngiltere'nin desteğinin sağlanması;

“5.Bir yardımlaşma bağütında Türkiye ile İngiltere'nin ortak eylemi öngörüleceğine göre İngiliz muhtırasında (13 Nisan) sözü geçen tasarruun Türk Hükümetine bildirilmesi;

“6. Yukarıdaki konular ve bu konuda yapılan görüşmeler üzerinde kesin bir gizliliğin sağlanması”.

Halifax 15 Nisan Türk bildirisine verilmesi gereken yanıtı 19 Nisan'da Büyükelçisine bildirmiş, Fransız Hükümetine de bilgi vermişti. Bunda Türk Hükümetinin genel durum üzerindeki görüşünün İngiltere'ninkine uyduğunu, Balkanların güvenliği için Türk Hükümetinin Balkan Paktının dört devleti ile Bulgaristan'ı yaklaştırmak gibi bir rol oynamak ve Mihver Devletleri Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir saldırıya geçmedikçe tarafsız kalmak istediğinin anlaşıldığını, ancak saldırı başka bir yerde başlarsa da, Türkiye'nin Akdeniz'de ve Balkanlar'da İngiltere ile işbirliği düşünüp düşünmediğini bilmenin önemi olduğunu, bunun gerekirse gizli tutularak “Akdeniz'de ya da Balkanlar'da bir savaşa götürecektir saldırı” (An act of aggression leading to war in the Mediterranean or the Balkans) diye anlatılabileceğini, ortak bir demeç için temel noktalar üzerinde danışmalar yapılabileceğini, Sovyetlerin işbirliğinin sağlanması çarelerinin araştırılacağını, temel noktalarda anlaşma olursa genelkurmay görüşmelerine girişilebileceğini belirtmiş ve bir anlaşmaya temel olacak ilkeleri bildirmişti.

Büyükelçi 20 Nisan'da Saracoğlu ile görüşmüş ve ona ayrıca bu çerçevede bir metin vermişti¹⁰.

İngiltere'nin bu yanıtından iki gün sonra Bakanlar Kurulu, İnönü'nün başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da katılmasıyla, toplanıp durumu görüşmüştü¹¹.

Toplantıda ilk sözü alan Fevzi Çakmak, önce İtalyan tehdidine değinerek, Balkanlar'da İtalya'nın dayandığı Bulgaristan'ın Balkan Paktı karşısında kıpırdayamaz bir duruma gelmesi üzerine, Türkiye'yi yalnız 12 Adadan tehdit edilebileceğini anladığını, ancak bu yeterli olmadığı için

¹⁰ İngiliz Arşivleri, İbid. s. 240; Dışişleri, İbid, 9-195

¹¹ Dışişleri, İbid, s. 196

1935'de Habeşistan'a saldırdığını, şimdi Balkan Paktı hareket edemez durumda olduğuna göre, bu tehdidin yeniden ortaya çıktığını, bundan başka Almanya'nın da güneye doğru inmesinin Boğazları tehdit edeceğini anlatmış ve şöyle demişti:

"Akdeniz'de bir İngiliz-İtalyan savaşında Türkiye'nin askersel harekâtı Adalarda (Oniki Ada) sınırlı kalır. Boğazlara karadan saldırı olursa, Türkiye'nin İngiliz askerine değil, modern silah ve gereçlere gereksinimi vardır. O nedenle, İngilizlerin çıkarlarına uygun olan bu önerilerin kabulü karşılığında, yardımın başlatılması gerekir".

Genel savaş konusunda Mareşal'in görüşleri de şöyle olmuştur:

"Fransa, İngiltere ve Sovyetler Birliği askersel hazırlık bakımından 1. Dünya Savaşındaki durumlarına göre bugün daha zayıftır. Ancak, bir yıpratma savaşına dönüşeceği anlaşılan bu savaşta, onların coğrafya konumları ve dünyanın başka yerlerindeki ilişkileri sonuç üzerinde etkili olacaktır. 1. Dünya Savaşında kuşatılanlar arasında bulunan Türkiye ise, bu defa kuşatanlar arasına girmekle, daha sağlam bir yer tutmuş duruma gelir. Eğer, tarafsızlığımızı koruyarak İngilizlere ve Sovyetlere bağlanmazsak ortaya şu durumlar çıkacaktır: Kuşatanlar bir yıpratma savaşı ile Mihver'i yenerlerse, yenen İngiltere, her anlaşmayı bizim sırtımızdan yapabilir. Almanya yenerse, onun en azından Boğazların çekiciliğine kapılması beklenir"

Daha sonra söz alan Bakanlar şu noktalar üzerinde durmuşlardır:

"İngiltere, Boğazların Türkiye'nin elinde bulunmasının kendi yararına olduğunu anlamıştır. İngiltere bir İngiliz-Sovyet ittifakının ortasında yer alabilecek Türkiye'ye karşı bu ittifakı kötüye kullanamaz. Oysa, Almanların hedefi Boğazları ellerine geçirmek ve Basra'ya inmektir. Savaş olacaksa, tehlike doğrudan üzerimize gelmeden önce, cepheyi daha uzakta tutacak biçimde savunma düzeni kurabilmek için İngiliz-Sovyet grubunda bulunmak gerekir. İngilizlerin niyeti savaşı önleyerek sırf İtalya ile anlaşmak için manevradan ibaret bulunsa bile, İtalya Almanya'dan ayrılarak İngilizlerle anlaşacağı zaman, İngilizlerin müttefiki olarak bulunmak bizim için doğru bir siyaset olur. Bugün sözkonusu olan, İngiltere tarafı, Mihver tarafı ya da tarafsızlık diye üç şık değildir. Bunlardan üçüncüsünü unutmak gerekir. Çünkü, tarafsızlık taraflardan birine yarayacak ve gerçekte ölekine karşı düşmanca tutum sağlayacaktır. İngiliz-Fransız-Sovyet kombinezonuna girmemiz, Bulgarların bize karşı harekete geçmelerine karşı caydırıcı bir etki yapacağı gibi, belki Romanya ve Yugoslavya'yı da Mihver ile işbirliğinden uzak kalmaya özendircektir".

Toplantıda, "İngilizlere 15 Nisan'da verilen muhtıramızda ve onların yanıtlarında değinilen koşullar çerçevesinde, ilke olarak bir anlaşma bağlanması, ve Sovyetler ile yapmak üzere olduğumuz temas sonucunun saklı tutulduğunun kendilerine bildirilmesi, bu arada durumun Parti

Grubuna (C.H.P.) ve TBMM'ne anlatılıp onaylarının sağlanması" kararlaştırılmıştı.

Bunun üzerine Saracoğlu 23 Nisan'da İngiltere Büyükelçisiyle görüşerek ¹², Hükümetin olumlu kararını kendisine bildirmiş, ancak bunun CHP Meclis Grubundan geçirilmesi gerektiğini söylemiş ve Türkiye'nin 15 yıl süreli temelli bir andlaşma düşündüğünü anlatmıştır. Bakan iki gün sonra da (25 Nisan'da) Knatchbull-Hugessen'e resmi bir mektup yollamıştı. 20 Nisan günlü İngiliz bildirisine yanıt olan bu mektupta ¹³, Saracoğlu, taraflar arasında iki haftadır yapılan görüş alışverişi ve verişilen metinler ışığında İngiliz Hükümetinin anlaşma için kabul ettiği anlaşılacak noktaların şöyle özetlenebileceğini belirtmektedir:

"I. Herhangi bir Türk-İtalyan ya da İngiliz-İtalyan savaşı Akdeniz savaşı sayılır ve Türk-İngiliz yardımlaşmasını gerektirir.

"II. Mihver Devletlerce girişilen ve Balkanlara yapılan herhangi bir savaş da Türk-İngiliz yardımlaşmasını gerektirir.

"III. Türk-İngiliz anlaşmasına koşut ve benzer biçimde bir İngiliz-Sovyet ve bir Türk-Sovyet anlaşması yapılabilir.

"IV. Türkiye ve İngiltere Bulgar-Romen uyuşmazlığını çözme çabalarını sürdürecekle, ancak bu olmazsa, Bulgaristan'ın da kendilerine katılmasını, ya da hiç değilse onun tarafsızlığını sağlamaya çalışacaklardır.

"V. Türkiye'nin ekonomik ve silah gereksinimlerinin karşılanması Türk-İngiliz yardımlaşmasının etkinliği bakımından çok önemli olduğundan, taraflar, Türkiye'ye ekonomik, parasal ve savaş gereçleri yardımını düzenlemek üzere, Londra'da en kısa zamanda görüşmelere girişeceklerdir.

"VI. Yukarıdaki koşullar yerine getirilirse, sürekli nitelikte bir Yardımlaşma Andlaşması (Traité d'Assistance Mutuelle) bağlanacak ve iki tarafın parlamentolarınca onaylanacaktır. Bunda, Genelkurmay anlaşmaları dışında, gizli bir hüküm bulunmayacaktır".

Saracoğlu burada Balkanlarla ilgili ikinci paragrafın şöyle değiştirilmesini istemektedir: "Mihver Devletlerin saldırısı sonucu başlayan ve Türkiye'nin güvenliğini tehdit edici biçimde Balkanlara yayılan herhangi bir savaş Türkiye ile İngiltere arasında yardımlaşmayı gerektirir". Bununla, Türk Hükümeti Balkanlarda yalnız Türkiye'nin güvenliğini tehdit eden bir savaş için yükümlülük üstlenmek kararını göstermek istemiştir.

¹² Dışişleri, Ibid, s. 197; İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 288

¹³ İngiliz Arşivleri, Ibid, s.362

Saracoğlu bu mektubunda ayrıca, iki hükümet arasında danışmalar yapılmakta olduğunun ve görüşmelerde her zamanki görüş birliğinin ortaya çıktığının gerektiğinde açıklanabileceğini de bildirmişti.

Dışişleri Bakanlığı ertesi gün (26 Nisan) Saracoğlu'nun mektubunun bir örneğini Fransa Büyükelçisine vermişti.

İngiliz Büyükelçisi bu mektuptan 26 Nisan'da hükümetine bilgi vermiş, Halifaxda 29 Nisan'da gönderdiği telgrafta¹⁴ Saracoğlu'nun mektubunu genel olarak beğenmekle birlikte, bir an önce bir açıklama yapılmasının yararına değindikten sonra, kimi küçük değişiklikler istemiş ve önemli olarak da, Balkanlar konusunda Saracoğlu'nun değişiklik önerisinin, Yunanistan ve Romanya'ya verilen güvenceler nedeniyle, sakıncalı olacağını, çünkü Balkanlar için Türk-İngiliz yardımlaşmasının başlatılması yalnız Türkiye'nin kararına bırakılırsa ve Türkiye de bu yolda olumlu karar vermezse, sözkonusu güvencelerin işlerlik kazanamayacağını belirtip II. paragrafa dokunulmamasını rica etmiştir.

Halifax, gerek Sovyetlerle temasların, gerek Türkiye'ye yapılacak silah ve ekonomik yardım işinin, ayrıca Genelkurmay görüşmelerinin zaman alacağını gözönünde tutarak, anlaşma sürecinin şu dört aşamada olmasını önermiştir.

I. İlk aşamada bir ortak demeç (Joint Declaration) yayımlanması;

II. Arkasından, Ankara'da girişilecek görüşmeler sonunda bir ara anlaşma (Interim Understanding) yapılması;

III. Bunun üzerine Türkiye'nin savaş ve ekonomik gereksinimleri üzerinde Londra'da görüşmelere girişilmesi;

IV. Son olarak da Ankara'da İttifak Andlaşmasının görüşülüp imzalanması.

Halifax bu telgrafına bir de ortak demeç tasarısı eklemiştir. Tasarı, üzerinde görüş birliğine varılmış olan noktaları kapsıyor, ancak Balkanlar konusunu şimdilik açık bırakıyordu. Bundan başka Saracoğlu'nun mektubundaki "Akdeniz'de bir saldırı" tümcesi yerine "bir saldırı" denilmesi isteniyordu.

Türk Hükümeti tasarıyı incelemiş, kimi değişiklikler yapmış ve Meclis Grubundan geçirdikten sonra 6 Mayıs'ta İngiliz Büyükelçisine yeni bir metin vermişti¹⁵. Burada da Balkanlar ile ilgili bir paragraf bulunmuyordu. Saracoğlu, Büyükelçiye bu konunun incelenmekte olduğunu söylemişti.

¹⁴ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 364

¹⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 446

Halifax 9 Mayıs'ta Knatchbull-Hugessen'e Türk demeç tasarısında İngiltere açısından eksiklikleri (Akdeniz'de savaş durumu ve Balkanlar) belirten bir telgraf göndermişti. Ertesi gün Büyükelçi Saracoğlu ile görüşerek, her iki nokta üzerinde İngiliz görüşünü kabul ettirmişti. Böylece metin kesin biçimde yeniden kaleme alınmıştır.

Bu arada Fransa Hükümeti hazırlanan demeci iyi bulduğunu, ona katılmak istediğini, böylece demecin üçlü olmasının Mihver Devletlerini daha çok etkileyeceğini İngilizlere bildirmişti. İngiltere de bu öneriyi destekliyordu.

Bunun üzerine, 10 Mayıs'ta, İngiliz ve Fransız Büyükelçileri Saracoğlu'nu birlikte ziyaret edip durumu görüşmüştü. Saracoğlu öneriyi ilke olarak iyi karşılamış, ancak Hatay'ın geleceği (Türkiye'ye bağlanması) üzerinde kesin bir karara varılmadan buna olanak göremediğini, demecilerin ikili olarak ayrı ayrı ve zamanı gelince imzalanabileceğini söylemişti. Bundan sonra, 11-12 Mayıs'ta Londra ile Paris arasında konuya bir çare bulmak için ivedi temaslar olmuş, Fransız Hükümeti, 20 Haziran'a dek Hatay'ın Türkiye'ye geçmesini kabul ettiği yolunda demece ayrı bir paragraf konulmasına yanaşmış, ancak Türk Hükümeti kesin bir güvence göremeyince, Fransızlarla yapılacak demecin Hatay sorununda anlaşmaya varılmasına değin ertelenmesi gereğini Fransa ve İngiltere'ye duyurmuştur¹⁶.

TÜRK-İNGİLİZ ORTAK DEMECİNİN AÇIKLANMASI: 12 Mayıs 1939

Ortak Demeç (Déclaration Commune) 12 Mayıs'ta TBMM'de Başbakan Dr. Refik Saydam tarafından açıklanıp oybirliği ile bir "Heyeti Umumiye" kararı olarak kabul edilmiştir¹⁷. İngiliz Hükümeti de o gün demeci parlamentoda açıklamıştır.

Demecin metni şöyledir:

"1. Türkiye ve Büyük Britanya hükümetleri birbirleriyle sıkı danışmalarda bulunmuşlardır. Aralarında geçen ve bugün de sürdürülmekte olan görüşmeler, her zaman olduğu üzere, görüş birliğini ortaya koymuştur.

"2. İki devletin kendi ulusal güvenlikleri yararına olarak karşılıklı yükümleri içerecek uzun süreli kesin bir anlaşma bağtılamaları kararlaştırılmıştır.

¹⁶ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 448, 465, 505, 516, 518, 522, 523

¹⁷ Bu "Müşterek Beyanname"nin Fransızcadan Türkçeye yapılan resmi çevirisi, TBMM'nin 1093 sayılı kararı olarak Düstur'da yayımlanmıştır. Bak. Tertip III, C. 20 s. 631

“3. Bu kesin anlaşmanın yapılmasına değin, Türkiye Hükümeti ve Büyük Britanya Hükümeti, ortaya çıkacak bir saldırı eyleminin Akdeniz bölgesinde bir savaşa neden olması durumunda birbirleriyle edimsel biçimde işbirliği yapmaya ve ellerinden gelen tüm yardım ve desteği birbirlerine göstermeye hazır bulduklarını açıklarlar.

“4. Gerek bu demeç, gerek öngörülen anlaşma hiçbir ülkeye karşı yöneltilmiş olmayıp gerektiğinde Türkiye’ye ve Büyük Britanya’ya karşılıklı bir yardım ve destek sağlamayı amaçlamaktadır.

“5. Kesin anlaşmanın yapılmasından önce, karşılıklı yükümlerin işlerlik kazanmasını gerektirecek koşulların daha açık biçimde belirlenmesi ve kimi sorunların daha derin bir inceleme gerektirdiği her iki hükümetçe kabul edilmektedir. Bu inceleme şu sırada sürdürülmektedir.

“6. İki hükümet Balkanlarda güvenliğin sağlanması gereğini kabul ederler. Bu hedefe en kısa zamanda varmak için danışmalara girişmişlerdir.

“7. Şurası da kararlaştırılmıştır ki, yukarıda yazılı hükümler iki hükümetten her birinin, barışın güçlendirilmesindeki genel yararın gereği olarak, başka hükümetlerle anlaşmalar bağlanmasını engellemez”.

Görülüyor ki, 3. maddede Akdeniz’de yalnız imzacı taraflardan birine saldırı durumunda değil, taraflardan birinin güvence verdiği (İngiltere’nin Yunanistan’a verdiği güvencesi gibi) ya da korumayı üstleneceği bir ülkeye yapılan saldırı yüzünden (İtalya ile) savaşa sürüklenmesi durumunda da yardımlaşma yükümü, İngiltere’nin istediği biçimde, ortaya konulmuştur. Bu hüküm Üçlü Anlaşmaya da (Md.2) geçecektir.

Böylece, Akdeniz bölgesinde yardımlaşma yükümü Türkiye ile İngiltere arasında 12 Mayıs’tan, Türkiye ile Fransa arasında da Türk-Fransız Ortak Demecinin yapıldığı 23 Haziran’dan başlamak üzere, geçerlilik kazanmış, 19 Eylül 1939 İttifak Andlaşmasıyla da üçlü bir biçime girerek geçerliliğini sürdürmüştür.

Buna karşılık, demeçte Balkanlar’ın güvenliği konusundaki 6. madde şimdilik genel ve kapalı bir anlatımla yazılmıştır. Onun içeriğini açıklığa kavuşturmak için, aşağıda anlatılacağı üzere, daha sonra uzun görüşmeler yapılacaktır. Bu görüşmelere, Balkan Devletleri ve Sovyetler Birliği ile girilen temaslar ışık tutacaktır. Bununla birlikte, “Balkanlar’da güvenliğin sağlanması” derken İngiltere ve Fransa’nın Yunanistan ve Romanya’ya verdikleri güvenceye işlerlik kazandırmak üzere, Türkiye’nin de bir yüküm üstlenmesi gerekeceği kuşkusuz biliniyordu. Böyle bir yüküm ancak Üçlü Andlaşmanın 3. maddesinde yer alacaktır.

Demeçte, bir Avrupa Devletinin (Almanya) Türkiye’ye, ya da İngiltere’ye saldırısı durumu ile ilgili bir hüküm yoktur. Bu konuda da ilerde

İngiltere ve Fransa ile uzun görüşmeler olacak ve Üçlü Andlaşmaya Türkiye için kesin yardım (Md.1), İngiltere ve Fransa'ya saldırı durumunda ise üç devletin danışmalar yapması ve Türkiye'nin hiç değilse anlayışlı (bienveillant) tarafsızlık gütmesi (Md.5) öngörülebilecektir.

Başbakan Saydam, Mecliste demeci açıklarken şunları söylemişti¹⁸:

“Ülkemizi, geleceğin tehlikeli olgularından olanaklı ölçüde uzak tutmak, Avrupa’da ve tüm dünyada başgösteren karışıklıklar önünde barışçı tutumumuzun içten bir göstergesi olan tarafsızlığı korumak Cumhuriyet Hükümetinin güttüğü siyasetin temeli idi. Ancak, olayların Balkan yarımadasına geçmesi ve Akdeniz güvenliğinin ulusal yaşamımızda kendisini yeniden duyurması anından başlayarak, Hükümetimiz ciddi bir güvenlik sorunu karşısında kalmış ve bu güvenliği tehlikeli rastlantılara bırakmaksızın, ilgisiz ve tarafsız bir durumda bulunmanın olanaksız olduğu kanısına varmıştır. Hükümetimizle İngiltere Hükümeti arasında anlamlı danışmalar başlamış ve barış ve güvenlik için birleşen görüşlerimiz iki ülkenin geleceği bakımından daha temelli ve daha sürekli bir işbirliğinin gereğine inancı ortaya koymakta gecikmemiştir. Bunun içindir ki, amacımızı anlatırken “barış ve güvenlik” sözcüklerini kullandım.

“Büyük komşumuz ve dostumuz Sovyetler Birliği ile sıkı ve içtenlikle temaslar sürdürüyoruz. Ortak amaç ve çıkarlarımız, önümüzdeki işbirliği yolunun baştan başa açık olduğunu bize kanıtlamış ve Sayın konuşumuz Potemkin’in Ankara’da geçirdiği günler aramızda tam bir görüş ve anlayış birliği olduğunu ve yarınki siyasetimizin de bu temel üzerinde gelişebileceğini göstermiştir”.

Dışişleri Bakanlığının Türk-İngiliz Demecinin açıklanmasından birkaç gün önce elçiliklere yolladığı genelge Türk Hükümetinin politikasının dayandığı gerekçeleri daha çok açıklığa kavuşturmuştur¹⁹.

“Cumhuriyet Hükümeti, Hitler rejiminin başından beri Almanya’da yarattığı dinamizmi tam bir tarafsızlıkla karşılamıştı. Daha sonra Roma ile Berlin arasındaki yaklaşmayı da gene böyle karşılayarak bu iki devletle ve özellikle Almanya ile ekonomik çıkarlarımızın gerektirdiği dostluk ilişkilerini, büyük devletler arasındaki uyumsuzlukları kendilerine bırakarak, sürdürmekten geri durmamıştı.

“Almanya’nın Alman topluluklarını birleştirme eylemi, Milletler Cemiyetinin başarısızlığı sonucunda doğan yeni öğretilerin kaçınılmaz bir gereği idi. Türkiye buna karşı ilgisiz kalmış, edimsel ve hukuksal durumları olduğu gibi kabul ederek, Almanya’ya dostluğunun olumlu kanıtlarını vermiştir.

“Olayların böylece gelişmesi Münih Konferansına dek sürmüş ve Südet bölgesinin işgali, Münih kararları, büyük devletler arasında uzlaşma girişimleri Hükümetimizce gene tarafsızlıkla izlenmiştir.

¹⁸ Ayın Tarihi, Mayıs 1939

¹⁹ Dışişleri, İbid, S. 203

“Alman siyasetinin bizim için ilk ilginç göstergesi Çekoslovak Devletinin ortadan kaldırılmasıyla başlamıştır. Hitler’in öğretisi bir “yaşam alanı” öğretisine dönüşünce komşularını ve daha uzaktaki devletleri, bu genişlemenin hangi yeni öğretilerle nerelere varacağını düşündürmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Türk Hükümeti, Çek sorununu da Türkiye’nin Almanya ile olan ilişkilerini etkileyecek olgu saymamıştır.

“Olayların kaygı verici gelişmesi asıl bundan sonra Almanya’nın Romanya ya zorla kabul ettirdiği ekonomik anlaşma ve Almanya’ya yakından izleyen müttefiki İtalya’nın Arnavutluk’u işgali ile başlamış ve Mihver Devletlerin hangi araçlarla hangi hedeflere varmak istediğini bize göstermiştir.

“Balkan Antantı’nı zayıflatmak, böylece Bulgaristan’ı umutlara düşürüp yarımadanın güvenliğini bozmak, ekonomi alanında bağımlılığı artırmak ve sonunda ne ırk, ne ekonomik bakımından herhangi bir gereksinim olmaksızın, zaten oralarda yaratılan baskılı durumu askersel işgale dönüştürmek, böylece genel bir tertibin çok hızlı gelişmeye elverişli aşamalarını oluşturmak üzere girilen hareket önünde güvenlik önlemleri almakta gecikmenin, ülkemizi onarılması olanaksız büyük tehlikelere atmak sonucunu verirdi.

“Bugün Türkiye’nin coğrafya konumu, askersel durumu, alınacak güvenlik önlemleri içinde ona büyük bir rol verirken, yarının tehlikeleri önünde bu rolün gereğini yapmaktan çekinmekle, Hükümetimizin ulusuna karşı ödevini yapmamış olması gibi bir sonuç doğurması doğaldır.

“Cumhuriyet Hükümeti, daha 2. Refik Saydam Kabinesinin kuruluşu anında bile dış siyaset programını tam bir tarafsızlığa dayatmış iken, son bir aylık gelişmeler artık tarafsız kalma olanağı kalmadığını ve kurulan güvenlik cephesine Türkiye’nin katılmasının bir zorunluk olduğunu göstermiştir.

“İngilizlerle görüşmelerimiz politikamızın açıkça onlara yönelmesi yolunda gelişmektedir. Fransızlarla da bu yolda ilişkilere girilmektedir. Sovyetlerle de bugünkü dostluğu ileri götürmeyi kararlaştırmış bulunuyoruz”.

SOVYETLER BİRLİĞİ İLE TEMASLAR:

Nisan-Mayıs

İtalya’nın Arnavutluk’u istilası üzerine 11 Nisan’da Türk-İngiliz temasları başladığı zaman Türk Hükümeti, buna koşut olarak Sovyetler Birliği ile de görüşüp bir anlaşmaya varılabileceğine inanıyordu. Çünkü Orta Avrupa’da ve Balkanlar’da Mihver Devletlerin tehdidi karşısında İngiltere, Fransa ve Sovyetlerin çıkarları özdeş görünüyordu. Nitekim, 15 Mart Çekoslovakya darbesinden yaklaşık bir ay sonra İngiltere ve Fransa ile

Sovyetler Birliği arasında ittifak görüşmeleri başlamıştı. Sovyet Hükümeti Baltık Denizi'nden Türkiye'ye uzanan Doğu Avrupa'da geniş bir savunma zinciri kurulmasını önermişti.

Türk Hükümeti İngilizlerle Ankara'da girişilen görüşmelerden, işin başından beri Sovyetler Birliği'ne haber vermeye başlamıştı. Zaten, 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paketi'nin 1929 Uzatma Protokolünde bu konuda şöyle bir hükmü vardı:

“ Taraflardan her biri, öteki tarafa bildirmeksizin onun kara ya da denizden doğrudan doğruya komşusu olan devletlerle siyasal bağlar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeyi ve bu gibi anlaşmaları ancak sözkonusu tarafın onaması ile yapmayı yükümlenir”.

Gerçi Sovyetler buna her zaman uymamıştı, ama Türkiye titizlikle uymuştu.

Nitekim, İngilizlerle 11-13 Nisan'da ilk görüş alışverişi üzerine Saracoğlu bundan Ankara'daki Sovyet İşgüderi Bayan Olga Nikitnikova'ya hemen bilgi verdiği gibi, Moskova Büyükelçisi Apaydın'a da 13 Nisan'da bir telgraf gönderilerek, Litvinof'a bunları anlatması ve Sovyetlerin Avrupa durumu üzerinde ne düşündüklerinin öğrenilmesi istenilmişti²⁰. Öte yandan, yukarıda değindiğimiz üzere, Saracoğlu 15 Nisan'da İngiliz Büyükelçisine verdiği metinde, Sovyetler Birliği'nin işbirliğini de sağlamak zorunluğunu belirtmiş, ayrıca bir Türk-İngiliz anlaşması konusunda karara varılabilmek için Sovyetlerin takınacağı tutumu bilmek gerektiğini vurgulamıştı. 25 Nisan mektubunda ise, Türk-İngiliz anlaşmasına koşut bir İngiliz-Sovyet anlaşması gerektiğini bildirmişti.

Saracoğlu 26 Nisan'da İngiliz Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin Sovyetlerle yapmayı düşündüğü anlaşmanın, Türk-İngiliz Andlaşması gibi geniş kapsamlı bir andlaşma değil, yalnız Balkanlar ve Karadeniz bölgesi için yani Sovyetler Birliği'nin Polonya ve Baltık sınırlarını kapsam dışı bırakacak biçimde olmasını istediğini söylemişti²¹.

Bu arada 15 Nisan'da, Sovyet İşgüderi, hükümetinin mesajını sunmak üzere görüştüğü İnönü'ye Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan yeni durum üzerinde danışmalarda bulunmak için Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nü Tiflis ya da Batum'a davet etmişti²². Türk Hükümeti buna birkaç gün sonra verdiği yanıtta Sovyetlerle görüşmelerin Ankara ya da İstanbul'da olmasını önermiş, Sovyetler de bunun üzerine Saracoğlu'nu

²⁰ Dışişleri, İbid, s. 195 ve 216

²¹ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 336

²² Dışişleri, İbid, s. 217

Moskova'ya çağırılmıştı. Saracoğlu ise bu durumda ilk önerilen Batum'a gitmeyi yeğlediğini, 20 Nisan'da İşgüdere bildirmişti. Ancak bu ziyaret işi uzayacak, Eylül'e kalacaktı.

Böyle bir ziyaretten önce, Sovyet Hükümeti Dışişleri Bakanı Yardımcısı Potemkin'i Ankara, Sofya, Bükreş ve Varşova'da temaslar yapmakla görevlendirmişti. Potemkin gezisine 28 Nisan'da Ankara'dan başlayacaktı.

1926-1929 yıllarında Ankara'da Büyükelçilik müsteşarlığı yapmış olan Potemkin, Moskova'dan ayrılmadan önce Türkiye Büyükelçisi Apaydın'a Sovyetlerin ötedenberi toplu güvenlik yanlısı olduğunu, o nedenle İngiltere, Fransa ve Türkiye ile birlikte bir savunma düzeni kurmaya çalıştıklarını, Türkiye'nin haklı isteklerini karşılamak gerekeceğini, Ankara'dan sonra uğrayacağı Sofya ve Bükreş'te, Bulgaristan ile Romanya'nın arasını bulmaya çalışacağını, Türkiye'nin de buna yardımcı olmasını beklediğini söylemişti²³.

Potemkin Ankara'da 28 Nisan'dan 5 Mayıs'a dek bir hafta kalmış. Türk devlet adamlarıyla giriştiği görüşmeler olumlu geçmişti. Potemkin Batılılarla Moskova'da yapılan görüşmeleri, Saracoğlu da İngilizlerle Ankara'da girilen görüşmeleri anlatmış; Potemkin Türk-İngiliz görüşmelerinin Moskova görüşmelerine koşut kalmasını istemişti. Saracoğlu'nun 5 Mayıs'ta İngiliz Büyükelçisi'ne anlattığına göre²⁴ Potemkin Akdeniz bölgesi için Türk-İngiliz görüşbirliğini çok iyi karşılamış, Balkanlar konusundaki Türk-İngiliz yaklaşmasını da doğru bulmakla birlikte, Bulgar-Romen uyuşmazlığının işleri engelleyebileceğini, bunun çözüme kavuşturulmasına yardımcı olacağını söylemiş, Saracoğlu bir İngiliz-Fransız-Sovyet Yardımlaşma Pakti yapılırsa Türkiye'nin buna sonradan değil, kurucu üye olarak, sınırlı sorumlulukla, başında katılmak istediği, kendisine duyurmuş, Potemkin Sovyetlerin Türkiye'ye maddesel yardım yapabileceğini bildirmiş, Almanya'nın Romanya'ya bir saldırısı durumunda Sovyetler Birliği onu korumak için eyleme geçerse Türkiye'nin yardımına güvenip güvenemeyeceğini sorunca, Saracoğlu Bulgaristan'ın tutumu belli olmadıkça buna kesin yanıt verilemeyeceğini kendisine anlatmış, ziyaret sonunda yayımlanan ortak bildiride "...uluslararası sorunlar Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde görüşbirliği olduğu" belirtilmişti. Başbakan Saydam da TBMM'nde Potemkin ile yapılan görüşmelerin "...işbirliği yolunun açık olduğunu kanıtladığını" belirtmişti. Ankara'da öyle bir izlenim edinilmişti ki, Moskova'daki üçlü görüşmelerle, Türk-İngiliz görüşmeleri uyum içindedir,

²³ Dışişleri, İbid, s. 218

²⁴ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 433-435

Türkiye Batılılarla Sovyetler arasında Boğazlar nedeniyle bir menteşe rolü oynayabilecek ve Mihver'e karşı savunma cephesini güçlendirmiş olacaktır.

Potemkin'in Sofya, Bükreş ve Varşova temasları ne Bulgaristan'ı Romanya'ya yaklaştırmak ne de Romanya ile Polonya'yı Almanya'ya karşı Sovyetler Birliği'ne bağlı tutmak amacına yararlı olmuştur.

Potemkin bu geziyi yaptığı sırada, toplu güvenlik yanlısı İngiltere ve Fransa ile dostluğu korumaya çalışan Litvinof'un 3 Mayıs'ta çekilmesi ve yerine Molotov'un getirilmesi, Büyük Devletler arasındaki ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Şöyle ki:

14 Nisan'da Moskova'da İngiliz-Fransız-Sovyet görüşmelerinin başlamasından üç gün sonra Sovyetler, Berlin'de Almanlarla ikili ilişkilerin geliştirilmesi yolunda bir sondaj yapmıştı. Mayıs başında Molotov Dışişleri Bakanı olunca, Batılılarla Moskova görüşmeleri ağır bir tempo ile sürdürülürken, Almanya ile temasları hızlandırmıştı. Tarafların Moskova ve Berlin'deki büyükelçilerince sürdürülen bu çok gizli temaslarda Sovyetlerin Almanya ile bir uzlaşma aradıkları, savaştan sonra yayımlanan belgelerden anlaşılacaktı. Öyle görülüyor ki, Molotov ve Stalin Batılılarla bir ittifak yapıp bir Alman saldırısını üzerine çekmektense, saldırıyı hiç değilse savaşın ilk yıllarında Batıya yöneltmek, bu arada hazırlık için zaman kazanmak, ayrıca Doğu Avrupa'da Polonya, Baltık Ülkeleri ve Romanya'da toprak elde etmek gibi taktik ve fırsatçı bir tutum içine girmek istemişti. Zaten Batılılarla görüşmeler, bir yandan İngiltere'nin duraksamaları ve bir Alman saldırısına karşı hangi devletlerin savunulacağı konusu (Polonya, Romanya, Türkiye'den başka Finlandiya, Hollanda, İsviçre'nin girip girmeyeceği), öte yandan, savunma sistemi gereği, Sovyet kuvvetlerinin topraklarına girmesine Polonya'nın karşı çıkması gibi nedenlerle, Temmuz ayında çıkmaz girmiş, Ağustos'ta Moskova'ya gelen İngiliz-Fransız askersel heyetinin Mareşal Vorosilov ile giriştiği görüşmeler de ertelenmişti.

Buna karşılık, Alman-Sovyet görüşmeleri hızla gelişmiş ve 23 Ağustos'ta beklenmedik bir anda, Ribbentrop Moskova'da Molotov ile bir saldırmazlık paktı imzalamıştı. Böylece, 1 Eylül'de başlayacak 2. Dünya Savaşı'nın ilk iki yılının yazgısı değişecekti.

İşte bu gelişmeler ortaya çıkmadan, 12 Mayıs'ta Türk-İngiliz demeci açıklandığı zaman Sovyetler Birliği bunu olumlu karşılamıştı. Zaten onlar için önemli olan Balkanların güvenliği konusundaki 6. madde kesin bir formül getirmemişti. "Danışmalar" yükümü bir esneklik taşıyordu. Oysa 23 Ağustos Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'ndan sonra, Sovyetlerin politikası, aşağıda değinileceği üzere, Batılılara karşı olduğu gibi, Türkiye'ye karşı da değişecekti.

TÜRK-İNGİLİZ DEMECİNE MİHVER DEVLETLERİNİN TEPKİSİ

Demeç, Berlin ve Roma'da kuşkusuz olumsuz bir tepki uyandırmıştı. Basındaki yorumlar bunu yansıtıyordu. Almanya için Türkiye hem Boğazlar'a sahip olmak, hem de Ortadoğu yolu üzerinde bulunmak gibi nedenlerle çok önemli idi. Alman Hükümeti Türkiye'yi hiç değilse tarafsız tutmak istiyordu. Bunu sağlamak üzere elindeki en büyük koz ticaret ilişkileri idi. Türk dış ticaretinin yaklaşık yarısı Almanya ile yapılıyordu. 25 Temmuz 1938 Ticaret Anlaşmasıyla Almanların Türkiye'yi politik bakımdan da Almanya'ya bağımlı tutabilmek olanağını elde etmek istediği sonradan açıklanan belgelerden belli olacaktı. 16 Ocak 1939'da Türkiye'ye açılan 150 milyon Marklık kredinin de amacı bu idi. Türkiye kimi mallarını, özellikle tütününü satacak başka pazarlar bulmakta zorluk çekiyordu. İngilizler 1. Dünya Savaşı'ndan beri Türk tütünü alışkanlığını yitirmişti.

İşte bu koşullar içinde Alman Hükümeti eski Başbakanlardan von Papen gibi çok yetenekli ve kurnaz bir kişiyi Ankara'ya Büyükelçi atamış, von Papen 27 Nisan 1939'da görevi başına gelmişti. İki hafta sonra Türk-İngiliz Demeci yayımlanınca, von Papen'in tüm çabası bu ara bağtın kesin andlaşmaya dönüşmesini önlemek, ya da böyle bir andlaşmanın koşullarını Almanya için daha az zararlı kılmak olacaktı.

von Papen'in 28 Nisan'da Saracoğlu'na yaptığı ilk ziyareti, İngiliz Büyükelçisi, Saracoğlu'ndan aldığı bilgiye göre, şöyle anlatıyordu²⁵:

von Papen Almanya'nın barış istediğini, Danzig sorunu dışında Polonya'da gözü olmadığını, komünizm nedeniyle Sovyetlerle dostluğun olanaksız bulunduğunu, Çekoslovakya'yı Almanya'nın ortasına saplanan coğrafya durumu nedeniyle, bir tehdit olarak gördüğü için eyleme geçtiğini, Fransa ile dost kalmak istediğini, Macaristan ve Bulgaristan'ı kendisi için kullanmayı düşünmediğini, İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmekle bir şey yaptığını göstermek istediğini belirtip "Türkiye Almanya'nın dostu kaldığı sürece hiçbir devletin, özellikle İtalya'nın Türkiye'ye dokunamayacağını" söylemiş; Saracoğlu ise, Türkiye'nin dostluklarında bağlantılı duruma düşmek istemediğini bildirip "Türkiye Almanya'nın dostu olmazsa İtalya'nın ona saldırmasını mı isteyecek?" diye sorunca von Papen sözlerinin yanlış anlaşıldığı için özür dilemiş; Saracoğlu bu arada Türkiye'nin İtalya ile bir savaştan korkusu olmadığını belirtip "nedenlerinin birincisi üslerinden uzak kalacakları, ikincisi onların İtalyan. bizim Türk olmamızdır" demiş;

²⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 354

Büyükelçi Almanya'nın istediği şeyin yalnız ekonomik ilişkileri ilgilendirdiğini, bununla birlikte İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği Almanya'yı çember içine almak isterse Hitler'in sabrının taşacağını bildirmiş; Saracoğlu Türkiye'nin de barış istediğini, ama Romanya'ya verilen son ultimatom (ekonomik konuda) ve Arnavutluk'un istilasını Türkiye'yi çok kaygılandırdığını, bir genişleme başlangıcı olan Arnavutluk darbesinin Mihver'in ortak planı gibi görüldüğünü, o nedenle Türkiye'nin beklenmedik olaylara karşı önlemler almak zamanı geldiğine inandığını ve dost ülkelerle temaslara giriştiğini, İngilizlerle ön görüşmelerin sürdürüldüğünü anlatmış; von Papen Türkiye'ye nasıl bir güvence verilebileceğini sorunca da, artık sözle güvence döneminin geride kaldığını söylemiş. Bunun üzerine von Papen "Mussolini'nin Türkiye için bir dostluk demeci vermesi" önerisinde bulunmuş, Saracoğlu ise "böyle bir şey Türkiye'yi ancak kızdırabilir" demiş ve şu üç soruyu sormuş: "a) Almanya Balkan Paketi'nin varlığını ve güçlendirilmesini istiyor mu? (von Papen bunu "evet" diye yanıtlamış) b) Almanya ve İtalya'nın Balkanlarda yeni eylemlere geçmek emeli var mı? c) Almanya Akdeniz'de bir savaşa geçmek niyetinde mi?" (von Papen bunları da "asla" diye yanıtlamış); Saracoğlu, son olarak İtalya Oniki Adayı tahkim ettiği ve Arnavutluk'u işgal ettiği sürece Türkiye'nin hiçbir güvenceye inanmayacağını bildirmiş.

von Papen Dışişleri Genel Sekreteri Menemencioğlu ile 7 Mayıs'ta yaptığı görüşmede ²⁶ bir Türk-İngiliz anlaşmasının hazırlandığı yolundaki basın haberlerinden söz ederek, böyle bir şeyin (Avrupa'da) güçler dengesini bozacağını ve savaş tehlikesini artıracığını söylemiş; Menemencioğlu'nun bu anlaşma görüşmelerinin Arnavutluk'un istilasından sonra başladığını, geri dönmenin sözkonusu olmadığını bildirmesi üzerine de, "İtalya ve Bulgaristan Balkan Paketi'ne katılsa, Almanya'da Balkan ülkelerinin dış sınırları için güvence versek?" demiş, ancak Menemencioğlu bunun üzerinde durmamıştır.

von Papen, Türk-İngiliz Demecinin açıklanması üzerine, Mayıs ortasında, danışmalarda bulunmak için Berlin'e hareketinden önce Saracoğlu ile görüşmüştü. İngiliz Büyükelçisinin Saracoğlu'ndan aldığı bilgiye göre ²⁷, bu görüşmede von Papen, Türkiye'nin kendini İngiltere ile kesin bir andlaşma ile bağlamamasını istemiş, eğer bunu yapmak zorunda kalırsa, hiç değilse "saldırının tanımının metne konulmasını önermiş, bu arada Almanya'nın Türk mallarını almayabileceği tehdidinde bulunmuş, Sarac-

²⁶ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 463

²⁷ İngiliz Arşivleri, ibid, s. 536

oğlu da, Almanya'nın ticaret ilişkilerinde çok dürüst davranmadığını, zaten Türkiye gibi bir pazar bulamayacağını söylemiş, İngiliz Büyükelçisi bunları Londra'ya bildirirken, Almanya'nın Türk-İngiliz Ortak Demecine tepkisi çok sert olmayacağını anlaşıldığını da belirtmişti.

İtalya'nın tepkisi daha gösterişli olmuştu. İtalyan Hükümeti Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında Ankara'da bir baskı yapılamayacağını bildiğinden, daha çok İngiltere'yi sıkıştırmaya çalışmıştı. Nitekim, Mayıs sonlarında Mussolini, Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine aracılığı ile, Türk-İngiliz Demeci konusunda aydınlatılmasını istemişti. İngilizler ancak 9 Haziran'da Dışişleri Bakanı Kont Ciano'ya bilgi vererek, demecin Balkanlar'da Balkan Paktı gibi güven ortamına yardımcı olacağını ve Türkiye'nin Akdeniz'de güvenliğini artıracığını belirtmiş, Ciano ise demeci Mihver için "düşmanca" bulunduğunu bildirmişti. Öte yandan, İtalya Yugoslav Hükümetine, "Balkan Paktı'ndan çekilmeniz zamanı geldi" diyerek bir kışkırtmada bulunmuştur²⁸.

Türk-İngiliz Demecinden on gün sonra Almanya ile İtalya, 22 Mayıs 1939 da, Çelik Paktı imzalamıştı. Andlaşma, Roma-Berlin Mihveri'ni savaşa yönelten bir bağıt niteliği taşıyordu. Kuşkusuz, bu ittifakla, güçlü olan Almanya İtalya'nın daha çok kendisine ayak uydurmasını sağlayacaktı.

BALKAN DEVLETLERİNİN TEPKİLERİ

Türk Hükümeti, Türk-İngiliz görüşmeleri ve hazırlanan ortak demec üzerinde Balkan Paktı üyeleri Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya, arkasından da Bulgaristan ve Sadâbâd Paktı Devletlerine (Irak, İran, Afganistan) bilgi vermişti.

Bulgaristan, Türk-İngiliz Demecinden kuşkusuz tedirgin olmuştu. Çünkü, İngiltere'nin (ve Fransa'nın) 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya güvence vermesinden sonra, Türkiye ile de bir anlaşma içine girmesi Balkanlarda statu quo'cuları güçlendiriyordu. Gerçi Türk-Bulgar ilişkileri iyi idi. 20 Mart'ta Bulgar Başbakanı Köseivanof'un Ankara ziyaretinde bu dostluk ve anlayış havası tazelenmişti. Köseivanof, Türkiye ile danışmadan Bulgaristan'ın kendini hiçbir serüvene atmayacağını vadedmişti. Ortak bildiride de Bulgaristan'ın tarafsız politikası ve buna Türkiye'nin saygısı belirtilmişti. Şu da var ki, Bulgarlar Romanya'da Güney Dobruca ve

²⁸ İngiliz Arşivleri, ibid, C. VI, s. 15, 242

Yunanistan'da Ege kıyıları üzerindeki emellerinden vazgeçmiş değildi. Mihver Devletleriyle sıkı ilişkiler sürdürürken, zaman ve fırsat kollayacaktı²⁹.

Romanya en çok sevinen Balkan devletiydi. Çünkü Balkanlar dışından saldırıya girişildiğinde, İngiltere ve Fransa'nın verdikleri güvencenin gerçek bir anlamı olması yardımın Boğazlardan geçmesine bağlı idi ki, Türkiye'nin bunu kabul etmesi bekleniyordu. Bir Bulgar saldırısına karşı ise Türkiye'nin, Balkan Paktı çerçevesinde, zaten bir yükümlülüğü vardı.

Dışişleri Bakanı Gafencu Nisan başlarında Paskalya tatilinde İstanbul'a gelip Saracoğlu ile buluşunca, genel durum üzerinde bir görüş birliği olmuş, Saracoğlu Romanya'ya bir saldırı (Almanya, Macaristan ve az olasılıkla İtalya'dan sözkonusu) durumunda Türkiye'nin anlayışlı tarafsızlığına güvenebileceğini bildirmişti³⁰. Gerçi, 12 Mayıs Türk-İngiliz Ortak Demeci Balkanların güvenliği ile ilgili açık bir yükümlülük getirmemişti. Türkiye bu aşamada 13 Nisan İngiliz-Fransız güvencelerinin desteklenmesinden söz edilmesine yanaşmamıştı. Ancak, gidiş o doğrultuda idi. Nitekim böyle bir hüküm Üçlü İttifaka girecekti. Buna karşılık, Sovyetler Birliği'nin Romanya'ya saldırısı durumunda Türkiye'nin yardımı sözkonusu değildi. Balkan Paktı'na bu konuda Türkiye bir çekince koyduğu gibi, 19 Ekim 1939 Üçlü İttifakına da koyacaktı. Romanya bunu biliyor ve anlıyordu. Saracoğlu İstanbul'da Gafencu'ya, Güney Dobruca sorunundan söz ederek, Avrupa ve Balkanlar'da şu bunalımlı dönemde Bulgarların memnun edilmesinin yararını bildirmişti. Gafencu'nun tepkisi olumsuz, ama eskisinden yumuşak olmuştu. Bunun üzerine Saracoğlu, Sofya aracılığı ile Bulgar Hükümetinden, sorunun Balkan Devletlerinin hakemliği ile çözülmesi koşulu ile, Bulgaristan'ın Balkan Paktı'na girmek isteyip istemediğini öğrenmek istemişti. İngiltere'nin de beklediği bu idi. Ancak bu öneriye Bulgaristan yanaşmadığı gibi, Romanya da, bir toprak sorununun Macaristan'ın isteklerine de yol açabileceği gerekçesiyle, gerginlik ve karışıklığın arttığı bir sırada görüşülemeyeceğini bildirecekti.

Yunanistan da 13 Nisan İngiliz-Fransız güvencesine sahip bulunuyordu. Bir saldırı İtalya'dan (Arnavutluk üzerinden) ya da Almanya'dan (kuzeyden, Yugoslavya üzerinden) gelebilirdi. Bulgaristan'ın saldırısına ya da herhangi bir saldırıya katılmasına karşı ise Türkiye'nin, 1933 Türk-

²⁹ Balkan Devletleri arasında bu dönemdeki ilişkiler için bak. İsmail Soysal, Balkan Paktı (1934-1941), Türk Tarih Kurumu, Hikmet Bayur'un anısına çıkarılacak yapıt, Ankara, 1982

³⁰ İngiliz Arşivleri, ibid, s. 296 (Gafencu'nun 23-26 Nisan 1939'da Londra'da Halifax ile görüşmelerine ilişkin tutanak).

Yunan Anlaşması ve 1934 Balkan Paketi çerçevesinde yükümlülüğü vardı. 12 Mayıs Türk-İngiliz Demecinin 3. maddesinde Akdeniz bölgesinde savaşa neden olacak bir saldırıda-ki burada bir İtalyan saldırısı öngörülüyordu-Türkiye ile İngiltere arasında yardımlaşma olacağına göre, Yunanistan'a bir İtalyan saldırısına karşı da Türkiye'nin yardımı sözkonusu idi ki, bunun Yunan Hükümetini sevindirmesi gerekirdi. Oysa, Yunanistan'da Romanya'daki çok olumlu tepki görülmemişti. Metaxas Hükümetinin Mihver'in tepkilerinden kuşkulandığı anlaşılmıştı.

Yugoslavya'ya gelince, Türk-İngiliz Demeci onu büyük bir sıkıntı içine sokmuştu. Çünkü Yugoslavya 1937 Ocak ayında Bulgaristan ile bir Dostluk ve Mart'ta da İtalya ile bir Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması yaptığından beri Balkan Paketi ile bağlarını az çok zayıflatmış, 1938'de Almanya ile ve 1939 Nisan'ında da İtalya ile komşu olunca, onların siyasal ve ekonomik baskısı altına girmiş, müttefiki Fransa'nın etkisinden uzaklaşmış, tarafsızlık siyasetine kaymıştı. Bu hava içinde Yugoslav Hükümeti bir Türk-İngiliz Demecinin hazırlandığını öğrenince telaşa düşmüştü. Dışişleri Bakanı Markoviç Romanya Büyükelçisine, 8 Mayıs'ta, böyle bir demecin ciddi sorunlar yaratabileceğinden söz etmiş, Türkiye bunu yapmakla Balkan Paketi Bakanlar Konseyi'nin son Bükreş toplantısında birlikte karar vermeden yeni yükümlülükler alınmaması yolundaki öğütlemesine de aykırı davrandığını söylemişti³¹. Basın da genellikle Almanların yorumlarına ayak uyduruyordu.

Bununla birlikte, Yugoslav Kral Naibi Prens Paul Mayıs'ta Roma'yı ziyareti -ki Haziran'da da Berlin'e gidecekti- gerçi Yugoslavya'nın Mihver'e kaydığını göstermiş değildi. Yugoslavya'nın Balkan Paketi'nden ayrılıp Macaristan ve Bulgaristan ile, Mihver'e daha yakın, bir anlaşma yapacağı yolundaki söylentiler de gerçekleşmemişti. Zaten Yugoslavların Bulgaristan'a pek güveni yoktu. Markoviç 21 Mayıs'ta Belgrad'ta Gafencu ile yaptığı görüşmede bunları doğrulamıştı³². Markoviç, Türk-İngiliz Demecinin Balkanlarla ilgili 6. paragrafının ilerde nasıl bir içeriğe sahip olacağını sormak gerektiğini, Yugoslavya'nın kimi durumlarda, Balkan müttefiklerini izlemez duruma girebileceğini ve demec konusunda Balkan Paketi Konseyi'nin özel bir toplantı yapmasına gerek olmadığını söylemiş, bununla birlikte Gafencu'nun demec ile ilgili olumlu yorumları ve Haziran'da Ankara'ya gittiğinde konuyu derinliğine görüşme vadi onun ilk olumsuz tepkisini biraz değiştirmişti.

³¹ İngiliz Arşivleri, Ibid, V., s. 490

³² İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 676

Yugoslavya'nın bu tutumuna Türk Hükümetinin tepkisini Saracoğlu Romanya Büyükelçisine bildirmişti³³. Saracoğlu, Türkiye'nin hiçbir zaman Balkan Pakti'ndan doğan yükümlülüklerinden kaçmadığını, oysa Yugoslavya Bulgaristan ile andlaşma (1937) yaparken müttefiklerine haber vermediğini, İtalyan-Alman İttifakına (12 Mayıs 1939) hiçbir eleştiri yapmayan ve Arnavutluk'un işgalini protesto etmeden kabul eden Yugoslav Hükümetinin şimdi Balkanların güvenliğini artıran bir demec karşısında sinirlendiğini, eğer bu demec üzerinde bilgi edinilmek isteniyorsa, Gafencu aracılığına gerek olmadan kendilerinin Ankara'ya başvurabileceğini, Türkiye'nin İngiltere ile girdiği yoldan dönmesinin sözkonusu olmadığını anlatmıştı. Saracoğlu ayrıca Belgrad'taki Türkiye Büyükelçisine 26 Mayıs'ta bir telgrafla bilgi vermişti.

Yugoslavya'nın bu tutumu, Türk-İngiliz Demecinin (ileride Üçlü İttifakın) Balkan Pakti'na uygun olup olmadığı yolunda tartışmaların başlangıcı olacaktır. Bununla birlikte, Yugoslavya Balkan Pakti'ndan çekilmekten kaçınacak daha çok Mihver'i kollayarak Büyük Devletler blokları arasında tarafsız bir tutum içinde kalacaktır.

GEÇİCİ ANLAŞMA HAZIRLIĞI:

Mayıs-Haziran

12 Mayıs Demeci yayımlandıktan sonra, İngiliz ve Türk Hükümetleri, daha önce anlaştıkları üzere, bir geçici anlaşma hazırlığına girişmişlerdi.

Akdeniz bölgesinde savaş durumu konusunda iki hükümet anlaştığına ve buna ilişkin olarak, geçici nitelikte de olsa, karşılıklı yükümlülükler demecin 3. maddesiyle yürürlüğe konulduğuna göre, her şeyden önce 6. maddede sözü geçen Balkanların güvenliği ile ilgili bir formül üzerinde görüşmeler gerekiyordu.

İngiliz Hükümeti, Yunanistan ve Romanya'ya verilen İngiliz-Fransız güvencelerine Türkiye'nin katılmasını istiyordu. Türk Hükümeti ise sorunun o denli basit olmadığını, Türkiye'nin kendi güvenlik sorunları da bulunduğunu ileri sürüyordu. Nitekim, Saracoğlu İngiliz Büyükelçisinin 18 Mayıs'ta verdiği yanıtta³⁴, Türkiye'nin Balkan Pakti çerçevesinde Bulgaristan'ın Pakt üyelerinden birine saldırması durumunda, Bulgaristan'a karşı eyleme geçmesi yükümlülüğünü anımsattıktan sonra, Ortak Demecin 3. maddesiyle Akdeniz bölgesinde çıkacak bir savaşta (İtalyan saldırısı) iki

³³ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 698

³⁴ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 694

devletin Yunanistan'a ayrıca güvence vermiş bulunduğunu, bunun Yunanistan için İngiliz-Fransız güvencesinden daha sağlam bir şey olduğunu, çünkü tek yanlı bir güvencenin her zaman geri çekilebileceğini, oysa bunun sürekli nitelik taşıdığını ve Türkiye'nin yardımını da öngördüğünü bildirmiş, ayrıca Balkanlar'da bir Alman, İtalyan, ya da onlardan yalnız birinin saldırısı ve Romanya'ya Mihver dışından bir saldırısı (Macaristan ya da Sovyetler Birliği) durumlarında, Türkiye'nin bugün Bulgaristan ile ilgili yükümlülüğü dışında bir yardım sözkonusu olmadığını belirtip şimdi onun İngiltere ile birlikte yeni bir yükümlülük üstlenebilmesi için Türkiye'nin güvenliğinin de hesaba katılması gerektiğini yazmıştı.

Bu mektuba verilecek yanıt için Haziran'da Halifax'ın büyükelçisine yolladığı mesajda³⁵, Saracoğlu'nun görüşü birçok noktalarda haklı görülmemekte, ancak Romanya'ya karşı girişilecek bir Alman saldırısının Boğazlar'a inmesi tehlikesi nedeniyle, Türkiye'nin güvenliğini de tehdit edeceği vurgulanmakta, İtalya ya da Macaristan'ın tek başlarına Romanya'ya saldırımları olasılığı pek bulunmadığı, Sovyetler Birliği'nin Romanya'ya saldırısı olasılığında ise, Türkiye'nin üstleneceği yükümlülükten başışık tutulması için İngiltere ve Türkiye arasında, örneğin mektup verişimi ile, bir bağıt ortaya konulabileceği bildirilmişti. Büyükelçi bu mesajı o gün Saracoğlu'na iletmiş ve mesajla birlikte gönderilen geçici anlaşma tasarısını sunmuştu.

Tasarıda, Yunanistan ve Romanya'ya 13 Nisan'da verilen güvencelere ve 12 Mayıs Türk-İngiliz Demecine değinildikten sonra 1. maddesinde, demec uyarınca İngiltere gibi Türkiye'nin de Yunanistan'a bir saldırı olunca yardım yapacağı; İngiltere ve Fransa'nın Romanya'nın yardımına koştuklarında Türkiye'nin de bu yardıma katılacağı, 3. maddede Türkiye ile İngiltere arasındaki yardım ve desteğin nasıl olacağını uzmanlarca saptanacağı yazılıydı.

Türk Hükümeti İngiliz tasarısını incelediği sırada Romanya Dışişleri Bakanı (ve Balkan Paketi Konseyi dönem başkanı) Gafencu Haziran ortalarına doğru Ankara'ya gelmişti. Gafencu, Türkiye'nin Romanya'ya verilen güvenlere yardımcı olmasını istemekle birlikte, Türk-İngiliz anlaşmasında kesin yükümlerin gerginliği artırabileceği, Yugoslavya'yı büsbütün tedirgin edebileceği ve onu Mihver'in kucagını atabileceği kanısında idi. Kendisi Saracoğlu ile yaptığı görüşmelerden memnun kalmıştı³⁶.

³⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 740

³⁶ İngiliz Arşivleri, Ibid, VI, s. 51, 78

Saracoğlu İngiliz geçici anlaşma tasarısına 23 Haziran'da Türk Hükümetinin yanıtını yazılı olarak bildirmişti³⁷. Bunda Balkanlar konusunda şunlar belirtiliyordu.

a) İngiltere (Fransa ile) Yunanistan ve Romanya'ya verdiği güvenceler için savaşa girdiğinde, Türkiye'nin ona elinden gelen yardımı yapacağı ilk kez kabul ediliyordu. Bu karar, zaten ortak demecin 3. maddesiyle bir İtalyan saldırısına (Akdeniz) karşı güvence verilen Yunanistan'dan çok Romanya için önemli idi.

b) Buna karşılık Türk Hükümeti kendisine bir saldırı ya da (Balkanlar'da) Türkiye'nin güvenliğini tehdit edici bir savaş durumunda İngiltere'nin yardımını istiyordu. Örneğin, Almanya Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye saldırabilirdi, ya da Almanya Yugoslavya'yı istila eder, böylece Türkiye'nin güvenliği tehdit altına girebilirdi. Bu gibi durumlarda, İngiltere Türkiye'nin yardımına koşmalıydı.

23 Haziran Türk önerileri üzerine İngiliz Hükümeti 29 Haziran'da Paris ile temasa geçmiş ve Türkiye'nin Romanya ve Yunanistan'a yardıma katılma kararını sevinçle bildirdikten sonra, Türkiye'ye saldırı durumunda İngiltere ve Fransa'nın ona yapacağı yardım konusunda şu düşünceleri ileri sürmüştü³⁸:

“Türkiye'ye Sovyetler Birliğinin, Irak ve İran'ın saldırı olasılıkları kuşkusuz bizi ilgilendirmez; Bulgaristan'ın saldırısında da yardım gerekmez, çünkü Balkan Pakti var. Zaten Bulgaristan'ı tedirgin etmemeliyiz. Geriye Mihver Devletleri kalır. Doğrudan bir saldırı değil de, Türkiye'nin güvenliğini tehlikeye sokacak bir savaş durumunda yardım isteğine gelince, bu Balkan Pakti'nin öbür üyelerinden birine saldırı demektir ki, Yunanistan ve Romanya için güvenceler zaten varolduğuna göre, Yugoslavya'ya bir saldırıyı Türkiye'nin kendi güvenliği için tehlikeli görmesi sözkonusudur. Böyle olunca biz Balkan Pakti'na güvence vermek gibi özellikle Yugoslavya'yı korkutan, hatta onu Pakt'tan çıkmaya sürükleyebilecek bir durum yaratmış oluruz”.

³⁷ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 147

³⁸ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 194

TÜRK-FRANSIZ ORTAK DEMECİ
(23 Haziran 1939)
VE İTTİFAK GÖRÜŞMELERİNİN
ÜÇLÜ SÜRDÜRÜLMESİ

Avrupa'da Mihver'in tehdidi artarken, Fransa Hatay'ın Türkiye'ye girmesine artık razı olup Türkiye ile bir an önce ittifak içine girmek istemişti. Hatay için görüşmeler Ankara'da Büyükelçi Massigli ile Saracoğlu ve Genel Sekreter Menemencioğlu arasında sonuçlandırılmış ve 23 Haziran'da Ankara'da "Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının kesinlikle çözümüne ilişkin Anlaşma" bağitlanırken, Paris'te de Büyükelçi Davaz ile Dışişleri Bakanı Bonnet Türk-Fransız Ortak Demecini imzalamıştı³⁹. Bu demec Türk-İngiliz Demecinin tepkisi idi.

Bunun üzerine Fransa Temmuz başlarında Türk-İngiliz görüşmelerine katılıp bunların artık üçlü olmasını istemişti. Bu istek taraflarca kabul edilmişti.

7 Temmuz'da Fransa Dışişleri Bakanlığının İngiltere'ye sunduğu bir muhtıra⁴⁰, Fransız Hükümeti'nin Türkiye'nin ittifakına verdiği büyük önemi göstermesi bakımından ilginçtir. Bunda İngiltere'nin görüşlerine ve şimdiye değin Türklerle varılan görüş birliğine katıldığını belirtildikten sonra, Türkiye'nin Mihver'in Bulgaristan üzerinden bir saldırısı tehlikesine karşı güvence aramasını haklı görmek gerektiği, yapılacak anlaşmada bu istek karşılanmazsa Mihver'in anlaşmanın açık yanlarından yararlanabileceği, İngiltere'nin Bulgaristan'ı kışkırtmamak isteğini anlamakla birlikte, bu devletin kollanmakla değil, kararlı davranmakla hizaya getirilebileceği, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile bir araya gelmesinin Balkan Paketi'nin sarstığı bir sırada, onun yapılacak anlaşma ile alacağı riskler karşılığında, İngiltere ve Fransa'nın da yükümlülükler üstlenmesinin doğal olduğu, Moskova'da Sovyetlerle yapılan görüşmelerindeki gibi duraksamalar içine girmekten kaçınılmalı ve Ankara ile görüşmelerin uzayıp gitmesini önlemek gerektiği anlatılmış ve Büyükelçi Massigli'ye Ankara'da Knatchbull-Hugessen ile temasa geçmesi için yönerge verildiği bildirilmiştir.

8 Temmuz'da da Fransız Hükümeti son Türk önerilerinin, küçük ve biçimsel bir kaç değişiklik yapıldıktan sonra uygun duruma geleceğini Londra'ya bildirmişti.

³⁹ Bu demec Düstur'da ayrıca yayımlanmamıştır. 12 Mayıs'ta Türk-İngiliz demeci konusunda Hükümetçe TBMM'ne verilen bilgilerden, onun tıpkısı bir demecin yakında Fransızlarla yapılacağı anlaşıldığı için buna neden görülmediği sanılmaktadır.

⁴⁰ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 298, 304

**TÜRKİYE'NİN ASKERSEL VE EKONOMİK YARDIM
SİSTEMİ:
Nisan-Eylül**

Türk heyeti İngiltere ile görüşmelere girer girmez, yapılacak bir ittifak içinde Türkiye'nin üstleneceği yükümleri yerine getirebilmesi için yeterince savaş gereçlerine, ekonomisini güçlendirmek ve onu Almanya'nın etkisinden kurtarıp Batılıların serbest dövizle yapılan ticaretine uydurabilmek üzere de, parasal yardıma gereksinimi olduğunu duyurmuştu. Yukarıda değindiğimiz gibi, Saracoğlu buna 25 Nisan'da İngiliz Büyükelçisine gönderdiği mektupta değinmişti. Bu mektubun bir örneği de Fransa Büyükelçisine verilmişti.

İngilizler, Türkiye'nin bu istemini haklı görmek ve konuyu görüşmeyi kabul etmekle birlikte, kendi parasal zorluklarından söz etmişler, başka deyişle, yapabilecekleri yardımın sınırlı olabileceğini bildirmek istemişlerdir. Türk Hükümeti ise, konunun Türkiye için yaşamsal olduğunu bilerek, ittifak görüşmeleri sürecini bir yandan Sovyetler Birliği ile temasların sonucuna, öte yandan bu yardım işine bağlı tuttuğu içindir ki, Ortak Demeç, Geçici Anlaşma gibi aşamalardan geçilmesi zorunluğu doğurmuştu. 12 Mayıs Demecinin 5. maddesi ile İngilizlerin 1 Haziran'da Türk Hükümetine sunduğu Geçici Anlaşma tasarısının 3. maddesi de bu konunun çözümü gereğini gösteren niyet açıklamaları olmuştur.

Türk Hükümeti yardım ile ilgili ilk ayrıntılı istemini 14 Temmuz'da İngiltere ve Fransa Büyükelçilerine verilen muhturada ⁴¹şöylece açıklamıştı:

1. Karşılığında savaş gereçleri almak üzere 35 milyon Sterlinlik kredi. Silâh sanayii kurulması harcamaları da bu paradan yapılabilir. Silâhların bir bölümünün Amerika Birleşik Devletleri, Belçika ve İsveç'ten yapılması gerekecektir.
2. Türkiye'ye ekonomisini ve parasını güçlendirmek üzere, 15 milyon Sterlinlik altın verilmesi ve bunun tütünle ödenmesinin kabulü.
3. Serbest döviz gereksinimini karşılamak ve ödemeler dengesini kurmak üzere, 10 milyon Sterlinlik kredi.

Birinci ve üçüncü maddelerde sözkonusu $35 + 10 = 45$ milyon Sterlinlik kredi uzun süreli olmalı ve 1938 Mayıs'ında İngiltere'nin açtığı kredinin (6 milyonu silah, 10 milyonu ticaret kredisi olarak 16 milyon Sterlin) koşullarının benzeri (düşük faiz vb.) kabul edilmelidir.

⁴¹ İngiliz Arşivleri, Ibid, VI, s. 353

Cumhurbaşkanı İnönü, 16-28 Temmuz'da Ankara'da Genelkurmay ile görüşmeler yapan Fransız Generali Huntziger'ü 21 Temmuz'da, Büyükelçi Massigli ile birlikte, kabul ettiğinde bu yardım konusunun önemine de değinerek, şöyle demişti⁴²:

“Türkiye şimdi iki ay öncesine göre daha zayıf durumdadır. Çünkü, Türk-İngiliz görüşmelerinden önce Almanya'dan savaş gereçleri geliyordu ve bunları Türk mallarıyla ödüyorduk. Görüşmeler başlayınca Almanlar büyük topların teslimini durdurdu. İngiltere'den de henüz bir şey gelmiyor”.

İnönü bu sözleri söylediği sırada General Kâzım Orbay başkanlığındaki bir heyet Londra'da savaş gereçleri işini görüşüyordu.

İngiliz ve Fransız hükümetleri Türk istemlerini olanak ölçüsünde ortaklaşa karşılamak üzere hemen görüşmelere girişmişti. Ağustos başlarında Paris'te yapılan görüşmelerde özellikle Fransa çabuk davranılmasını istiyordu. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Léger İngiliz Büyükelçisi Campbell'e, “Türkiye ile anlaşma işinde çabuk sonuca varmalıyız. Türkiye Balkanlar'da kilit mevkiindedir. Romanya ve Yunanistan'a verilen güvence de, Bulgaristan'ı sıkıştırmak da ona bağlıdır. Türkiye'ye vereceğimiz savaş gereçlerini öncelikle saptamalıyız” demişti⁴³.

8 Ağustos'ta Saracoğlu Almanların Türkiye'ye uçak tesliminin de durduğunu İngiliz Büyükelçisine bildirmişti. Bu arada, Ticaret Bakanlığı Müsteşarı Nazmi Keşmir heyeti Ağustos sonlarında Londra'da görüşmelere başlamıştı. 23 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı yapılıncaya, yardımla ilgili İngiliz-Fransız görüşmeleri hızlandırılmış ve İngiliz Büyükelçisi 1 Eylül'de Türk Hükümetine istenilen yardımın olanaklar ölçüsünde karşılanacağını bildirmişti⁴⁴.

Konu, aşağıda değineceğimiz üzere, Üçlü İttifak Andlaşmasına ekli Özel Anlaşma ile bir formüle bağlanacak ve bu anlaşma da 19 Ekim 1939'da yürürlüğe girecekti.

⁴² İngiliz Arşivleri, İbid, s. 435

⁴³ İngiliz Arşivleri, İbid, s. 618

⁴⁴ İngiliz Arşivleri, İbid, VII. 471, 787

ÜÇLÜ GÖRÜŞMELER VE ANDLAŞMALARIN PARAFE EDİLMESİ : 28 Eylül

Türkiye'nin Balkanlar'da kendisine saldırı ya da saldırı tehlikesi üzerine yardım isteğini Fransa'nın olumlu karşılmasını da hesaba katan İngiliz Hükümeti, hazırladığı yeni bir tasarı metnini 4 Ağustos'ta Fransız Hükümetine göndermişti⁴⁵. İmzalanacak andlaşmaya çok yaklaşmış olan bu metin artık "Geçici Anlaşma" değil, doğrudan doğruya andlaşma tasarısı olacaktır. Tasarı ve Türkiye'nin isteği üzerine bunda yapılan değişiklikler şöyle özetlenebilir:

1. Akdeniz Bölgesinde (İtalya'nın) bir saldırısı durumu için Türk-İngiliz ve Türk-Fransız demeçlerinin 3. maddesi hükmü buraya aktarılmıştı ki, bu hüküm andlaşmaya 2. madde olarak girecekti. Akdeniz bölgesi kapsamı içine Adriyatik ve Çanakkale Boğazı'nın girdiği noktasında da görüş birliğine varılacaktı.

2. Bir Avrupa devletinin Türkiye'ye ya da İngiltere ve Fransa'ya saldırısı durumları için karşılıklı yükümlülükler konulmuştu. Başka deyişle, Türkiye Mihver devletlerden birinin (ki en çok Almanya düşünülüyordu) Bulgaristan üzerinden ya da denizden saldırısına uğrayınca İngiltere ve Fransa onun yardımına gelecek; buna karşılık İngiltere ve Fransa da bir Avrupa ülkesiyle (Almanya, İtalya) savaş içine girerse Türkiye onlara yardım edecektir. Bu, karşılıklı olma ilkesinin bir gereği gibi görünüyordu. Örneğin, İngiltere ve Fransa, Almanya kendilerine saldırınca ya da Polonya'ya verdikleri güvence nedeniyle Almanya ile savaş içine girince-ki 3 Eylül'de böyle olacaktı- Türkiye'nin de Almanya ile savaşa girmesi gerekecekti ki, Türk Hükümetinin bunu kabul edip kendisini hemen savaşın içine atması düşünülemezdi. Zaten İngiltere de bunu pazarlık için ve ilerde geri çekmek üzere ileri sürdüğünü Fransa'ya gizlice bildirmişti. Nitekim, maddenin ikinci bölümünü Ağustos sonlarında geri alıp yalnız Türkiye'ye saldırıya ilişkin hüküm kalacak ve bu hüküm andlaşmaya 1. madde olarak girecekti. İkinci bölüm için ise Türkiye'ye daha az sorumluluk getiren bir formül bulunacaktı.

3. İngiltere ve Fransa'nın Yunanistan ile Romanya'ya verdiği güvencelere Türkiye'nin de katılması üzerinde anlaşmaya zaten varılmıştı. Tasarıya geçen bu hüküm andlaşmaya, 3. madde olarak, olduğu gibi girecekti. Bu durumda Romanya gibi Yunanistan'da (Akdeniz bölgesinde

⁴⁵ İngiliz Arşivleri, Ibid, s. 463

İtalyan saldırısından başka) Balkanlar'da bir saldırıya (ki Alman saldırısı sözkonusu oluyordu) karşı İngiltere ve Fransa ile birlikte Türkiye'nin güvencesine sahip oluyordu.

4. Tasarıda, bundan başka, etkin ortak eylemlere girişmek üzere, üç devletin danışmalar yapması gereken durumlar şöyle öngörülmüştü:

a) Avrupa'da, Balkanlar dışında, İngiltere ve Fransa'nın, güvence verdiği (Polonya gibi) ya da korumak istediği bir devlet için savaşa girdiklerinde;

b) Ya da gene bir Avrupa devleti tarafından bir başka devlete (Yugoslavya) saldırıya geçilmesini Bağlı Taraflardan biri (Türkiye) kendisi için tehlikeli durum sayıyorsa.

Böylelikle, Türkiye (a) durumunda kesin olmayan bir yükümlülük üstlenirken, (b) İngiltere ve Fransa'dan, Türkiye'nin Balkanlar'da kendisi için tehlikeli saydığı bir durumda (Yugoslavya'ya saldırı) özdeş düzeyde bir vaad sağlamaktadır ki, bu hükümler andlaşmaya 5. madde olarak girecektir.

Tüm bu durumlar Avrupa'da ortaya çıkacak bir savaş içindi. Türkiye'nin komşuları İran, Irak ve Suriye'den ona yapılabilecek bir saldırınınin yükümlülük ortaya koymayacağı üzerinde üç hükümetin görüş birliği belli olmuştu.

5. Ortak demeçlerin 4. maddesinde yazılı olduğu üzere ittifak hiçbir devlete karşı değildi. Bu da andlaşmaya 6. madde olarak girecekti.

6. Askersel işbirliği için kurmay görüşmeleri yapılacağı yolundaki madde. Bu madde andlaşmaya girmeyecekti. Çünkü kurmay görüşmeleri, o arada Ankara'ya gelen Fransız generalleri Weygand, Huntziger, İngiliz Generali Wavel ile Mareşal Fevzi Çakmak arasında zaten yapılmaya başlanmıştı. Bir savaşta nasıl bir askersel işbirliği içine girileceği konusunda vardıkları sonuçlar, andlaşmaya eklenecek gizli sözleşmede öngörüülecekti.

7. Romanya'ya yapılacak yardımın Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği yolunda uygun bir formülün gizli bir mektup verişimi ile, andlaşmaya konulmasını İngiltere kabul etmişti. Bu konu andlaşmaya ekli 2 sayılı protokolde Türkiye'nin istediği gibi, daha genel biçimde bir formüle bağlanacaktı.

Fransız Hükümeti, önerdiği küçük ve biçimsel kimi değişikliklerle İngiliz tasarısını benimsemiş ve Ankara'da İngiliz Büyükelçiliğiyle birlikte girişimde bulunması için 14 Ağustos'ta Massigli'ye yönerge göndermişti.

16 Ağustos'ta tasarı metni Saracoğlu'na sunulmuştu. Türk Hükümeti metni genellikle iyi bulmuştu. Saracoğlu, herşeyden önce giriş kesiminde

Milletler Cemiyeti ilkelerine atf yapılmasına gerek olmadığını ileri sürmüştü ki, bu kabul edilecekti. Bundan başka, tasarının 2. maddesindeki ikinci şık (Mihver'in İngiltere ve Fransa'ya saldırısı) için, Türkiye ile danışmalar yapılması ve Türkiye'nin böyle bir savaşta hiç değilse müttefikleri için anlayışlı bir tarafsızlık gütmesi gibi pek hafif bir yüküm kabul edilmiş ve bu, andlaşmaya 4. madde olarak girmişti. Tasarının 4. maddesinde öngörülen ikinci durumda (Yugoslavya'ya saldırı) Türkiye iki aşamalı yükümlülük olmasını (saldırı birinci çizgiye gelince danışma, ikinci çizgiye gelince yardım) istemişti⁴⁶. Bu konuda Alman Kuvvetleri Bulgar ya da Yunan sınırına varınca, Türkiye'ye yardımın başlaması için anlaşmaya varılınca, andlaşmaya ekli gizli bir protokole özel bir hüküm konulacaktı.

23 Ağustos'ta Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı haberi gelince, İngiltere ve Fransa Ankara ile bir an önce andlaşma işini bitirmek istemişlerdi. Zaten geriye kalan noktalar yalnız şunlardı: Andlaşmaya, İngiltere ve Fransa'dan birisince son verilirse, onun öbür iki imzacı arasında gene yürürlükte kalması ve andlaşma süresinin tasarıdaki gibi 5 yıl değil, 15 yıl olması, adına da anlaşma (accord) değil, andlaşma (traite) denilmesi yolundaki Türk istekleri. Bunlar da Ağustos sonlarında kabul edilmişti. Ayrıca, Avrupa'da savaş çıkmak üzere olduğu gözönünde tutularak, andlaşmanın imza günü yürürlüğe konulmasında da anlaşma olmuştu. Bu ekli 1 sayılı protokolde yer alacaktı.

Bu arada geneltirmeyler andlaşmaya eklenecek gizli askersel sözleşme de hazırlamaya başlamıştı. Metinler hazır olunca, andlaşma ve ekleri 28 Eylül 1939'da Ankara'da parafe edilmişti.

MOSKOVA'DA TÜRK-SOVYET GÖRÜŞMELERİ:

26 Eylül-16 Ekim

Sovyet hükümetinin Ağustos ortalarında Batılılarla ittifak görüşmelerini kesip Almanya ile anlaşması, Üçlü Andlaşmaya koşut bir Türk-Sovyet ittifakı yapılabilmesi işini kuşkusuz zorlaştırmıştı. Ancak Türk Hükümeti, imzaya hazır duruma gelen Üçlü İttifak ile bağlantılı olmasa bile, ona ters düşmeyen bir Türk-Sovyet İttifakı yapılması umudunu yitirmemiş ve Sovyet Büyükelçisi ile Ankara'da yapılan görüşmelerin ışığında, bir andlaşma tasarısı hazırlamıştı. Zaten Sovyet Hükümeti de Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nu görüşmeler için Moskova'ya davet etmiş bulunuyordu.

⁴⁶ İngiliz Arşivleri, İbid, VII, s. 198

26 Eylül'de başlayan Saracoğlu-Molotov görüşmelerine, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un beklenmedik bir anda Moskova'ya gelmesi üzerine, ara verilmişti. 27-28 Eylül'de Molotov-Ribbentrop görüşmeleri bir dostluk andlaşması imzalanması ile sonuçlanırken, bunun Türk-Sovyet ilişkilerini çıkmaza sokacağı belli olmuştu.

Nitekim, 1 Ekim'de Stalin'in de hazır bulunduğu toplantıda, Saracoğlu beklenmedik önerilerle karşılaşmıştı. Stalin:

a) Üçlü andlaşma tasarısının 3. maddesinde, Yunaniistan ve Romanya'ya, İngiliz ve Fransız güvenceleri uyarınca, yapılması öngörülen yardıma Türkiye'nin katılmayıp İngiltere ve Fransa ile sadece danışmalara girişmesinin ve,

b) Sovyet çekincesine ilişkin 2 sayılı protokole, onu daha kesin duruma getirmek üzere, bir fıkra eklenerek, İngiltere ve Fransa'nın SSCB ile bir savaşa girişmesi durumunda, Üçlü İttifakın böyle bir savaş sürecince geçersiz sayılmasının Türkiye (dolayısıyla, İngiltere ve Fransa) tarafından kabulü koşuluyla, SSCB'nin Türkiye ile Boğazlar, Karadeniz ve Avrupa Türkiye'sine yöneltilcek bir saldırıya karşı yardımlaşma paktı yapabileceğini, Balkanlar için bir danışma yükümlülüğü koyulmasını ve İngiltere ile Fransa için de Türkiye'nin istediği üzere Üçlü İttifak tasarısındaki 2 sayılı protokole koşut bir çekince (paktın Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile savaşa sürüklemeyeceği) eklenmesini kabul edebileceğini bildirmiş, ancak böyle bir çekinceye karşılık kendilerinin de, Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı'nın bir gereği olarak, pakta bir Alman çekincesi koyulması gerektiğini sözlerine eklemiştir.

Saracoğlu bu önerileri soğuk karşılamış, ama Ankara'ya duyuracağını söylemiş, bu arada Türk-Sovyet Yardımlaşma Paktı'na bir Alman çekincesi konulduğu zaman (Almanya Türkiye'ye saldırınca SSCB'nin Türkiye'ye yardım etmeyeceği) paktın anlamı kalmayacağını belirtmişti. Bunun üzerine Stalin ilk iki öneride ısrar etmiş, Alman çekincesinden vazgeçer görünmüştü.

Stalin daha sonra Boğazlar statüsüne değinmiş ve Montreux Sözleşmesine aykırı nitelikte 11 maddelik bir protokol tasarısı sunmuştu. Bununla, Sovyetler Birliği, Üçüncü Devletlere ilintili savaş ve yardımcı gemilerin Karadeniz'e girişlerinin kısıtlanmasını, ayrıca Sovyet gemilerinin ve uçaklarının geçişlerinde önbildiri sürelerinin azaltılmasını istiyor; daha da önemlisi, gerek üçüncü devletlerle ilintili savaş gemilerinin geçişi konusunda, gerek Boğazlar statüsünde değişiklik gerektiğinde, Türkiye'nin SSCB ile birlikte karar vermesi koşulunu getiriyordu.

Saracoğlu sert bir tepkiyle karşıladığı Boğazlar rejimiyle ilgili bu önerileri Ankara'ya sormaya bile gerek görmeden reddetmiş ve çok yanlı Montreux Sözleşmesinin yalnız iki imzacısının isteği ile değiştirilemeyeceğini bildirmişti. Onun bu tutumu hükümetçe de doğru görülecekti.

Buna karşılık, Türk Hükümeti, İngiliz ve Fransız hükümetlerine Sovyetlerin Üçlü Pakt'ta yaptırmak istediği değişiklikleri benimsetmek için yoğun bir çaba göstermiş ve bunu sağlamıştı.

Türk-Sovyet görüşmelerini izleyen Ribbentrop, Moskova'daki Alman Büyükelçiliği aracılığı ile yaptığı girişimlerde, Türkiye'yi Üçlü İttifaktan caydırmak üzere, Sovyetleri özendiriyor, böylece Türkiye'nin savaşta tarafsızlığını sağlamaya çalışıyordu.

13 Ekim'de görüşmeler yeniden başlayınca, Molotov hem Alman çekincesinde, hem de Boğazlar'a ilişkin önerilerinde ısrar etmişti. Bu Sovyet tutumu 16 Ekim'de yapılan son toplantıda da değişmeyince, görüşmeler kesilmiş ve Saracoğlu 17 Ekim'de Moskova'dan ayrılmıştı⁴⁷.

Bu durumda, Başbakan Dr. Refik Saydam Üçlü İttifak Andlaşmasını, hiçbir değişiklik yapılmaksızın, Ankara'da 19 Ekim'de (Saracoğlu'nun dönüşünden bir gün önce) İngiliz ve Fransız Büyükelçileriyle imzalamıştı.

Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Batılılarla birlikte Balkanlar konusunda yükümlülükler almasını, özellikle Romanya'ya yapılacak yardıma katılmasını kuşkusuz iyi gözle görmemişti. Bununla birlikte, 2 sayılı protokolle Sovyetler Birliği için çekince konulmuş olması onun kaygısını azaltmıştı.

Görülüyor ki, ne Türkiye'nin istediği gibi Üçlü İttifaka koşut, ne de Sovyetlerin istediği gibi, Türkiye'yi Sovyetler Birliğine ayak uyduracak bir Türk-Sovyet yardımlaşma paktı yapılamamıştı. Çünkü Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı tarihin beklenen doğrultudaki akışını değiştirmişti.

Andlaşmanın imzasından birkaç hafta sonra Molotov, TASS Ajansına, "Türkiye'nin bu andlaşma ile tarafsızlık politikasını bir kenara itip Avrupa savaşının ortasına girdiğini, onun bu tutumunun Sovyetler Birliği'nin istediği politika olmadığını, Sovyetlerin ise savaş değil barış istediğini, bu politikasının onun komşularıyla ilişkilerinde temel olacağını" açıklamıştı.

⁴⁷ Bu dönemde yapılan Türk-Sovyet görüşmeleri için bak. Dışişleri, *İbid*, s. 216-247 ve Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968, s. 154-184

ÜÇLÜ İTTİFAK ANDLAŞMASI VE EKLERİ:

19 Ekim 1939

Andlaşmaya iki protokol eklidir (Metinlerini aşağıda veriyoruz). 3 sayılı protokol ile Askersel Sözleşme ise gizli tutulmuştur. Ayrıca Türkiye'ye yapılacak parasal yardımlarla ilgili bir özel anlaşma imzalanmıştır.

Şimdi sırasıyla bu bağışların niteliklerine değinebiliriz:

1. Yardımlaşma Andlaşması ve ekleri TBMM'nce 8 Kasım 1939'da 3738 Sayılı Yasa ile onaylanmıştır⁴⁸. 1 sayılı protokol uyarınca-Hükümetin siyasal sorumluluğu altında-imzası günü yürürlüğe konulan andlaşma onay işlemlerinin bitmesi üzerine 16 Kasım'da hukuksal bakımdan da yürürlüğe girmiştir.

Yukarıda, andlaşma üzerindeki görüşmeler anlatılırken, onun hükümlerinin hangi amaçlarla konulduğu az çok açıklığa kavuşmuştu. Şimdi bunları metin üzerinden sırasıyla özetleyebiliriz:

1. madde, Türkiye'ye karşı bir Avrupa devletinin (Almanya sözkonusu) saldırısı durumunda İngiltere ve Fransa'nın onun yardımına gelmesini gerektirmektedir ve bu yardımın, Balkanlar'da askersel eylemin Bulgar ya da Yunan sınırına erişmesi anında başlayacağı da gizli tutulan 3 sayılı protokolde yazılıdır.

2. maddede, Akdeniz bölgesinde bir Avrupa devletinin (İtalya sözkonusu) saldırısı üzerine, İngiltere ve Fransa'nın ya da Türkiye'nin savaşa sürüklenmesiyle, karşılıklı yardım öngörülmektedir. Bu saldırı İtalya'nın üç devletten birine karşı doğrudan eyleme geçmesiyle olabileceği gibi, bir başka Akdeniz ülkesine saldırı sonunda da ortaya çıkabilirdi. En çok Yunanistan sözkonusu olmakla birlikte, İngiltere'nin müttefiki Mısır, Fransa mandasındaki ülkeler ya da Yugoslavya için de İtalya ile savaşa girişilebilirdi. Başka deyişle, İtalya'nın Akdeniz'de bir saldırısı üzerine üç devletten biri saldırılan ülkenin korunması için eyleme geçerse 2. madde kapsamında savaş başlamış demektir, yardımlaşma yapılacaktır.

"...Savaşa sürükleyen bir saldırı" anlatımı gerçekte, İngiltere ve Fransa istediği için kullanılmışsa da, maddede denge kurmak üzere, Türkiye ile ilgili ikinci paragrafa da konulmuştur.

⁴⁸ Ankara Andlaşması ve ekli 1. ve 2. sayılı protokollerin Türkçe yasal metinleri için bak. Düstur, Ter. III, C. 21, s. 15; Fransızca aslı ve İngilizce çevirisi için bak. Milletler Cemiyeti, Andlaşmalar dizisi, Cilt 200, s. 167, Kütük No. 4689. Her nedense Düstur'da andlaşmaya bağlı özel anlaşmanın metni bulunmamaktadır. Oysa, BM andlaşmalar dizisinde onun metni de konulmuştur. Bizim oradan çevirdiğimiz Türkçesi için bak. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, Cilt I, Bölüm XXXVII, Ankara 1982

Bu madde bir bakıma Akdeniz'de İtalya'ya karşı "statu quo"yu güvence altına alan bir hükümdür.

10 Haziran 1940'da İtalya, İngiltere ve Fransa'ya savaş açıp eyleme geçince (doğrudan saldırı) Türkiye için "casus foederis" olmuştu, İtalya'ya karşı savaşa girmesi gerekirdi. Ancak, yazımızın başında değindiğimiz üzere, Türk Hükümeti "Sovyet çekincesi"ni ileri sürüp "savaş dışı" kalmıştı.

İtalya'nın 28 Ekim 1940'da Yunanistan'a saldırısının da, Türkiye'yi harekete geçirmesi gerektiği akla gelebilirse de, Türk Hükümeti "savaş dışı" kalma kararını sürdürdüğünden bir eyleme geçmemiş, bununla birlikte Bulgaristan'ın da İtalya'nın yanı sıra Yunanistan'a saldırmasını önlemek için, Balkan Pakti uyarınca, onu uyarmış, kıpırdatmamıştır.

İtalya'nın Türkiye'ye saldırısını öngörmekte olan 2. paragrafın uygulanması durumu ortaya hiç çıkmamıştır.

3. madde, İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'da Yunanistan ve Romanya'ya verdiği güvenceler gereği savaşa girdiklerinde Türkiye'nin buna yardımcı olmasıyla ilgilidir. Romanya için bu yardımın, Boğazlardan geçişi kolaylaştırmak biçiminde olacağı görüşmeler sırasında anlaşılmıştı:

Romanya 1940 sonbaharında Mihver'in baskısı sonucu Transilvanya'nın bir bölümünü Macaristan'a, Güney Dobruca'yı da Bulgaristan'a bırakacak ve Alman-İtalyan-Japon ittifakına katılacaktı. Böylece bir "casus belli" ortaya çıkmayacak ve üç devletin yardımı sözkonusu olmayacaktı.

Almanya'nın 1941 Nisan'ında Yunanistan'a saldırısı karşısında Türkiye'nin hareketsiz kalması da onun daha önce "savaş dışı" durum içine girmesinden idi. Ancak, gene de Bulgaristan'ı, Balkan Pakti çerçevesinde, tutmak bakımından Yunanistan'a yararlı olmuştu.

4. madde bir Avrupa devletinin (Almanya sözkonusu) İngiltere ya da Fransa'ya saldırısı durumuyla ilgilidir ve 1. maddede öngörülen Türkiye'ye saldırı durumunun karşılığıdır. Şu var ki, 1. maddede, Almanya'nın Türkiye'ye saldırısı yardımlaşmayı gerektirirken, bu maddede yalnızca danışmalar yapılması ve Türkiye'nin iki müttefiki için hiç değilse anlayışlı (hayırhah, bienveillant) tarafsızlık gütmesi öngörülmektedir.

Almanya, İngiltere ve Fransa'ya doğrudan saldırıda bulunmamıştır. Ancak, 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırıya geçmesi üzerine, bu devlete güvence veren iki Batılı devlet Almanya'ya savaş açmıştır. Böyle bir durum ise 5. maddenin kapsamına girmektedir.

5. maddenin ilk paragrafı Almanya'nın İngiltere ve Fransa'nın korumayı kararlaştırdıkları-Yunanistan ve Romanya dışındaki-Avrupa

devletine (Polonya gibi) saldırısı üzerine onların savaşa girmesiyle ilgilidir. Böyle bir durumda, Türkiye ile danışmalara girilip ortak bir eylem işi ele alınacaktır.

Andlaşma imzalandığı sırada, Polonya'ya saldırı nedeniyle, Almanya ile İngiltere ve Fransa arasında savaş 1,5 aydır başlamış bulunuyordu. Türkiye ile müttefikleri arasında danışmalar kuşkusuz sürdürülmüştü. Ancak, ortak bir eylem sözkonusu olmamıştı. Polonya çoktan parçalanıp yok edilmişti. Kaldı ki, Türkiye herhangi bir eylem için ne hazır (silâhlar teslim edilmemişti), ne de ondan böyle bir şey istenilmişti. Öyle anlaşılıyor ki, bu paragraf, bir caydırıcılık etkisi yapsın diye, gerçek düşüncenin üstünde bir anlatımla kaleme alınmıştır.

İkinci paragraf ise, Türkiye'nin isteği uyarınca, Almanya'nın Yugoslavya'ya bir saldırısı öngörülerek konulmuştu. Çünkü böyle bir saldırıyı Türkiye kendi güvenliği için tehlikeli sayacağını müttefiklerine görüşmeler sırasında anlatmıştı. Şu da var ki, 6 Nisan 1941'de Almanya Yugoslavya'ya saldırdığı zaman Türkiye "savaş dışı" durum içinde bulunuyordu. Bir ortak eylem sözkonusu olmamıştı.

6. madde andlaşmanın bir savunma paktı olduğunu göstermektedir.

7. madde, Türkiye'nin isteği üzerine, Andlaşmanın, imzacılarından birinin ayrılması ya da onu uygulamaktan kaçınması gibi bir durumda, ötekiyle geçerli kalması düşünülerek konulmuştur. Bununla, Türkiye'nin özellikle İngiltere ile bağları sıkı tutmak istediği anlaşılmaktadır. Nitekim, savaştan sonra, Türkiye Sovyet tehditleriyle karşılaşınca, 1946'da İngiltere bu andlaşmaya bağlılığını belirtip Türkiye'yi destekleyecektir.

8. madde silah bırakışımı (Mütareke, Armistice) ve barışın birlikte yapılmasını öngörmektedir. Türkiye savaşa girmemiş, o nedenle silâh bırakışımına katılması sözkonusu olmamıştır. 1945'te kuramsal olarak Almanya'ya savaş ilânı onu barış görüşmelerine katılmaya da hak kazandırabilirdi. Ancak Almanya ile barış andlaşması yapılmayacaktı.

9. madde andlaşmanın onay işlemleri, yürürlüğe girişi ve süresiyle ilgilidir. Ekli 1 sayılı protokol de andlaşmanın hemen yürürlüğe konulması içindir. Bunlara yukarıda değinmiş bulunuyoruz.

2 sayılı protokol diploması tarihimize "Sovyet Çekincesi" (ihtirazi kayıt) olarak geçmiştir. Bu çekince, andlaşmanın Türkiye'ye yüklediği yükümlerin onu Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklenmesini önlemek için konulmuştur. Çekince, İngiltere'nin bir ara ileri sürdüğü gibi yalnız Romanya'ya yardım yüzünden Sovyetlerle çıkacak bir uyuşmazlık için değil, Türkiye'nin istediği gibi geniş ve genel biçimde olmuştur. Metni de

gizli bir mektup verişimi ile değil, Türkiye'nin önerdiği üzere, açık tutulmuş ve andlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılmıştır.

1940 Haziran'ında Türkiye İtalya'ya karşı savaşa girmesi gerekirken bu çekinceyi ileri sürmüştü. Gerçekten savaşa girmesi onu Sovyetler Birliği ile silâhlı bir uyuşmazlığa sürükler miydi? Belki sürüklemezdi. Ancak o sırada Almanya ile anlaşma içindeki Sovyetler Birliği'nin ne yapacağı bilinmiyordu. Kaldı ki, Haziran'da Fransa ezilmiş, İngiltere yalnız kalmıştı. Üstelik Türkiye'ye gerekli silâhlar henüz teslim edilmemişti. Savaşa girmesi, bir işe yaramayacağı gibi, onu ilerde büyük tehlikelere atabilirdi. Nitekim Türkiye'nin bu tutumu İngiltere tarafından da anlayışla karşılanacaktı.

Anlaşmaya ekli 3 sayılı gizli protokolde, savaşta İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile askersel işbirliğinin ve ona yapacakları yardımın, bir Avrupa devletince girişilen saldırının Bulgaristan ya da Yunanistan sınırına (Bulgaristan'ın Yugoslavya ya da Romanya ile, Yunanistan'ın Yugoslavya ve Arnavutluk ile sınırları) erişmesiyle başlayacağı, başka deyişle, bu saldırının Türkiye sınırına varmasını beklemeden harekete geçecekleri yazılıdır.

Anlaşmanın eklerinden bir başkası olan-ki gizli değildir-özel anlaşma ise nedense Düstur'da, öbür metinlerle birlikte yayımlanmamıştır. Oysa, bu anlaşma İngiltere ve Fransa'da açıklandığı gibi, İngiliz Hükümetince Milletler Cemiyetine gönderilen metinler içinde bulunduğundan, MC Kütüğüne de geçirilmiş ve yayımlanmıştır.

Özel anlaşmaya göre, iki batılı devlet Türkiye'ye:

a) Silâh ve savaş gereçleri satın almak üzere % 4 faizli ve 20 yıl süreli 25 milyon Sterlinlik bir kredi açmayı;

b) Türkiye'nin ekonomik durumunu güçlendirmek üzere % 3 faizli ve 20 yıl süreli 15 milyon Sterlin değerinde altın teslim etmeyi, bunun karşılığının tütün vb. gibi mallarla ödenmesini kabul etmeyi;

c) Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya olan borçlarının ödenmesinde kullanılmak üzere % 3 faizli toplam 3,5 milyon Sterlin kredi açmayı yükümlenmiştir.

Görülüyor ki, Türkiye'nin istediği a) 35; b) 15; c) 10 = 60 milyon yerine, 43,5 milyon Sterlinlik kredi açılmıştır ki, bu o zamanki ölçülere ve Sterlinin değerine göre oldukça önemlidir. Ayrıca faizler düşük, ödeme koşulları da elverişlidir.

Özel anlaşmanın 6. maddesi, Türkiye'nin Üçlü İttifak Andlaşmasıyla üstlendiği yükümlerin (gerektiğinde savaşa girmek) ancak gerekli savaş

gereçlerinin, 25 milyon Sterlinlik kredi karşılığı, ona teslimi, 15 milyon Sterlinlik altının verilmesi ve borçlarının ödenmesi için ayrılacak 3,5 milyon Sterlinlik kredinin açılması koşulu ile, yerine getirilebileceğini hükme bağlamıştır.

İngiltere ve Fransa Türkiye Merkez Bankasına 28 Ocak 1940 günü 15 milyon Sterlinlik 55 ton altını (1982 yılındaki değeri yaklaşık 750 milyon dolar) teslim edince, Dışişleri Bakanı, İngiliz ve Fransız Büyükelçilerine yolladığı mektuplarda, böylelikle Üçlü İttifakın tüm hükümlerinin uygulanmaya konulduğunu bildirmiştir.

Türkiye müttefikleriyle birlikte savaşa girerse, yeni savaş gereçleri verilmesi için yeni anlaşmalar yapılması da hükme bağlanmıştır (Md. 3).

Söz konusu kredilerin ödeme koşullarının düzenlenmesi için öngörülen üç uygulama anlaşması 8 Kasım 1940 günü Paris'te imzalanmıştır⁴⁹

İttifak Andlaşmasına ekli gizli bir bağit da Askersel Sözleşme (Convention Militaire) olmuştur. Sözleşme, Dr. R. Saydam ve İngiliz ve Fransız Büyükelçilerinden başka, 18 Ekim'de Ankara'ya gelmiş olan İngiltere ve Fransa'nın Orta Doğu Kuvvetleri Komutanları General Wavell ve General Weygand tarafından da imza edilmiştir.

On maddelik bu sözleşmede, düşmanın saldırısı durumunda, nerelerde, hangi hedefler için nasıl eyleme geçileceği ayrı ayrı gösterilmiştir. Sözleşmenin hükümleri şöyle özetlenebilir:

a) Eğer bir Avrupa devletinin (Almanya, İtalya) saldırısına Bulgaristan'ın da katılacağı anlaşılırsa, Türkiye onu kımıldatmayacaktır. İngiltere ve Fransa da Türkiye ile işbirliği yapacaktır.

b) İtalya saldırıya geçerse, Üç Müttefik Oniki Adayı hemen tehlikesiz duruma getirecektir. Harekât, İngiliz-Fransız deniz ve hava kuvvetlerinin desteği ile, Türk kuvvetlerince gerçekleştirilecektir.

c) Yunanistan'a bir saldırı durumunda, İngiltere ve Fransa'nın desteğinin yanı sıra, Türkiye Bulgaristan'ı tutacak, Yunan silâhlı kuvvetleriyle Selânik'te bağlantı ve işbirliği yapılacaktır.

d) Türkiye, ülkesi üzerinde (demiryolları, liman ve hava alanlarında) ve Marmara Denizi'nde Müttefik Kuvvetler ulaştırımını kolaylaştıracaktır.

e) Romanya'ya saldırıyı karşılamak herkesten önce Romen Kuvvetlerine düşmekle birlikte, bu devlete yardım edilecek; Türkiye Bulgaristan'ı tutmakla ve geçişleri kolaylaştırmakla dolaylı olarak, İngiliz-Fransız kuvvetleri ise, olanak ölçüsünde, doğrudan doğruya yardım edecektir.

⁴⁹ Bu Anlaşmalar TBMM'nce 19 Kasım 1942 günü 4171 sayılı bir yasa ile onaylanmıştır. Bak. Düstur, Ter. III, Cilt 23, s. 196

f) Doğu Akdenizin Yakınoğu için önemi nedeniyle ve Türkiye kıyılarının korunması, ayrıca Akdeniz'de gidif gelişin güvenliği için deniz üstünlüğü korunacaktır.

g) Türkiye'ye olanaklı ölçüde yapılacak maddesel yardım, birlikte hareketin bir gereği sayılacaktır.

h) Gizli haberlerin toplanıp verişilmesinde işbirliği yapılacaktır.

TÜRKİYE, İNGİLTERE VE FRANSA ARASINDA YARDIMLAŞMA ANDLAŞMASI

(*Traité d'Assistance Mutuelle*)

Ankara, 19 Ekim 1939

(*Devlet Başkanlarının adları.....*)

Ulusal güvenlikleri yararına, karşılıklı nitelikte bir andlaşma bağtlamak ve saldırıya karşı koymak için, birbirlerine karşılıklı yardım sağlamak istediklerinden,

(*Temsilcilerin adları.....*)

Madde 1

Türkiye'ye karşı bir Avrupa Devletince girişilecek bir saldırı sonucunda, Türkiye bu devletle savaş durumuna girdiğinde, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel olarak, Türkiye ile işbirliği yapacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardım ve desteği (aide et assistance) göstereceklerdir.

Madde 2

1. Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyen bir saldırı durumunda, Türkiye, edimsel olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir.

2. Bir Avrupa devletince girişilip Akdeniz bölgesinde Türkiye'nin karışacağı bir savaşa sürükleyen bir saldırı eylemi durumunda, Fransa ve Birleşik Krallık, edimsel olarak, Türkiye ile işbirliğinde bulunacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardım ve desteği göstereceklerdir.

Madde 3

Fransa ve Birleşik Krallık tarafından, 13 Nisan 1939 günlü demeçlerle Yunanistan ve Romanya'ya verilen güvenceler (garanties) yürürlükte kaldığı sürece, bu iki güvenceden biri ya da öteki nedeniyle Fransa ve Birleşik Krallık savaşa giriştikleri durumda, Türkiye, edimli olarak, Fransa ve Birleşik Krallık ile işbirliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir.

Madde 4

Fransa ve Birleşik Krallık, birine ya da ötekine karşı, 2. ve 3. maddeler hükümlerinin uygulanması gerekmezsin, bir Avrupa devletince yapılan bir saldırı sonucunda, bu devletle savaşa girişirse, Bağlı Yüksek Taraflar hemen danışmalarda bulunacaktır. Ancak, şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türkiye böyle bir durumda Fransa ve Birleşik Krallık karşısında, hiç değilse, anlayışlı (bienveillant) bir tarafsızlık güdecektir.

Madde 5

Yukarıdaki 3 maddenin hükümlerine zarar verilmeksizin:

1. Gerek bir Avrupa devletince, Bağlı Yüksek Taraflardan biri hükümetinin, saldırıya karşı, kendi onamı ile, bağımsızlık ve tarafsızlığını korumaya yardımcı yükümlendiği bir başka Avrupa devletine karşı girişilen bir saldırı durumunda,

2. Gerek bir Avrupa devletince girişilip öteki bir Avrupa devletine karşı yöneltilmiş olmakla birlikte, Bağlı Yüksek Taraflardan biri hükümetinin görüşüne göre kendi güvenliği için bir tehdit sayılan bir saldırı durumunda,

Bağlı Yüksek Taraflar etkin görülecek her ortak eyleme girişmek üzere hemen danışmalarda bulunacaklardır.

Madde 6

Bu anlaşma hiçbir devlete karşı yöneltilmiş değildir. Onun amacı, saldırıya karşı koymak için, Türkiye'ye Fransa'ya ve Birleşik Krallığa, gerektiğinde, karşılıklı bir yardım ve destek sağlamaktır.

Madde 7

Bu anlaşmanın hükümleri Türkiye ile öbür iki Bağlı Yüksek Taraftan her biri arasında iki taraflı yükümlülük olarak da geçerlidir.

Madde 8

Bağıtlı Yüksek Taraflar bu andlaşmanın uygulanması sonucu olarak savaşa girişmiş bulunurlarsa, silâh bırakışımı ya da barış için birlikte karar vereceklerdir.

Madde 9

Bu andlaşma onaylanacak ve onay belgeleri olanaklı en kısa sürede ve eşzamanda Ankara'da sunulacaktır. Andlaşma bu sunuş günü yürürlüğe girecektir.

Bu andlaşma 15 yıllık bir süre için bağtlanmıştır. Bağtılı Yüksek Taraflardan hiç biri andlaşmaya son vermek isteğinde olduğunu, bu sürenin bitiminden 6 ay önce öbür iki tarafa bildirmezse, andlaşma 5 yıllık yeni bir süre için kendiliğinden uzamış olacak ve böylece gidecektir.

Aşağıda imzaları bulunan yetkili temsilciler işbu andlaşmayı, onun hükümlerini kabul ederek, imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

Ankara'da, 19 Ekim 1939 günü, üç örnek olarak yapılmıştır.

R. Massigli

H. M. Knatchbull-Hugessen

Dr. Refik Saydam

PROTOKOL. NO: 1

Aşağıda imzaları bulunan yetkili temsilciler, bugünkü andlaşmayı imzalanır imzalanmaz yürürlüğe koymak konusunda kendi hükümetlerinin anlaşmış olduklarını saptamışlardır.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugün bağtlanan andlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Ankara'da, 19 Ekim 1939'da üç örnek olarak yapılmıştır.

(İmzalar)

PROTOKOL NO. 2

Aşağıda imzası bulunan ve yöntemine göre bu konuda yetkili kılınmış olan temsilciler, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasındaki andlaşmayı imza ettikleri sırada şunu kararlaştırmışlardır:

Yukarıda adı geçen andlaşma uyarınca Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile silhl bir uyuramazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek bir eyleme onu zorlayamayacaktır.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Krallık ve Türkiye arasında bugünkü andlaşmanın ayrılmaz bir parçası sayılacaktır.

Ankara'da, 19 Ekim 1939,  örnek olarak yapılmıştır.

(İmzalar)

BAŞLICA KAYNAKLAR

- Academie Diplomatique Internationale, Paris “Dictionnaire Diplomatique”, C. IV, “Turquie” maddesinde İsmet İnönü’nün “La neutralité de la Turquie au Cours de la 2. Guerre mondiale” adlı yazısı ve Titulesco’nun “Traité Anglo-Turc et le Pacte d’Entente Balkanique” adlı yorumu.
- Başbakanlık, Basın-Yayın Gen. Md., Ayın Tarihi
- British Stationary Office, “Documents on British Foreign Policy 1919-1939”, London, Third Series, Cilt V, VI, VII
- Department of State, “Documents of German Foreign Policy, 1918-1945,” Washington, Cilt X
- Department of State, “Nazi-Soviet Relations, 1939-1941”, Washington, 1948
- Dışişleri Bakanlığı, “Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939)”, Ankara 1973
- Dışişleri Bakanlığı, Arşiv. “Andlaşmalar”, Ankara
- Duroselle, Prof. J.B. Paris, “Histoire Diplomatique de 1919 à nos Jours”, Paris 1981
- Eden, Anthony, “The Eden Memoirs”, London 1962
- Erkin, F. C. “Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi”, Ankara, 1968
- Europe Nouvelle (Revue), “Le Pacte Anglo-Turco- Français”, Paris 21 ve 28 Ekim 1939 sayısı
- Knatchbull-Hugessen, “Diplomat in Peace and and War”, London, 1949
- Massigli, René, “La Turquie devant la Guerre” Paris, 1964
- Ministere des Affaires Etrangères, “Documents Diplomatiques Français, 1932-1939”, Paris, Cilt XV
- Papen (von), “Memoirs”, London 1952
- Soysal, İsmail, “Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları” Cilt I (1920-1945), Ankara, 1982
- Tahsin, Prof. Hasan “Le Pacte Tripartite Anglo-Franco-Turc”, Paris 1940
- Woodward, Sir Llewellyn, (Ed), “British Foreign Policy in the Second World War”, London, 1970-71

HUKÛMET AND DEVLET

BERNARD LEWIS

In an essay written in about 1837, the Ottoman statesman Sadık Rıfat Pasha uses the phrase *düvel-i Avrupa hükûmetleri*, in a context where these words clearly mean “the governments of the states of Europe”¹. The words *devlet* and *hukûmet* were already in common use at that time, but the formulation in this phrase, with the implied distinction between the state (*devlet*) as an abstract and permanent embodiment of authority, and the government (*hukûmet*) as the human and impermanent body of persons exercising that authority, is new in Ottoman and therefore in Islamic usage.

The normal word for government in modern Turkish and Arabic is *hukûmet*, *hukûma*. Used in much the same sense as English “government” or French “gouvernement”, it is standard and common throughout the Arabicspeaking lands and in Turkey at the present time—so common indeed that in word-counts which have been made of modern Arabic prose, *hukûma* ranks among the words of most frequent occurrence, ahead of several quite ordinary prepositions². The word is old, and is attested in Arabic from the earliest of times; its use in the sense of “government” however dates only from the 19th century. In classical Arabic usage it was a verbal noun meaning the act or office of adjudication, of dispensing justice³. It could be used in this sense irrespective of whether the person so acting was a sovereign, a judge, or merely an arbitrator. The frequently quoted *hadîth* that “an hour of justice in

¹ *Avrupanın ahvaline dair risale, in Muntahabat-i asar-i Rıfat Paşa* (İstanbul, n.d.), p. 5.

² See for example J.M. Landau, *A Word Count of Modern Arabic Prose*, (New York, 1959), p. 333; M. Brill and others *The Basic Word list of the Arabic Daily Newspaper*, (Jerusalem, 1940), p. 21.

³ See for example Abu'l Faraj al-Isfahānī, *Kitāb al-Aghānī*, Cairo, 1345/1926-1927), xii, p. 134 “*fa-innaka qāḍīn bi'l-hukūmati 'ālim*”—“you are a qadi skilled in the administration of justice”. Other examples in *Aghānī*, xi, pp. 63, 165; Ibn Qutayba, *Uyūn al-Akhhbār*, (Cairo, 1383/1963) i, p. 67; Jāhīz, *Kitāb al-Tarbī wa'l-Tadwīr*, ed. C. Pellat, (Damascus 1955), i, 16, and in the verses cited in the classical Arabic lexica, e.g. *Lisān al-'Arab*, xiv, p. 95; xv, pp. 31, 177, 304, xvi, p. 41, *Tāj al-'Arūs*, ix, p. 68.

hukūma is better than 60 years of worship”⁴ refers clearly to the administration of justice and not -as in some modern interpretations- to the conduct of government.

The root *ḥ.k.m.*, in Arabic and in some other Semitic languages, expresses the related basic notions of judgment and wisdom. In some Semitic languages, notably Hebrew, it is the sense of wisdom that prevailed. In Arabic the sense of wisdom or even knowledge is present, as for example in *ḥakīm*, a sage, and hence a physician, but it is the sense of judgment or adjudication that is most usual. In the course of time, the root came to connote political as well as judicial authority. Under the Seljuqs and later rulers, the term *ḥukūma*, usually in its Persian or Turkish form (*ḥukūmat*, *hukūmet*), was used to denote the office or function of the governor, *ḥākīm*, usually provincial or local. In Ottoman usage, while retaining its judicial connotation, it often occurs in the sense of governorship, i.e., the obtaining, holding, or tenure of office of a governor. By the 17th century the word is in common use in Ottoman texts. In addition to the specialized sense of governorship, it occurs in the more general sense of government or administration, e.g., in the expression *mahall* or *makarr-i hukumet*, meaning the seat of government or administrative center of a country or province. It is also used when discussing different types or forms of government, abroad as for example in Kâtib Çelebi’s discussion of the different types of government or regime prevailing in Europe, namely monarchy, aristocracy and democracy⁵

By the end of the 18th century, we find the word *hukūma* / *hukūmet* used in both Turkish and Arabic in a wider and more general sense of rule, of exercising authority. It appears in this sense in the Arabic version of a letter sent by General Menou to the Diwan in Cairo, in January 1801, in which he is described as representative of the authority of the French republic (*muḏāhir ḥukūmatiha*)⁶. The term also occurs in some early Turkish and Arabic translations of European historical writings, in the broad sense of rule,

⁴ Ibn ‘Abd Rabbihi, *Al-‘Iqd al-Farīd*, (Cairo, 1953), i, p. 5.

⁵ Kâtib Çelebi, *Irşād al-ḥayārā ilā tārīḥ al-Yūnān wa’l-Rūm wa’l-Naṣārā*, ms. TTK library no. 19, no pagination. Other Ottoman examples in ‘Ayn-i ‘Ālī, *Kavānin-i Āl-i Osmān*, (Istanbul 1280/1863-1864), pp. 29-30, on certain hereditary sanjaks, with a measure of political and financial autonomy, called *hukūmet*; Naima, v, p. 405; Raṣīd, i, p. 328.

⁶ Jabartī *Muḏhir al-Taḡdīs*, (Cairo, n.d.), ii, p. 91. Cf. the Turkish text of Bonaparte’s letter to the governor of Egypt, published in Cevdet, *Tarih* (2nd edition, Istanbul 1309/1891-1892), vi, p. 405.

dominion, political authority, or even regime⁷. Though common in early 19th century Turkish, the use of the word in this sense in Arabic remains comparatively rare. The Arabic translation of Machiavelli's *Prince*, made in 1824-25, does not use the word *ḥukūma* for government, but prefers such words as *siyāda* and even *amīriyya*⁸. Shaykh Rifā'a Rāfi' al-Ṭahṭāwī, in his Arabic translation of the French constitutional charter, renders the word "gouvernement" by *tadbīr al-mamlaka*⁹.

The present-day meaning - government, in the sense of the group of men exercising the authority of the State - seems to date from the second quarter of the 19th century. The changeover is gradual. Thus Sadık Rifat Pasha, who wrote a number of political memoranda and essays, habitually uses the word *ḥukūmet* in the earlier sense of type of government, administration or regime. However, in the essay cited above, he uses it in a context which clearly indicates the modern meaning. The distinction he makes between the State (*dawla, devlet*) and the government (*ḥukūma, ḥukūmet*) thereafter becomes increasingly common in both Arabic and Turkish, though the use of the term in the earlier, more abstract, sense continued for some time¹⁰.

In modern Turkish and Arabic the distinction between *dawla* and *ḥukūma* is clear and general, and usage does not differ greatly from that of English or French. In Persian the change came somewhat later. During the 19th and much of the 20th century, *dawlat* was used indiscriminately for both the state and the government, no clear distinction being made between the two either as concepts or as terms. The earlier Arabic loan word *ḥukūmat* was used in the general sense of political authority and sometimes of administration. Since the 1930's, there has been a tendency by Persian journalists to use the term *ḥukūmat* in the Anglo-French or Turko-Arabic sense but this is still far from general.

⁷ E.g. *Bonapart tarihi* (a Turkish translation of the first part of Carlo Botta's *Storia d'Italia 1789-1815*), (1st edition, Cairo 1249/1834, 2nd edition, Istanbul 1293/1876), i, pp. 4,6,10,13,16-17, 33; cf. *İthāf al-Mulūk* (Arabic translation of William Robertson's *History of the Reign of Charles V*), Būlāq, 1258/1842), passim.

⁸ Ms. in Egyptian National Library, History 435, translated by Father Anṭun Rafā'īl Zākhūr. Cf. Jamāl al-Dīn al-Shayyāl, *Ta'rīkh al-Tarjama wa'l ḥaraka al-Thaqāfiyya fī 'aṣr Muḥammad 'Alī* (Cairo, 1951), p. 216.

⁹ Rifā'a Rāfi' al-Ṭahṭāwī, *Takhlīṣ al-Ibrīz fī talkhīṣ Bārīz*, (1st edition Cairo, 1250/1834 ed./Mahdī'Allām Aḥmad Aḥmad Badawī, and Anwar Lūqā, Cairo, n.d. ? 1958), p. 142.

¹⁰ For Turkish examples, see *Tarih-i Cevdet*, i, pp. 17-20; for an Arabic discussion of the term and its meaning see Ḥusayn al-Marṣafī, *Al-Kilām al-thamān*, (Cairo, 1298/1881), pp. 30-35.

The word *dawla*, by far the most widely used in Islamic languages in the sense of state or government, seems to date as a political term from the accession to power of the Abbasids. It comes of course from the Arabic root *d.w.l*, which has parallels in other Semitic languages and which has the basic meaning of to rotate, turn, change, alternate, or to succeed one another, as for example when speaking of the seasons. The noun *dawla* is attested at a very early stage in Arabic in the sense of turn, meaning not only a rotation, but something rather like the idiomatic English use of the word. In the Qur'ān (iii, 140) we find the verbal form *nudāwiluhā* "we cause them to alternate", speaking of the good days and the bad days, and there are many passages in ancient Arabic poetry in which the word *dawla* has the meaning of someone's turn at success, power or good fortune. The word *dawla* is in common use in both *ḥadīth* and early poetry in the sense of turn. It is not limited to the more familiar meaning of someone's turn at success or power but is used more generally, as for example of a wife's "turn", in a polygamous household, with her husband. The form *dūlatan* occurs in the Qur'ān (LIX, 7) in the sense of something which is held in common, i.e., the ownership of which is passed around a number of persons. These and similar expressions are based on the underlying image of the wheel of fortune, the slowly turning wheel which brings one man or group up and another down. It is, of course, an image which long antedates Islam and of which probably the best known classical exposition is that of the Greek author Polybius. Polybius, at discussing revolution (*anakyklosis*), describes the slowly turning wheel driven by the force of *tyche*, fortune, and its expression in the cycle of political changes which follow and repeat one another¹¹. Kingship leads to tyranny, tyranny breaks down into aristocracy, aristocracy gives rise to oligarchy, oligarchy splinters into democracy, democracy degenerates into mob rule, mob rule brings men back to the state of nature, out of which a new kingship emerges and a new cycle begins. This idea reappears in Islamic literature at a later date with some variation in the terms, and *dawla* is the word used for the turning of the wheel.

The word *dawla* occurs a number of times in works written by or attributed to Ibn al-Muqaffa'. In a well known passage in the *Ṣaḥāba*, he refers to the accession of the Abbasids in the phrase *كانت هذه الدولة*¹² Pellat

¹¹ Polybius, *History*, vi, 9, x. For a discussion see Arthur Hatto, "Revolution": an enquiry into the usefulness of an historical term", in *Mind*, lviii, (1949), pp. 495-517.

¹² Ibn al-Muqaffa', *Risāla fī'l-Ṣaḥāba*, in Muhammad Kurd 'Alī, ed., *Rasā'il al-Bulaghā'*, (4th edition, Cairo 1374/1954), p. 125; edited and translated into French by Charles Pellat, *Ibn al-Muqaffa' : "Conseiller" du Calife*, (Paris, 1976), p. 38.

is certainly right in reading this not as "then came this dynasty" but rather as "then came this change" (*changement, revirement*). This interpretation is confirmed by several other occurrences in these texts. Thus in a passage in the *Adab Şaghîr*, we find the phrase "*al-dunya duwal*"¹³. In the context it is clear that Ibn al-Muqaffa' does not mean that the world consists of dynasties or states, as the phrase would mean in modern Arabic. His meaning is that the world is full of ups and downs, of vicissitudes, and he continues to say: "what is for you will come to you despite your weakness; what is against you cannot be averted by your strength." In a passage in the *Adab Kabîr* the writer draws his reader's attention to certain differences in the situation at the beginning of a new regime *دولة عند جدّة*¹⁴. This may be understood to mean: If your rule or power occurs at the beginning of a new turn or phase or regime.

An interesting example of the use of the term occurs in the text of a sermon delivered in Mecca in the year 130/747-8 by a Kharijite rebel, and preserved by several authors. The speaker is at pains to inform his listeners, the people of Medina, that he and his companions did not leave their homes and their possessions in a spirit of wantonness or folly or frolic, nor *ولا لدولة ملك نريد أن نأخذ فيه ولا لئار قديم نيل منّا*¹⁵ a phrase which appears to mean neither in quest of new dominion nor in search of old vengeance.

These and similar passages make it easier to interpret the term *dawla* as used in the early Abbasid period. When Ṭabarî and other historians of the Abbasids describe the Caliph Şaffāh and others speaking of *dawlatuna*, our *dawla*, they do not mean "our state", nor do they mean "our dynasty". They mean "our turn". The implication is that the Umayyads have had their turn and now it is the Abbasids' turn. This is confirmed by the early texts in which the same word *dawla* is used of persons who are not sovereigns and do not found dynasties. Şaffāh for example in one of his speeches is reported as speaking of "the *dawla* of Abū Muslim"¹⁶ i.e., of the time when Abū Muslim was so to speak on the upturn of the wheel. Other passages speak of the *dawla* of the Barmakids. The term is used several times in connection with Abū

¹³ *Al-Adab al-Şaghîr*, in *Rasā'il al-Bulaghā*, p. 17, *Al-Adab al-Kabîr wa'l-Adab al-Şaghîr*, (Beirut, 1956), p. 124.

¹⁴ *Rasā'il al-Bulaghā*, p. 50; Beirut edition, p. 26.

¹⁵ Ṭabarî, *Tārīkh*, ii, p. 2009, Cf. *Kitāb al-Aghānī*, (Būlāq, 1285/1868-1869), xx, p. 104; Ibn 'Abd Rabbihi, *Al-'Iqd al-Farīd*, ii, p. 197.

¹⁶ Ṭabarî, iii, p. 86.

Muslim. Thus, discussing the number of people killed by Abū Muslim in the course of his activities, Ṭabarī uses the phrase *fi dawlatihi wa-hurūbihi*¹⁷. This would seem to mean something like "in the course of his career and his wars." In another passage quoted by Ṭabarī from Madā'inī, Abū Muslim himself is quoted as using the word in a very revealing context. Discussing which are more valiant, the Syrians or the Khurasanis, Abū Muslim remarks *الناس أشدّ كل قوم في دولتهم* - every people is the most valiant of mankind at the time of its "turn" i.e., when it is on the upturn of the wheel¹⁸.

Since the accession of the Abbasids was the *dawla* par excellence, the word came to mean the Abbasid dynasty, which had a rather longer turn than any other, and then more generally the Abbasid state. We find it for example in such expressions as *abnā' al-dawla*, literally the sons of the *dawla*, meaning certain groups of persons adopted into the service of *dawla*; *'arab al-dawla*, the Arab tribes in the service of the *dawla*. Later it comes to mean the state or the dynasty more generally, and not merely the reigning Abbasid house.

Even as late as the 10th century, when the word *dawla* had become fairly standardized in the meaning of dynasty or state, we still encounter it in the earlier sense. Thus the authors of the *Rasā'il Ikhwān al-Safā*, presenting a cyclical theory of political regimes, uses the word *dawla* commonly in this sense. The affairs of this world are *دول ونوب تدور بين أهلها قرناً بعد قرن - ومن أمة إلى أمة ومن بلد إلى بلد*¹⁹

The titlature of sovereigns and of lesser rulers is a good indication. In this *dawla* is often associated with *mulk*, kingship, and contrasted with *dīn*, religion. The best titles are the paired ones-indicating that the holder of the title holds a position in relation to *al-dawla wa'l-dīn*, which comes to mean of the state and of the faith. Such titles already contain the beginnings of the idea that these are two themes, contrasted or complementary. Titles in *al-dawla* and *al-dīn* were much used by the Buyids and their successors, probably because they felt it necessary to use something with a connotation of real authority. Titles in *al-dawla* were also used by the Fatimids in Egypt and granted by them to their viziers and other functionaries. We find the word *dawla* being used by dynasties of themselves, usually with some honorific adjective. Thus the Fatimids were *al-dawla al-hādiya*, the rightly guided

¹⁷ Ṭabarī, iii, p. 115.

¹⁸ Ṭabarī, iii, p. 96.

¹⁹ *Rasā'il Ikhwān al-Safā* (Cairo, 1347/1928), i, pp. 130-131. Cf. i, p. 106; iii, p. 258; iv, pp.

dynasty. In Egypt the Ayyubids used the formula *al-dawla al-'aliya*, the lofty or sublime or exalted dynasty. This was in due course taken over by the Ottomans and became their standard way of referring to themselves -*devlet-i 'aliye-i osmaniye*, the high Ottoman state or dynasty. By Ottoman times we also find the word *dawla* (Turkish *devlet*) used of foreign states and even of infidel states in Europe. By this time the word *dawla* in the sense of state or dynasty has a plural as well as a singular form. Indeed the usual term for foreign states in Ottoman administrative usage is *duvel-i ecnebiye*. In other words, *dawla/devlet* has become the normal word for the state. It may be noted that it is however in the main limited to practical and administrative use. The word is not much used in theoretical discussions of the state, whether in the juridical or in the philosophical literature, the authors of which still prefer to use other terms when discussing the acquisition and exercise of political authority.

ANADOLU'DA AHİLİK VE BUNUN KURUCUSU

AHİ EVREN

NEŞET ÇAĞATAY

GİRİŞ:

XIII. yüzyıl başlarında Anadolu'da kurulan Ahi örgütü, yaygın ve etkin bir sosyo-ekonomik kurum olarak son 40-50 yıldır yerli ve yabancı yazarların ilgisini çekti.

Bu kurum, kuruluşundan, gedik haline dönüştüğü 1727 yılına dek geçen beşyüz yıldan çok bir süre, Anadolu halkının sanat, ekonomi ve sosyal düzenine yön vermiştir.

Bu bölgedeki toplumun sosyal ve ekonomik yapısında böylesine köklü ve etkin bir rol oynamış bulunan bu örgütün kökenlerini arayanlar, ad ve biçim benzerliklerine bakarak onu, Arap fütüvvetçiliğinin bir kopyası, X. yüzyıl sonlarına doğru Basra'da kurulan İhvan üs-Safa'nın ve benzeri kuruluşların uzantısı saymışlardır. Bu konu üzerinde biraz daha ciddi duran Franz Taeschner gibi araştırmacılar Ahiliğin, İran'dan alınma olduğunu yazmışlardır.

Bugüne dek pek duruluğa kavuşmamış bulunan bu konuyu biraz aydınlatmak için şu başlıklar üzerinde durmak istiyoruz:

I- Ahilik ve onun Anadolu halkının sosyo-ekonomik yapısında oynadığı rol.

II- Ahiliğin kökenleri: A- Fütüvvetle ilgisi, B- İran kökenli oluşu iddiaları.

III- Anadolu'da Ahiliği kuran Ahi Evren'in yaşamı ve kişiliği.

I

AHİLİK VE ONUN ANADOLU HALKININ SOSYO-EKONOMİK YAPISINDA OYNADIĞI ROL

XIII. yüzyılın başlarına dek Anadolu'da sanat ve ticaretin büyük bir bölümü, yerli gayr-i müslim halkın elinde idi. Askerî güç üstünlüğüne dayanarak yönetimi elinde tutan Türklerin, bu durumlarını koruyup

sürdürebilmeleri için ekonomik dengeyi de sağlamaları, bu alanda da etkili olmaları gerekli idi.

Bunun için, önce sanat ve ticareti geliştirmeleri, bu alanda kalite ve fiyat kontrolünü etkin olarak sağlamaları gerekirdi.

Türkler 1015 yılındanberi yani daha, Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulmadan önce, Bizanslıların doğu sınırlarında çarpışmışlar, bu tarihten altmış yıl sonra Anadolu'da Konya bölgesine dek gelerek buralarda, Bizanslıların Balkanlar'dan getirip Doğu Anadolu sınırlarına yerleştiği Türk asıllı Avarlarla ve Peçeneklerle ilişki kurup yoğun bir Türk toplumu oluşturmuşlardı.

XI. yüzyıl sonlarında Anadolu'yu ele geçirip buraya yerleşen Türklerin büyük bir çoğunluğu göçebe idi; sanat ve ticaretle ilgili ihtiyaçlarını, o sırada çok yüksek bir oranda Türkleşmiş bulunan İran bölgesinden sağlıyorlardı.

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın (1155-1227), 1220 yıllarında Harezmsah Türklerinin ülkesine saldırması üzerine, o bölge tüccar ve sanatkârlarından oluşan yüzbinlerce Türk halkı batıya yöneldiler. Bir kısmının İran topraklarında kaldığı muhakkak olan bu göçmenlerin büyük bir kısmı da Anadolu'ya yerleşerek ticaret ve sanat alanlarındaki uğraşlarını burada sürdürmeye ve aralarında örgütlenmeye başladılar.

İşte XII. yüzyıl başlarında Hoy şehrinde çıkıp Şam, Bağdat ve Mekke'de dolaştıktan sonra Anadolu'ya gelen Ahi Evren Şeyh Nasırüddin Ebu'l Hakayık Mahmud b. Ahmet el-Hoyî (1172-1262), XI. yüzyıldanberi İran'a yerleşmiş bulunan Türkmenlerdendi.

Ahi Evren 1206 yılında, sonradan kayınpederi olan Evhadüddin Kirmânî ile Anadolu'ya gelip Kayseri'ye yerleşerek debbağlık (dericilik) ve o alanla ilgili sanat dallarını geliştirmeye başlamış 15-20 yıl sonra, yukarıda sözünü ettiğimiz Moğol saldırısı üzerine doğudan Anadolu'ya gelen esnaf, sanatkâr ve tüccarları daha geniş bir örgüt halinde, fütüvvetname denen tüzük kuralları içinde birleştirmiştir.

XIII. yüzyılın ilk yarısı sonlarında Türklerin yerleştiği bütün Anadolu şehir ve kasabalarında, birbirleri ile sıkı yardım ve dayanışma halinde bulunan 32 esnaf ve sanatkâr birliğinden oluşan ve her alanda rol oynayan bir örgüt kuruldu.

1243 yılında Kayseri şehrini kuşatan Moğol ordularına karşı şehrin korunmasında Ahi örgütünün savunmaya katılmaları bunu açıkça gösteriyor (bakınız: İbn-i Bibî ss. 527-531; Ebu'l-Ferec, Ömer Rıza Doğrul çevirisi ss. 542; Osman Turan, Selçuklular zamanında Türkiye ss. 440-441).

Anadolu'da Ahiliği kurup yerleştiren Ahi Evren ve arkadaşları, bu kurumun ahlak kurallarını, İslam ülkelerinde ötedenberi bilinen ve teorik olarak iyi insan olma kurallarını kapsayan "fütüvvetname"lerden aldılar.

Ahlâk, sanat ve konukseverliğin bir bileşimi olan Ahiliğin Anadolu'da kökleşip yayılması şu sonuçları doğurdu: Önce, Anadolu Türklerinin göçebe hayattan yerleşik hayata geçişini hızlandırdı. İkincisi, o zamana dek çoğunlukla yerli gayr-i müslim halkın elinde bulunan sanat ve ticaret hayatına Türklerin katılmasıyla bu alanlarda canlılık belirdi. Üçüncüsü, Türk esnaf ve sanatkârları, aralarında sıkı işbirliği, karşılıklı yardım ilişkileri kurdular, iyi ahlak kurallarını halka yaydılar. Bunu Ahiliğin bir yan kolu ve uzantısı olan "yaren örgütü" aracılığı ile köylere dek götürdüler ki, bunun ayrıntılarını (Bir Türk kurumu olan Ahilik) adlı kitabımızda anlatmış, bu yaren kuruluşunun 40-50 yıl önceye dek sürdüğünü, içinde yaşadığım bir köydeki örneği ile belirtmiştim. (Adı geçen kitap ss. 159-171).

Ahiliğin ve onun bir yan kuruluşu ve uzantısı olan "yaren"örgütünün sağladığı kolaylıklarla, 1100 yıldan çok bir süre doğudan Türk ellerinden gelen Türkler, Anadolu'da yabancılık ve sıkıntı çekmeden rahatlıkla yerleştiler.

Ahi Evren'in kurduğu Ahiliğe, bir meslek, sanat veya ticaretle ilişkisi olmayanlar katılamazlardı. Bu kuruluşun, tekke ve zaviyelerde çöreklenip halka el açarak ve din sömürücülüğü yaparak geçinen asalak tarikatlardan farkı burdadır. Ahi Evren, Anadolu Türküne, alınteri ile geçinme, başı dik, kendine güvençli ve minnetsiz yaşama yeteneği ve alışkanlığı aşılamıştır.

Ahi örgütünün sanatkârlara iş yerinde yamak, çırak, kalfa ve usta hiyerarşisi ile mesleğin incelikleri ve sırları öğretilirken akşamları toplandıkları Ahi konuk ağırlama ve toplantı salonlarında ahlak eğitimi, haftanın belli günlerinde de silah talimleri ve ata binme öğretimi yoluyla askerlik eğitimi yaptırılıyordu.

Kurumun erkek üyelerine "eline, beline, diline sahip ol" prensibi benimsetilip uygulatılırken, işbirliği yaptıkları şüphesiz olan Anadolu kadınlarına "bacıyan-ı Rum" örgütü "eşine, işine, aşına sahip ol" prensibi benimsetiliyordu.

İşte bu yollarda yetişen Türk esnaf ve sanatkârları aralarında güçlü bir dayanışma ve yardımlaşma kurmuş, hem de Türk Silahlı Kuvvetleri askerî yetenek ve beceri ile yetişmiş milis birliğine kavuşmuş oluyordu.

Ahilerin doğudan dalga dalga gelen soydaşlarına konukseverlikle, içtenlikle yardım etmeleri, Anadolu'da Türk yoğunluğunun oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Çünkü güvenliğin, haber alma ve taşıt araçlarının

ilkel ve yetersiz olduğu o çağlarda bu yeni gelen soydaşlarına yiğitlikle ve cömertlikle kucak açmaları, onların karşılaşacakları sıkıntıları büyük ölçüde azaltmış, yeni yurtlarında rahatça yerleşip iş gücü sahibi olmalarını mümkün kılmıştır.

II

AHİLİĞİN KÖKENLERİ

Bu kurumun Sûfilik ve Batınilik ile, İhvan üs-Safa ile, Melamilik ile, Masonlukla ilişkisi bulunduğu hakkında teoriler ortaya atılmışsa da bunlardan ısrarla üzerinde durulana, fütüvvetle ve tasavvufla olan ilişkisidir.

Fütüvvetle ilişkili görenler onun İran'da gelişerek oradan Anadolu'ya geldiğini söylerler.

A) Ahiliğin fütüvvetle ilişkisi konusu:

Encyclopaedia of Islam'ın ikinci Avrupa baskısında "fütüvvet" maddesini yazmış olan Franz Taeschner "fütüvvetin halk arasında yaygın şekli Ahilik" biçimindeki bir başlıktan sonra "Selçuklu Anadoluşunda şehirlerdeki sanatkârlar arasında fütüvvet ilginç bir biçim aldı; çünkü fütüvvet sahibi kişi Ahi adını alıyordu." diyor. Bu görüş ve konunun bu açıdan ele alınması bizce çok yanlıştır. Ahiliğin ahlaki ve terbiyevi ilkelerinin ve bazı kurallarının, tasavvufçuların daha önce geliştirip formüleştirdiği fütüvvetnamelerden alındığı söylenebilir. Ama ne fütüvvetçilik gelişerek Ahilik haline gelmiş, ne de Ahilik, fütüvvetin halk arasındaki yaygın şekli olmuştur. Zaten yiğitlik, cömertlik anlamına gelen fütüvvetçilik de tek bir ulusun malı, icadı değildir. Ta... dört halife devrindenberi İslam dünyasında ahlaklı, yiğit ve eli açık kişiler, toplumun ideal kişileri olarak öğülmekte örnek olarak da Tay Kabilesi'nden Hâtem gösterilmektedir.

Eski mutasavvıflar ve kelimciler, eserlerinde bu vasıfları fütüvvetin temel ilkeleri olarak saymaktadırlar. Yazılarında fütüvveti öven ve onun temel ilkelerine yer veren yazarlar şunlardır: Ahmed b. Hadraveyh (ölümü: 854) bu, aynı zamanda fütüvvet vasıflarını üzerinde toplamış ileri bir kişi olarak gösterilir.

Ebu Abdullah b. Hâris b. Esed el-Muhasibî (yaşamı: 781-857). Cüneyd-i Bağdadî (ölümü: 910). Câhiz (Ebu Osman Amr b. Bahar: ölümü 869), devrinin büyük bir düşün adamı ve mütezile kelimcisidir. "Kitab el-fityan" adlı bir eser yazmış ama bu eser bize kadar gelmemiştir. Kuşeyrî (Abdülkerim b. Hevazin b. Abdümelik el-Kuşeyrî: 986-1072) onun "Risale-i Kuşeyriye" adlı eseri, tasavvuf ve fütüvvet kuralları bakımından çok önemlidir. Unsur el-Meâlî Keykâvus (ölümü: 1080'den sonra). Bunun "Kabusname" adlı eseri de fütüvvet kuralları bakımından çok önemlidir.

Suhraverdi (Şehabüddin Ebu Hafs Amr b. Abdullah el-Suhraverdi: 1145-1234). Bunun, "Avarif el-Maarif" adında tasavvufa ait meşhur bir eseri ile iki fütüvvetnamesi vardır. (Bunlar hakkında geniş bilgi için bizim "Bir Türk Kurumu olan Ahilik" adlı kitabımıza bakınız).

Suhraverdi, Mevlana Celaleddin Rûmî ile onun Belh'ten Anadolu'ya gelirken uğradığı Bağdat'da ve Alaeddin Keykubad'a, Abbâsî halifesi Nasır Lidinillah'ın elçisi olarak yollandığı Konya'ya gelişinde olmak üzere iki kez görüşmüştür.

Hüseyn Vaiz Kâşifi (ölümü: 1505) bu, Herat'lıdır ve "Ahlak-ı muhsini" "Envar-ı Süheylî ve "fütüvvetname-i Sultanî" adlı eserleri vardır.

İslam âleminde fütüvvetten ve fütüvvet ehlinin güzel vasıflarından söz eden eserlere IX. yüzyılın başlarında rastlanmakta ise de daha sonra zaman zaman ve yer yer birçok fütüvvetnameler düzenlenmişken fütüvvetçiliğin, Anadolu Ahiliğine benzer ya da onu andırır bir biçimde kurumlaşmasına, şekli dahi olsa örgütlenmesine ta.. halife Nâsır zamanına dek rastlamıyoruz.

Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillah (halifeliği: 1180-1225), 1182 ya da 1183 yılında, o sıralarda Bağdad çevresinde fütüvvetçiliğin piri ve şeyhi bulunan Abdülcebbar b. Salih adındaki bir kişiden fütüvvet şalvarı giymiş ve bu kurumu kendi başkanlığı altında toplayıp gençleri fındık atma talimleri ile örgütleyerek ona biraz da askerî mahiyet verip komşu hükümdarlara kendi elinden fütüvvet şalvarı giydirecek, onlarla kendi arasında manevî bağ kurmak istemiştir.

Bu sırada, kendisini böyle bir girişime zorlayan nedenler vardı. Bir yandan Salahaddin Eyyubî, Mısır Fatımileri Devleti'ne son verip 1187 yılına dek Şam'ı, Haleb'i, Musul ve Kudüs'ü ele geçirip Yemen'i, Mısır'ı ve Suriye'yi yönetimi altına alıp sınırlarını Fırat Nehri'nden Nil Nehri'ne, Akdeniz kıyılarına dayamış, öte yandan Anadolu Selçukluları Hükümdarı II. İzzeddin Kılıçarslan (saltanatı: 1155-1192) yönetiminde büyük bir gelişmeye ulaşmış, doğuda ise 1172 yılında kardeşi Sultanşah'ı indirerek Harezmşahlar tahtına oturmuş olan Alaeddin Tekeş, Kirman bölgesine yürüyerek Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul'u (saltanatı: 1177-1194) astırıp ülkesini ele geçirmiş bulunuyordu. Öte yandan Bâtınîler, Taberisten, Mazenderan, Cürcan bölgelerine sıkıca yerleşmiş olup çevreye yolladıkları fedailer ve davetçileri aracılığıyla halkı kandırıp ayaklandırmaya çalışıyorlardı.

Nâsır Lidinillah, Abbâsîler tahtına geçtiğinde devletin egemenlik alanı hemen hemen Bağdad bölgesi ile Irak'ın küçük bir parçası halinde bulunuyordu. Ayrıca Abbâsîler devletinin ekonomik dengesi, iç ve dış güvenliği de bozduktu.

İşte halife Nâsır Lidinillah bu zorluklar ve koşullar altında ve durumu düzeltmede yardımcı olur düşüncesiyle fütüvvetçiliği kendi başkanlığı altında bir örgüt haline getirdi. O, her ne kadar komşu devletler hükümdarlarına, bu arada Anadolu Selçuklu hükümdarı I. İzzeddin Keykâvus'u (saltanatı: 1210-1219) 1214 yılında, I. Alaeddin Keykubad'ı (saltanatı: 1219-1236) 1219 ya da 1220 yılında, Suhraverdi aracılığı ile fütüvvet şalvarı giydirip bu örgüte sokmuş ise de bu, kuru bir tören fütüvvetçiliğinden öteye gidemedi.

Nâsır Lidinillah, Irak'ta kendisinden sonra bu görevi yerine getirmek üzere Muayye ailesini görevlendirmiştir. Bu görevin-Abbâsiler'in 1258 yılında Moğol saldırısı ile yıkılmasından epey sonra-1292 yılında Mısır Memlûk Sultanlarından Melik ül-Eşref Halil'e geçmiş olduğunu görüyoruz. Bunlar da çevrelerindeki Müslüman ülkeler beylerinden ve sultanlarından isteyenlere fütüvvet beratı gönderdiler. Örneğin emir Alaeddin Hakkârî, fütüvvet şalvarını kendi yönetimi altındaki ileri gelenlere ve aşiret beylerine, bütün dağlık bölgesi halkına giydirmek iznini aldirmek üzere, Şeyh Abdulhamid'i, Mısır Memlukleri Sultanı el-Eşref Halil b. Kalavun'a göndermiş, Melik bu izni ve fütüvvet giysilerini, gümüş kilitli bir sandık içinde yollamıştır. Sandık içindeki bu giysiler misk ve amberle kokulandırılıp, ipek bir iple bağlanmış bulunuyordu. Bu emire ayrıca bir kal'î kılıç, sancak ve mühür ve mendil gibi fütüvvet aygıtları da verilmiştir.

Nâsır Lidinillah böylece fütüvvetçilik ve findık atıcılık örgütü ve törenleri yoluyla içerdeki güvensizliği önleme çabasına girişmiş, komşu Müslüman hükümdarları da bu iki yolla ve halifelik yetkisi ile kendisine zararsız bir duruma getirmeye çalışmış, bunda da bir ölçüde başarı kazanmıştır.

Görüldüğü gibi IX.y.yıldan XIII.y.yıl başlarına dek büyük mutasavvıf, kelamcı ve bilginlerin fütüvvetten güzel insan huyları ve nitelikleri olarak söz etmelerine rağmen Anadolu Ahiliğine benzer hiçbir örgüt kurulamamıştır. Yani tezgâhta ve dükkânda çalışan esnaf ve sanatkârlar birliği bunların, yamak, çırak, kalfa ve ustadan oluşan meslek hiyerarşileri, Ahi babalar ve Ahileri haftanın belli günlerinde zaviyelerinde toplamaları, bu zaviyelerde ahlakî, dinî ve askerî bilgiler verilmesi gibi şeyler ne Nâsırdan önce, ne de Nâsır Lidinillah'ın kurduğu fütüvvetçiler arasında vardı. Bندوق atma ve kuş avlama gibi göstermelik törenler Ahilikle örneksenemez.

Bütün bunlar, Anadolu'da Türkler arasında ahlak, sanat ve konukseverliğin bir karışımı olarak kurulan, toplumun sosyo-ekonomik yapısında,

askeri alanda çok etkili ve yaygın bir rol oynamış bulunan Ahiliğin, tamamıyla Türk'e özgü bir kuruluş olduğunu açık seçik ve hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek bir biçimde kanıtlar.

B) Ahiliğin İran kökenli olduğu iddiası:

İranlıların Anadolu Türklerine etkileri iddiası bazı tarihçilerin konuyu derinlemesine ele almadan, dış görünüşe bakarak verdikleri bir hükmün sonucudur.

İran, Arap istilasına uğradığı 635 yıllarından 1502 yılında Safeviler soyundan Şah İsmail'in, Akkoyunluların son hükümdarı Sultan Murad'ı yenerek kurduğu yönetime dek geçen 867 yıl, milli bir devletten yoksun olarak yaşamıştır. Şah İsmail'in anası Alime Begüm, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızıdır. Ayrıca Şah İsmail, Hatayî takma adı ile Türkçe şiirler yazmıştır.

İran bölgesi uzun sürede sadece milli hükümetten yoksun olmakla kalmamış, onuncu yüzyılın ilk yarısındanberi yoğun bir Türkleşme sürecine maruz kalmıştır. Gerçekten, Karahanlılar (932-1212), Gazneliler (962-1187) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) devirlerinde İran toprakları adamakıllı Türkleşmiştir.

Türkistan'dan İran'ın batısına büyük topluluklar halinde gelen Oğuz Türkleri daha, Büyük Selçuklular Devleti kurulmadan 1015 yılında Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey komutasında Bizans'ın doğu sınırlarını güçlü akınlarla zorlamaya başlamışlardı. Onlar bu akınlarda üs olarak önce, İran Azerbaycanı'ndaki Hoy şehri, daha sonra buranın 350 Km. kadar batısındaki Van Gölü'nün batı kuzey kıyısında bulunan Ahlat şehrini kullandılar.

Oğuzlarla Türkmenler 1015 yılında Bizans'ın doğu sınırlarına yaptıkları bu ilk akından sonra saldırılarına ara verdiler; çünkü Selçuklular Kara Hanlılara ve Gaznelilere karşı özgürlük savaşı veriyorlardı. Nitekim 1040 yılında yapılan Dandanakan Meydan Savaşı'ndan sonra büyük Selçuklu Devleti kuruldu. Bugün İran'ın başkenti Tahran'ın bir dış mahallesi olan Rey şehrini başkent yaptılar. Artık İran'da Türk çoğunluğu sağlanmıştı. Bizans'a saldırılar sıklaştı ve etkinleşti. 1048 yılında Tuğrul Bey, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı Bizans'a akına yolladı. Türk birlikleri bugünkü sınırlarımızın içine ilk kez Van bölgesinden girdiler. Bizans ve Türk orduları Büyük Zab Suyu kıyısında şiddetli bir savaşa tutuştular. Düşman yenilmiş görünerek çadırlarını ve eşyalarını bırakıp kaçtı. Türkler, Bizanslıların yenildiklerini sanarak yağmaya koyuldular. Bu sırada saldırıya geçen Bizanslılar, başta Prens Hasan olmak üzere birçok Türk'ü öldürdüler,

Türkler kaçtı. Tuğrul Bey bir yıl sonra 1049'da Bizans'a saldırıya, kardeşi İbrahim Yinal ile Arslan Bey'in oğlu Kutalmış'ı görevlendirdi. Türk ordusu Erzurum'un Pasinler (Hasankale) ilçesinde düşman ordusunu yakaladı. Bu savaş, Bizanslılarla Selçuklu Türkleri arasındaki ilk önemli savaştı. Bizanslılar ağır yenilgiye uğradı. Türkler yüzbin tutsak, onbeşbin araba dolusu ganimet aldılar. Tuğrul Bey yönetimindeki Türk ordusu, 1054 ve 1055 yıllarında olmak üzere iki kez, o zaman bir Ermeni şehri olan Malazgirt'i kuşattılsa da alamadılar. Ama yine Tuğrul Bey komutasındaki bir ordu bir koldan Bayburt'a öteki koldan Erzincan'a, bir başka koldan da Kars'a ulaştı. 1057 yılında emir Dinar komutasında yapılan bir akında Şebinkarahisar'a ve Malatya'ya varıldı. 1059'da Emir Samuk komutasındaki Selçuklu ordusu yine Anadolu'ya girerek Sivas'ı ele geçirdi, Urfa'yı kuşattı ama alamadı.

1064 yılında çok sağlam kaleler olan Ani ve Kars kaleleri ele geçirildi. Türk komutanı Afşin 1067'de Kayseri'yi aldı, kışı geçirmek üzere Halep'e indi ve yalnız bu şehirden yetmiş beş bin tutsak aldı.

1067'lerde Bizans tahtına çıkan Romen Diyojen, doğuya yönelip Türklerin aldığı yerleri geri almak istedi. Bu sırada Afşin Konya'yı ele geçirdi ve Çukurova yoluyla geri döndü.

1070 yılına doğru, Selçuk Bey'in oğlu Yunus'un oğlu Elbasan, hükümete karşı ayaklanıp Bizans'a girdi. Manuel Komnen, onun, ordusuyla Anadolu içlerine girmesine engel olunca, Elbasan ile Manuel Komnen arasında Sivas yörelerinde savaş başladı. Elbasan, Bizans ordusunu yenip Manuel'i tutsak etti. Fakat Elbasan, Manuel'in kendisini kayınbiraderi Alpaslan'a karşı koruyacağını vaad edince, Manuel'i ve bütün Bizans tutsaklarını bıraktı.

Alpaslan'ın Elbasan'ı yakalamak için yolladığı Afşin, Elbasan'ın Bizans İmparatoru Manuel ile birlikte İstanbul'a gittiğini öğrenince çok öfkelenmiş ve Anadolu'ya girip başta Denizli olmak üzere Marmara kıyılarına dek önüne gelen şehirleri yakıp yıktı ve bundan sonra 26 Ağustos 1071 günü yapılan meşhur Malazgirt Savaşı ve onun arkasından Anadolu'nun Selçuklular tarafından işgali gerçekleşti.

*

Bu kısa özetten anlaşılacağı üzere X. yüzyıl başlarındanberi doğudaki Türk illerinden batıya yapılan Türk göçleri ile ve 1040 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İran'da kurularak Rey (Tahran) şehrinin başkent yapılması sonunda İran bölgesi âdeti bir Türk yurdu haline geldi.

1071'deki Malazgirt savaşıdan sonra Anadolu'nun büyük bir parçasının ele geçirilmesi hele, XIII. yüzyıl başlarında İran'ın doğusunda Türk illerine yapılan Moğol saldırıları ile hızlanan Türk göçleri İran'ı 2. bir Türkistan haline getirmişti. Tarihi kaynaklar bize o zaman yalnız Merv şehrinde yetmiş bin Türk ailesinin batıya, İran bölgesine göç ettiğini bildiriyor.

Türkistan'dan başlayıp İran'a ve Anadolu'ya uzanan bu göçlerle, İran'daki Türklerle Anadolu'ya yerleşen Türkler, iki bölge arasında iki komşu gibi gidip geliyorlardı. İran'dan Anadolu'ya gelenler, orada oturdukları şehirlerin adıyla Tebrîzî, Hoyî, Râzî (Rey'li), Kumî (Kum'lu), Urmevî (Urmiye yani şimdiki Rızaiyeli), Isfahanî, Zencânî gibi tanımlamalarla anıldıklarından bu kişiler hep İranlı soydan sayılmışlardır. Bu yanlış değerlendirme, aynı şekilde İran'dan zaman zaman Osmanlı şehirlerine gelen Türk ustalara da uygulanmıştır. Örneğin 1514'te Yavuz Sultan Selim, Tebriz şehrinde bir defada 1000 Türk asıllı usta getirmiştir. XI-XVI. yüzyıllar arasında İran'da ve Anadolu'da oturan Türkler, iki bölge arasında ortak bir sanat ve ticaret faaliyeti sürdürüyorlardı. XIII. yüzyılda Konyalı meşhur bir ipek tüccarı Ahi Ahmet Şah'ın, hem Konya'da hem Tebriz'de dükkânları vardı.

Bundan sonra ele alacağımız üçüncü bölümde ayrıntılarını bildireceğimiz gibi Anadolu'da Ahi örgütünü kuran ünlü Türk bilgini, ekonomisti ve sanatkârı Ahi Evren de Hoy şehrinde yerleşmiş, oradan Anadolu'ya gelmiş bir Türktür.

III

ANADOLU'DA AHİLİĞİ KURAN AHI EVREN'İN YAŞAMI VE KİŞİLİĞİ

Ahi Evren Şeyh Nasirüddin Ebu'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el-Hoyî (1172-1262), Hoy, Van'ın Özalp ilçesine 70-80 km. uzaklıkta bir İran şehridir.

Ahi Evren bu şehirde doğmuş, sonra Harezmsaşahlar yönetimindeki Herat'ta ders vermekte olan Fahrüddin Râzî'nin (Ebu Abdullah Muhammed Râzî: 1149-1209) derslerine devam etmiş ve onun hizmetinde bulunmuştur. O, ilk tasavvuf terbiyesini, Horasan ve Maverâünnehr'de iken Ahmet Yesevî'nin (ölümü: 1068) öğrencilerinden almıştır. Daha sonra hac için Mekkeye gittiğinde Evhadüddin Kirmanî (Evhadüddin Ebu Hamid Ebi'l-Fahr el-Kirmanî: 1168-1248) ile tanışmış ve ona intisab etmiştir.

Bu Evhadüddin, Menakıbnamesine göre Kirman Selçukluları sultanı Turanşah'ın oğludur. 1206 yılında, Sadreddin Konevî'nin (öl.: 1274)

babası Mecdüddin İshak'ın delaletiyle Evhadüddin ve Muhyiddin İbn el-Arabî (Ebu Abdullah Muhammed: 1162-1240) lerle birlikte Anadolu'ya gelen Ahi Evren 1207 yılında Kayseri şehrine yerleşmiş ve burada bir deri işleme atölyesi kurarak debbağlık yapmıştır. Bu nedenle de sanatkârlar arasında debbağların piri olarak tanınmıştır.

Ahi Evren, kendisi gibi Türk olan Evhadüddin Kirmanî'nin kızı Fatma bacı (1207-1270) ile evlenmiştir. Bu Fatma bacı, Kadıncık Ana diye bilinen ve Anadolu'da "bâciyan-ı Rum" örgütünü kuran kadındır.

Ahi Evren, hocası Evhadüddin Kirmanî ile Anadolu'da şehir şehir, kasaba kasaba gezerek Ahi örgütünü kurmuştur.

Selçuklu Sultanı II. Alaeddin Keykubad zamanında (saltanatı: 1219-1236) Konya'ya gelen Ahi Evren "Mürşid el-Kifaye" ve "Yezdan şinaht" adlı eserlerini bu hükümdara sunmuş ve onun emriyle İbn-i Sina'nın "Risale fi'n Nefs en-Nâtika"sını Farsçaya çevirmiştir.

Muhaddis lakabıyla da anılan Ahi Evren'in yirmi kadar eseri bulunduğu Dr. Mikâil Bayram tarafından saptanmıştır. Onun bu eserlerinden bazıları şunlardır: "Metali'el-ıman", "Tabsirat ül-Mübtedi ve Tezkiret ül-Müntahi", "Menahic-i Seyfi (bu bir şafii ilmihalidir). Yazar bu eseri, Emir Seyfeddin Tuğrul'a sunmuştur. Emir Seyfeddin, I. Alaeddin Keykubad'ın güvendiği kişilerden olup Harput'un (Elazığ) alınması sırasında Sultanın emri ile sancağı kale burçlarına dikmiştir. İbn-i Bibi bunu, (Emir Tuğrul) diye zikretmiştir.

Ahi Evren yukarıdaki eserlerinden başka "Medh-i fakr ve zemmi dünya", "Risale-i arş", "Mükâtebat (Sadreddin Konevi'ye Kırşehir'den yazdığı mektuplardır)", "Cihadname", "Ağaz-ı encam". Bu sonuncu eserinden, Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından mallarının musadere edildiğini anlıyoruz. "medh-i fakr ve Zemi Dünya" adlı eserden de yine aynı sultan tarafından beş yıl süre ile haspedildiği anlaşılıyor.

Ahi Evren aynı zamanda Baba İshak çevresinde toplanan ve "Babâiler" denen Türkmen ayaklanmaları ile de ilgili idi.

Ahilerle Mevleviler arasındaki sürtüşmenin kökenleri ta... Türkistan'a Harezmsahlar bölgesine dek gider. Bu, Ahi Evren'in Herat şehrinde hocalığını yapmış olan Fahreddin-i Râzî ile Mevlânâ'nın babası Bahaeddin Veled'in bu şehirde aralarında başgösteren anlaşmazlığın Anadolu'ya gelmiş bir uzantısıdır.

Öte yandan Ahi Evren'in şeyhi ve kayınpederi Evhadüddin Kirmanî ile Mevlânâ'nın şeyhi Şems-i Tebrizî arasındaki anlaşmazlık da işe karışınca Anadolu'ya gelen Evhadüddin ve Ahi Evren ikilisi ile Mevlânâ ve

yandaşları arasındaki görüş ve düşünce ayrılığı derinleşti. Gerçekten Şems-i Tebrîzî, Anadolu'ya gelmeden gittiği Bağdat'ta Evhadüddin'in derslerine devam etmiş ancak onun tasavvuf anlayışının şeriat çerçevesinde kaldığını, gerçekleri o açıdan gördüğünü kabul ederek yanından ayrılmıştı.

Anadolu'da Ahi örgütü altında birleşen ve ekonomiye, ticarete çeki düzen veren Türkmenler, Baba İshak'ın dinî ve politik görüşlerini benimsemişlerdi. Bunlar, babasını zehirletip öldürerek Selçuklu tahtına çıkan büyük şehzade II. Gıyaseddin Keyhusrev'i beceriksizliğinden dolayı beğenmiyorlardı. Bu hükümdar içki, eğlence ve kadın düşkünü idi; geri zekâlı idi; acaip tutkuları da vardı. Örneğin vahşi hayvanlar yetiştirmek, onlarla oynamak, hatta onları insanlar üzerine saldırtarak eziyet etmekten zevk duyardı.

Böyle bir hükümdarın yönetimin başına geçmesi, içte ve dışta birçok felâketlere neden oldu. O, veziri Saadettin Köpek'in etkisi altında idi. Bu vezirin etkisi ile Harezm emirlerinden Kayır Han'ı hapsedti ve Kayır Han hapiste öldü. Saadettin Köpek, hükümdarın beceriksizliğinden yararlanarak, kendisinin, birinci Gıyaseddin Keyhusrev'in gayr-i meşru oğlu olduğunu ileri sürerek Selçuk tahtını ele geçirmeye çalıştı; ama planı anlaşılıp öldürüldü.

Harezmîler ve Türkmenler tarafından sevilmediğini bilen II. Gıyaseddin Keyhusrev, kendini tahttan indirmek işinde Saadettin Köpek ile işbirliği yaptılar diye onlara kızıyor ve zulmediyordu. Bu arada 12000 kadar Ahiyi Konya'da hapse attırdı ki bunlar arasında Ahi Evren de vardı. O, dört beş yıl hapiste kaldı.

Baba İshak, halkı tanrının ve dört halifenin yolundan ayrılan sultanın aleyhine ayaklanmaya çağırdı. Türkmenler ona, bir velî değil peygamber gözüyle baktılar. Baba İshak, halifelerini Sümeysat, Adıyaman, Kâhta ve Maraş bölgelerine gönderdi. Üzerlerine varan Selçuklu ordusundan askerlerin bir kısmı, Baba İshak'a katıldı. Hükümdar, Franklardan yardım alarak 1242'de Baba İshak taraftarlarını yenip, Baba İshak'ı Amasya'da tutsak etti ve öldürttü.

1243 yılında Anadolu'ya Moğol saldırısı yapıldı. Yüzbin kişilik Selçuklu ordusu, hükümdarın beceriksizliği ve korkaklığı yüzünden kırkbin kişilik Moğol ordusuna, Sivas'ın seksen km. doğusundaki Köseadağ'da savaşı kaybetti. Çünkü II. Gıyaseddin Keyhusrev savaşmadan kaçmıştı. Moğollar buradan Sivas'a gidip şehre girerek onu üç gün yağmaladılar. Buradan Kayseri'ye geldiler. Kayseri'deki Ahiler, İbn-i Bibî'nin anlattığına göre şehri savunmaya karar verdiler. Bu hususta şehirdeki kale muhafızları ile

işbirliği yaptılar. Sur içinde bulunan Debbâğlar Çarşısı esnafı Moğollara şiddetle karşı koydular. Bir kısım Ahiler de Erciyes Dağı eteğindeki Battal Mescidi çevresinde pusu kurarak kale surunun önemli yerlerine yerleştirdikleri mancınıklarla, kale duvarlarında gedikler açmaya çalışan Moğollara baskın yapıyorlardı. Böylece şehri kahramanca korudular. Moğolların umudu kırılıp kuşatmayı kaldıracakları sırada, Kayseri muhafızı (İğdişbaşısı) Ermeni asıllı dönmenin, Moğol ordusu komutanı Baycu Noyan ile gizlice anlaşması üzerine Moğollar şehre girip Ahileri ve halkı kılınçtan geçirdiler, şehri yakıp yıkıp talan ettiler ve kadın kız dahil pek çok kişiyi tutsak edip götürdüler.

Bu olay Anadolu Ahiliği için bir felâket olmuştur. Ahi Evren bu sırada Konya'da hapiste olduğundan, bu insan kırımından kurtulmuş oldu.

Ahi Evren tarafından toplanmış olan Evhadüddin Kirmânî'nin menakıpnamesine göre, Ahi Evren'in karısı Fatma Bacı (Kadincık Ana) bu savaştan sonra Moğollar tarafından tutsak edilip İran'a götürüldü. Öte yandan II. Gıyaseddin Keyhusrev'in 1246 yılında ölümünden sonra yerine, büyük oğlu II. İzzeddin Keykâvus geçti (1238-1278) ve hemen, babası zamanında tutuklanmış bulunan Ahileri ve Babâileri serbest bıraktı. Bu hükümdarın annesi Türkmen olduğundan Türkmenlere karşı özel bir sempatisi vardı.

Ebu'l-Ferec tarihinde (Türkçe çeviri, II, 537) bu salıverilenlerin oniki bin kişi olduğu bildirilir. Yalnız, Ebu'l-Ferec'in bunların, Gıyaseddin'in ölümünden sonra değil de, tahta geçince serbest bırakıldıklarını yazması yanlıştır. Çünkü Gıyaseddin'in saltanatı zamanında Babâî İsyancıları ve Saadettin Köpek olayları yüzünden birçok Babâiler ve onların işbirlikçileri olan Ahiler tutuklanmışlardı. II. İzzeddin Keykâvus tahta geçince bunları serbest bıraktı.

Saltanat naibi olan değerli devlet adamı Celaledin Karatay, II. Gıyaseddin Keyhusrev'in ölümünden sonra kardeşlerin taht kavgasını, üçlü saltanat formülü ile giderdi. Ancak Karatay'ın 1254 yılında ölümü üzerine IV. Rükneddin Kılıçarslan, Kayseri'ye çekildi ve kardeşi II. İzzeddin Keykâvus ile taht mücadelesine başladı. Türkmenler ve Ahiler, o zaman sekiz yaşında bulunan büyük oğul II. İzzeddin Keykâvus'u, Mevlânâ ve çevresi ise beş altı yaşındaki IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı (öl:1266) destekledi. Gürcü bir prenesten doğma üçüncü kardeş II. Alaeddin Keykubad ise henüz üç beş yaşlarında idi. O sırada Moğol Han'ı Güyük Han'ı tahta çıkarma törenlerinde bulunmak üzere başkent Karakurum'a çağırılan, kardeşlerin en büyüğü İzzeddin Keykâvus gitmedi; kendi yerine

ortanca kardeş IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı gönderdi; o da törenden dönüşünde Moğollardan, ağabeyinin azline dair bir ferman getirdi ve 1260 yılında tekbaşına Konya'da Selçuklu tahtına oturdu.

Bu Rükneddin, saltanatı sırasında vezir Muinüddin Pervane, Beylerbeyi Hatroğlu Şerafettin ve Sahip Fahreddin Ali 1260 da Rükneddin'in tahta çıkışında, teşekkür için İran'a Hülâgu Han'a (1217-1265) gittiler. Orada, 1243'ten bu zamana dek Moğollar elinde tutsak bulunan Türkleri ve bu arada Ahi Evren'in karısı Fatma Bacı'yı kurtarıp Anadolu'ya getirdiler.

Fatma Bacı, Kayseri'de oturmak istediğinden oraya yollandı. Beceriksiz hükümdarın tahta çıkarılması ve bunların densizlikleri, Harezmşahlı komutanlara haksız yere kötü davranması ve memleket zararına daha birçok davranışlar nedeniyle çıkan Babâi Ayaklanmaları ve bunun hemen ardından gelen Moğol saldırısına karşı yurdu savunmak için Ahilerle Türkmenlerin elbirliği, Ahi Evren'in karısı Fatma Bacının Moğollara tutsak olması, Ahi Evren'in hapsedilmesi gibi olaylar, Ahilerle Mevlevilerin arasını iyice açtı.

Öte yandan Eflakî'nin "Menakıb el-Ârifin"de yazdığı üzere Mevlânâ, çevresindekilere Moğol komutanı Baycu'nun veli olduğunu telkine çalışması, "Fih-i Mafih"deki kayıtlara göre Cengiz Han'ın bir veli şeklinde hikâye edilmesi Ahileri çok üzüyor ve kızdırıyordu. Mevlevilerin Türkmenlere karşı olduklarını ilk kez Fuad Köprülü "Anadolu'da İslamiyet" adlı makalesinde ve "Osmanlı devletinin kuruluşu" adlı kitabında tespit etmiştir. Aşağıdaki nota bakınız.

Mevlânâ'nın ve Mevlevilerin, Ahi örgütüne karşı olduklarını da Franz Taeschner "Türk Ahiliği ve Mevlana ile münasebetleri" başlıklı makalesinde (Çağrı dergisi, Konya, 1967, sayı: 113, ss. 2-5), (Mikâil Bayram, Diyanet Dergisi, cilt: VIII, sayı: 2, ss. 71, not 7) yazmıştır.

Mevlânâ'yı Türkmenler ve Ahiler aleyhine Şems-i Tebrizî'nin de kıştırttığı yayılıyordu. Ayrıca Mevlânâ Celaleddin Rumî, Şems ile ilişkisini öyle sıklaştırdı ki bu yüzden yakınlarını ve dostlarını da ihmal eder oldu. Bu nedenle, Mevlânâ'nın en yakınları bile Şems'e düşman oldular. Bu düşmanlık, Şems-i Tebrizî'nin 1247 yılında, Mevlânâ'nın ortanca oğlu Alaeddin Çelebi'nin de içlerine katıldığı yedi kişilik bir topluluk tarafından

Not: Fuad Köprülü, (Osmanlı Devletinin Kuruluşu) Ankara, 1959, sayfa 92 vd. Ömer Lütfi Barkan (Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XI. cilt: sayı: 1-4, İstanbul, ss. 536 vd.

öldürülerek bir kuyuya atılmasına neden oldu. Bu öldürme işinde o sırada hapisten yeni çıkmış bulunan Ahi Evren'in de parmağı bulunduğu söylenir. Bu olaydan hemen sonra Mevlânâ'nın oğlu Alaeddin Çelebi de Ahi Evren'le birlikte Kırşehir'e gitti. Ahi Evren Şeyh Nasıreddin Ebu'l Hakayık Mahmut b. Ahmet el-Hoyî, ömrünün bundan sonraki onbeş yılını, Ahilerin ve Türkmenlerin yoğun olduğu Kırşehir'de geçirmiştir. O, bu sürede karamsar, insanlara küskün bir durumda olup devlet adamlarının zulmünden, İslamın ruhunun değil şeklinin kaldığından üzgün bir durumdadır ki Sadreddin Konevî (1208-1275), 1255 yılında Kırşehir'e gidip kendisini ziyaret etmiştir. "Ağaz-ı Encam" adlı eserinden, onun mallarının da müsadere edildiği anlaşılmaktadır. Yine bu eserinde O, "şariat hükümleri büyük ölçüde kalktı ve İslamın sadece adı kaldı" demektedir. Ahi-Türkmen işbirliğinde Baba İshak'ın halifesi Hacı Bektaş'ın (1210-1271) da bulunduğunu görüyoruz. Hacı Bektaş'ın Ahi Evren'le, onun ölümünden sonra karısı Fatma Bacı ile yakın dostluğu vardı. Hacı Bektaş'ın Mevlânâ'ya bir mektup yazdığını, Menakıb el-Ârifin adlı eserden anlıyoruz.

Buraya dek yaptığımız açıklamalarla, yerli Türk halkı ile İran'dan gelen Türkmenlerin kurdukları Ahi örgütünün bölgede oynadığı sosyo-ekonomik rolü bu örgütü kuranların kişiliklerini ve yaptıklarını, bu konulardaki yeni bilgileri ve bulguları ortaya koymaya çalıştık; böylece Ahi Evren'in kişiliği, gerçek yaşamı, bilimsel ve politik yönü, Mevlevî-Ahi sürtüşmeleri, Baba İshak, Ahi Evren ve Hacı Bektaş gibi büyük Türk aydın ve bilginlerinin Selçuklu sultanlarının ve yönetimlerinin politik tutum ve davranışlarına karşı tepkileri üzerinde yeni görüşler getirdiğimizi bunların, ileride bu alanda çalışacaklara ışık tutacağını sanıyoruz.

ORDİNARYÜS PROF. ENVER ZİYA KARAL'IN
ÖLÜMÜ ÜZERİNE
TÜRK TARİH KURUMU'NA GELEN
BAŞSAĞLIĞI YAZILARI

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü

Genel Başkan Sayın Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın ölüm haberini büyük üzüntü ile almış bulunuyorum.

Enver Ziya Karal, gerçek Atatürkçülüğün timsali olan büyük bir insandı. Modern tarih bilimi alanındaki mümtaz kişiliği yanında, Atatürk'ün bize gösterdiği çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma yolundaki öncülüğü Türk aydınına ışık tutmuştur. Yakın geçmişimizin yanlış ve yalandan uzak biçimde tanımlanmasına ve böylece geleceğimizin dünya olayları içindeki önemli yerini almasına tükenmez bir güç ve eşsiz bir yetenekle çalışan Enver Ziya Karal'ın aziz hatırası önünde saygı ile eğiliyorum.

Türk Tarih Kurumu'nun, başta siz olmak üzere, tüm mensuplarına şahsım ve Anayasa Mahkemesi Üyeleri adına, yürekten başsağlığı diler, saygılar sunarım.

ŞEVKET MÜFTÜGİL
Anayasa Mahkemesi Başkanı

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Ülkemizin mümtaz siması Türk Tarih Kurumu'nun çok değerli Başkanı Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın vefatı haberinden büyük üzüntü duydum.

Aziz hatırası şükranla anılacak olan Karal'a tanrıdan rahmet diler, Türk Tarih Kurumu camiasına taziyetlerimi sunarım.

Ankara, 19.1.1982

ORD.PROF. DR. SADI IRMAK
Danışma Meclisi Başkanı

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü
Ankara

Aziz ve Muhterem Efendim,

Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın ölümünü, bu dakikalarda TV haberlerinden öğrendim. Tarıfsız hüznümlendim. Bazı kimselerin ölüm-süzlüğü fikrine o kadar alışmışızdır ki, doğal olay inanılmaz gelir. Aziz insan Karal'ın ölümü onlardan biriydi. Bu ölümle büyük bir bilgi hazinesi ve temiz zekâ parıltısı, yurdumuzun ufuklarından silinmiş oluyordu; gerçek hüznümüz bundandı.

Enver Ziya Karal'ın geniş kültürünü daha da değerli bir hazine haline getiren onun sentez gücü, bu sentez ve analiz gücünden süzerek bize öğrettikleri teşkil ediyordu. Atatürkçülüğü ve Atatürk hakkındaki bilgi ve incelemeleri, genel tarih bilgisi ve kavrayışıyla bir evrensellik kazanmıştı. Esasen o, evrensel boyutlarda düşünmek gibi bir özelliği simgeleyen bir bilim ve kültür adamımızdı. Ölümünün pek büyük bir kayıp olduğunu tekrarlamaktan bunun için kendimi alamıyorum. Gerçekten, onu yitiren bilim dünyamıza, özellikle, uzun yıllar üyelik ve başkanlığını yaptığı Türk Tarih Kurumu'na, başta zatiâliniz olarak en içten başsağlığı dileklerimi sunuyor, anısı önünde tazimle eğiliyorum.

Kandilli, 19 Ocak 1982

FUAT BAYRAMOĞLU
Büyükelçi (E.)

*

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü
Ankara

Atatürk devriminin büyük yorumcusu Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın ölümü Türk bilim ve düşün dünyasını yasa boğdu. Türk Tarih Kurumu ve UNESCO Türkiye Milli Komisyonu'nun bu onulmaz kaybindan duyduğumuz keder sonsuzdur.

Şahsım ve UNESCO Türkiye Milli Komisyonu adına size ve tüm Türk Tarih Kurumu camiasına başsağlığı dilerim.

Ankara, 19.1.1982

PROF. SUAT SİNANOĞLU
UNESCO Türkiye Milli
Komisyonu Başkanı

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Baylar,

Kurumunuz Başkanı Profesör Enver Ziya Karal'ın ölümünün acı haberinden çok üzüntü duydum; heyecan ve içtenlikle başsağlığı dilerim.

Bizim hatırimızda Profesör Enver Ziya Karal, büyük bir bilim adamı, bir yurtsever, bilim ve ulusların iyiliğine yararlı olması gereken bilimde işbirliğine her zaman açıklığın bir simgesi olarak yaşayacaktır.

Derin saygılarımın kabulünü rica ederim, Baylar.

Ankara, 20 Ocak 1982

TADEUSZ BIEGANSKI
Maslahatgüzar yerine
Polonya Halk Cumhuriyeti
Büyükelçiliği

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Değerli Başkanınız Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın vefatını teessürle öğrenmiş bulunuyoruz.

Fakültemiz adına Kurumunuz mensuplarına ve kederli ailesine en derin taziyelerimi sunar, merhuma Allah'tan rahmet dilerim.

Ankara, 20.1.1982

PROF. DR. HÜSEYİN ATAY
İlähiyat Fakültesi Dekanı

*

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü
Sıhhiye-Ankara

İnsanlık, yüreği sevgi dolu büyük bir insanı, ülkemiz, Cumhuriyet tarihine ve Türk siyasal yaşamına üstün katkılarda bulunmuş değerli bir bilim adamını yitirdi. Acınızı paylaşır, Türk Tarih Kurumu mensuplarına, bilim dünyasına başsağlığı diler, saygılar sunarım.

İstanbul, 20.1.1982

MEHMET KABASAKAL
Boğaziçi Üniversitesi
Atatürk Devrim Araştırma Enstitüsü
Genel Sekreteri

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Kurumunuzun değerli Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ı yitirmeniz nedeni ile büyük üzüntünüzü paylaşır, başsağlığı dileriz.

Ankara, 20.1.1982

TÜRKİYE İŞ BANKASI A. Ş.
GENEL MÜDÜRLÜK

*

Türk Tarih Kurumu
Kızılay-Ankara

Tanınmış ve kıymetli dostumuzun Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın ölümünden teessür duygumuzu belirtiriz. En derin üzüntülerimizi büyük kaybınızdan dolayı sunarız.

Ankara, 20.1.1982

ARNAVUTLUK
BÜYÜKELÇİLİĞİ

*

Türk Tarih Kurumu
Yenişehir-Ankara

Seçkin Profesör ve saygıdeğer dost, Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Enver Ziya Karal'ın vefatını üzüntüyle öğrenmiş bulunuyorum.

Size derin ve içten taziyelerimi ve samimi duygularımı sunarım.

Ankara, 20.1.1982

GEORGE PAPOULIAS
Yunanistan Büyükelçisi

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına

Kurumunuzun değerli başkanı kıymetli ilim adamlarımızdan Sayın Profesör Enver Ziya Karal'ın ebediyete intikali Genelkurmay Ataşe Başkanlığı camiasında büyük üzüntü yaratmıştır. Başkanlığımıza karşı gösterdiği yakınlık ve yardımlardan ötürü kendisini daima minnet ve şükranla anacağız. Türk Tarih Kurumu mensuplarına başsağlığı ve rahmetliye de Cenabıhaktan mağfiret dileriz.

Ankara, 20.1.1982

SAFTER NECİOĞLU
Korgeneral
Genelkurmay Ataşe Başkanı

Türk Tarih Kurumu Başkanlığı
Ankara

Değerli hocamız, büyük insan Sayın Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın vefatı haberi bizleri son derecede üzmüştür.

Yönetim Kurulu üyeleri ile tüm Tarih Kurumu mensuplarına başsağlığı diler, hürmetlerimizi arz ederim.

Lefkoşe, 20.1.1982

Kıbrıs Türk Tarih Kurumu
Yönetim Kurulu adına
Başkan
DR. VEHBİ ZEKİ SERTER

*

Türk Tarih Kurumu
Başkanlığı

Büyük ilim adamı, Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal'ın vefatını derin bir üzüntüyle öğrenmiş bulunuyoruz.

Türk Tarih Kurumu camiasına taziyelerimizi sunar, başsağlığı dileriz.

20 Ocak 1982

DR. HUBERT HOHL
Ankara Alman Kültür
Merkezi Müdürü

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Sıhhiye-Ankara

Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın ani kaybını büyük bir üzüntü ile öğrenmiş bulunuyorum.

Milletimizin yetiştirdiği seçkin bilim adamlarından büyük tarihçi ve ülkemize büyük ve değerli hizmetler vermiş olan Ord. Prof. Karal'ın hatırası, eserleri ve Atatürkçü kişiliği ile daima yaşayacaktır.

Derin acınızı paylaşır, Kurumunuzun kederli mensuplarına şahsım ve bakanlığım adına başsağlığı dilekçelerimi sunarım.

Ankara, 21.1.1982

HASAN SAĞLAM
Milli Eğitim Bakanı

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın vefatı dolayısıyla, bütün Kurum üyelerine taziyelerimi sunarım. Engin bilgisi, Atatürk ve İnkilâpları tutkusu ve örnek kişiliği ile ülke kültürüne ve eğitimine yaptığı hizmetler unutulmayacak, gelecek nesiller onun kişiliğinden ve eserlerinden feyz alacaktır.

Türk kültürünün ve Kurumunuzun bu büyük kaybı nedeniyle şahsım ve teşkilatım adına tekrar üzüntülerimi bildirir, sizlere başsağlığı dilerim.

Saygılarımla,

21.1.1982

VECDİ ÖZGÜL

Gençlik ve Spor Bakanı

*

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Paris Üniversitesi Türkiye İncelemeleri Enstitüsü ve Revue Turcica büyük tarihçi Enver Ziya Karal'ın ölümü dolayısıyla üzüntü ve taziyetlerini sunarlar. Anısını sadakatle muhafaza edeceğiz.

Paris, 21.1.1982

INSTITUT D'ETUDES TURQUES

Müdür ve Üyeleri

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Büyük ilim adamı Kurumunuz başkanlarından Profesör Enver Ziya Karal'ın vefatından büyük üzüntü duydum. Merhuma Allah'tan rahmet, Kurumunuz mensuplarına başsağlığı dileklerini sunarım.

Ankara, 21.1.1982

SÜLEYMAN DEMİREL

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Genel Sekreteri
Ankara

Türk Tarih Kurumu Başkanı, ünlü tarihçimiz ve devrim tarihi hocamız Profesör Enver Ziya Karal'ı kaybettiğimizi büyük üzüntü ile öğrendim. Fakültemiz üyelerinin de duygularını dile getirdiğime inanarak acınızı paylaştığımızı ifade ediyor, Profesör Karal'a rahmetler diliyor, Tarih Kurumu'ndaki arkadaşlarına ve sayın ailesine başsağlığı dileklerimizden iletilmesinde yardımınızı rica ediyor ve saygılarımı sunuyorum.

Istanbul, 21.1.1982

PROF. ERDAL İNÖNÜ
Boğaziçi Üniversitesi
Temel Bilimler Fakültesi Dekanı

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Genel Müdürü
Ankara

*

Kurumunuz Başkanı değerli bilim adamı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın kaybından duyduğumuz üzüntü çok büyüktür. Hacettepe Üniversitesi mensupları adına tüm Kurum mensuplarına ve bilim dünyamıza başsağlığı diler, saygılar sunarım.

Ankara, 21.1.1982

PROF. DR. SÜLEYMAN SAĞLAM
Rektör

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Genel Müdürü
Sıhhiye-Ankara

*

Bilim dünyamız, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin, Atatürk'ün ve Atatürk ilkelerinin incelenip tanıtılmasında unutulmaz hizmetler yapmış değerli bir üyesini kaybetmiş bulunuyor. Bilimsel çalışmalarıyla tarihçilerimize rehber olacak bu büyük insanı ölümsüzlüğe yolcu ederken acınızı paylaşır, kederli ailesine, Türk Tarih Kurumu mensuplarına ve bilim dünyamıza başsağlığı diler, saygılar sunarım.

Istanbul, 21.1.1982

PROF. DR. SEMİH TEZCAN
Boğaziçi Üniversitesi Rektörü

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Derneğimizin eski genel başkanı, değerli bilim adamı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın vefatından ötürü üzüntümüz sonsuzdur.

Değerli hizmetleri daima saygı ile anılacaktır. Sizlere başsağlığı dileriz.

Ankara, 21.1.1982

DOÇ. DR. NURKUT İNAN
Türk Eğitim Derneği
Yönetim Kurulu Başkanı

*

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Genel Müdürü
Ankara

Değerli bilim adamı Enver Ziya Karal'ın vefatını büyük bir teessür içinde öğrendim. Merhuma yüce tanrıdan rahmetler diler, acılarınıza bütün kalbimizle katılır, tüm Tarih Kurumu mensuplarına başsağlığı dilerim

Ankara, 22.1.1982

MEHMET ÖZGÜNEŞ
Devlet Bakanı

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Atatürkçülerin hocası, Ordinaryüs Profesör Enver Ziya Karal'ın aramızdan ebediyen ayrılması nedeniyle tüm ailesinin, Kurum'un ve dostlarının acısını paylaşır, başsağlığı dileriz.

İstanbul, 22.1.1982

PROF. ORHAN OĞUZ
İstanbul Akademisi Başkanı

*

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Bulgar Bilimler Akademisi Başkanlığı ve şahsım adına, çok kıymetli Başkanınız, seçkin Türk tarihçisi, büyük bir toplumsal şahsiyet ve değerli arkadaşımız Profesör Enver Ziya Karal'ın ölümü üzerine en derin

hislerimizi ve üzüntülerimizi bildirir, ailesine de başsağlığı dileklerimizi iletmenizi rica ederiz.

Sofya, 22 Ocak 1982

AKADEMİSYEN

A. BLAVESKI

Bulgar Bilimler Akademisi Başkanı

*
Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Kurumunuzun değerli başkanı, seçkin bilim adamı Prof. Enver Ziya Karal'ın vefatı nedeniyle Yönetim Kurulumuzun başsağlığı dileklerini iletir, saygılar sunarım.

İstanbul, 22 Ocak 1982

ORHAN ERİNÇ

Gazeteciler Cemiyeti

Genel Sekreter Vekili

*
Türk Tarih Kurumu
Ankara, Türkiye

Ünlü Başkan Yardımcımız ve çok sevgili arkadaşımız Profesör Karal'ı kaybetmiş olmaktan derin üzüntü duymaktayız. Kederli ailesine, acılarını paylaştığımızı iletmenizi rica ederiz.

Bükreş, 23.1.1982

PROF. CONDURACHI

PROF. FOTINO

*
Türk Tarih Kurumu
Ankara

Profesör Enver Ziya Karal'ın vefatını üzüntüyle öğrenmiş bulunuyoruz. Türk Tarih Kurumu çok değerli başkanını ve seçkin bilim adamını, Uluslararası Tarihi Bilimler Komitesi de önemli temsilcisini kaybederken, Arnavut tarihçileri de saygıdeğer meslektaşlarını ve Arnavut halkının dostunu kaybetmiş olmanın üzüntüsü içindedir.

En derin başsağlığı dileklerimizden kabulünü rica ederken, ailesine de taziyelerimizi iletmenizi rica ederiz.

Tiran, 23.1.1982

PROF. ALEKS BUDA

Arnavutluk Cumhuriyeti

Bilimler Akademisi Başkanı

Aziz arkadaşım, değerli ağabeyimiz Uluğ Beyefendi,

Bugün Ankara'dan aldığımız bir haber bizi canevimizden vurdu. Sevgili Başkanımızın ani vefatı bizi de çok üzdü.

Profesör Karal'ın ufulü ile Türk bilim ve kültürü mümtaz bir temsilcisini, bizler de çok değerli bir arkadaşımızı kaybettik. Kendisinin Türk Tarih Kurumu'na yaptığı unutulmaz hizmetleri daima şükranla anacağız.

Türk Tarih Kurumu camiasına, size ve bütün arkadaşlara en derin taziyelerimizi sunarız.

Mainz, 24.1.1982

SEDAT ALP

*

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Sofya'da 19-22 Ocak tarihleri arasında toplanan CIBAL'ın 3. oturumuna katılan üyeler Türk Tarih Kurumu Başkanı ve seçkin bilim adamı Enver Ziya Karal'ın beklenmedik ölümü nedeniyle içten başsağlığı dileklerini sunarlar.

Sofya, 25 Ocak 1982

AKADEMİSYEN NIKOLAY TODOROV
CIBAL Genel Sekreteri

*

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Bulgar Bilimler Akademisi'nin Balkan Etüdlere Enstitüsü, uzun yıllar profesörlük yapmış olan seçkin bilim adamı ve Türk Tarih Kurumu'nun Başkanı Enver Ziya Karal'ın beklenmeyen vefatı nedeniyle samimi başsağlığı dileklerini sunar. Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi üzerine olan çalışmalarıyla ilimde kalıcı izler bırakmıştır. Aynı zamanda Bulgar ve Türk bilim adamları arasındaki yaratıcı işbirliği için içten gayretleri de bizde unutulmaz anılar bırakmıştır.

Sofya, 26 Ocak 1982

AKADEMİSYEN NIKOLAY TODOROV

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına
Ankara

Değerli insan, bilim adamı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın ölümünü üzüntüyle öğrendik. Acınızı paylaşıp, Kurumunuza ve yakın arkadaşlarına başsağlığı dilerim.

Trabzon, 26 Ocak 1982

ERDEM AKSOY
Rektör

*
Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü
Ankara

Sayın Genel Müdürüm,

İrfan hayatımızda müstesna yeri olan Türk Tarih Kurumu'nun mümtaz Genel Başkanı, inançlı Atatürkçü, ender yetişen tarihçi ve bilim adamı Ord. Profesör Enver Ziya Karal'ın ölümü nedeniyle, O'nun en yakın ve sürekli çalışma ve mücadele arkadaşı zâtîâlinize ve şahsınızda Türk Tarih Kurumu topluluğuna şahsımın ve Türkiye Muharipler Derneği câmiasının en kalbi başsağlığı dilekelerimizi sunar, acınızı paylaşıp, merhum büyük Hoca'ya Ulu Tanrıdan rahmet dilerim.

Derin saygılarımla,

Ankara, 27 Ocak 1982

CELİL GÜRKAN
General (E)
Türkiye Muharipler Derneği
Genel Başkanı

*
Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü
Ankara

Sayın Bay İğdemir,

Profesör E.Z.Karal'ın ani ölümünün üzücü haberini alınca çok şaşırıp ve üzüldüm. Türkiye ve ilim dünyası büyük bir tarihçi ve fevkalade bir şahsiyet kaybetmiştir. Ben de iyi ve samimi bir arkadaş kaybettim.

Lütfen, Karal ailesine ve Türk Tarih Kurumu'na üzüntülerimi bildiriniz. Kayıplarını bütün kalbimle paylaşıyorum.

Saygılarımla,

2 Şubat 1982

PROF. DR. JACOB LANDAU

Türk Tarih Kurumu
Ankara

Güney Doğu Avrupa Etüdlere Yunanistan Komitesi, bilim adamı Profesör Enver Ziya Karal'ın beklenmedik ölüm haberi üzerine yürekten acılarını ve taziyelerini sunar.

3 Şubat 1982

Başkan PAN. ZEPOS
Genel Sekreter J. KARAYANNOPOULOS

*

Sayın Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal
Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı

Türk Tarih Kurumu Başkanı, değerli bilim adamı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ı vakitsiz kaybetmenin derin üzüntüsü içindeyiz.

Merhuma Tanrı'dan engin rahmetler diler; nezdinizde, tüm Kurum mensuplarına şahsım ve Sayıştay camiası adına taziyetlerimle saygılar sunarım.

5 Şubat 1982

H. CAHİT EREN
Sayıştay Başkanı

*

Sayın İkinci Başkan, Sevgili Meslektaşlar,

Büyük ilim adamı ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Profesör Enver Ziya Karal'ın üzücü ölüm haberi beni son derece sarstı.

İçten başsağlığı dileklerimi ifade etmeme müsaadelerinizi rica ederim. Ölümüyle, içten, temiz yürekli ve kibar meslektaş kişiliğini unutamayacağımız gibi, Türkiye'deki tarihi ilimlerin seçkin temsilcilerinden birini de yitirmiş olduk. Onun kaybı, Bulgar Türkologları için daha da acı olmuştur; çünkü onlar Prof. Karal'ın memleketlerimiz uzmanları arasında bir anlayış ve iyi niyet atmosferi yaratma yolundaki gayretlerini her zaman takdirle karşılamışlardır.

Sevgili meslektaşlarım, en samimi mesleki duygularımı ifade eder, saygılarımı sunarım.

Sofya, 8 Mart 1982

PROF. DR. BISTRA CVETKOVA
Sofya Üniversitesi
Bizans Tarihi ve Balkan
Memleketleri Kürsüsü Başkanı

Türk Tarih Kurumu
Yönetim Kurulu
Ankara

Sayın Baylar,

Profesör Enver Ziya Karal'ın ölümünü bildiren mektup beni son derece etkiledi. Kendisini daima iyi, yardımsever, dost bir meslektaş, kendi alanı olan tarihte geniş bilgiye sahip bir kişi ve aynı zamanda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde hocalık yaptığım dönemde (1937-1948) ehliyetli olduğu oranda dost bir idareci olarak anıyorum.

Kendilerini şahsen tanımasam da ailesine de taziyelerimi bildirmenizi rica ederim. Ölümü, yalnız Türkiye için değil aynı zamanda, Orta ve Yakın Çağ tarihçileri için de büyük bir kayıptır.

Saygılarımla,

California, 8 Mart 1982

WOLFRAM EBERHARD
(Emekli Sosyoloji Profesörü)

*

Türk Tarih Kurumu
Yönetim Kurulu'na
Ankara, Türkiye

Sayın Bay,

Orta ve Batı Asya Çalışmaları Enstitüsü olarak Profesör Enver Ziya Karal'ın vefatını üzülenmiş bulunuyoruz. Enstitümüzün üyeleri, Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu'na yürekten başsağlığı dileklerini iletmek istemektedirler.

Bu denli üstün bir bilgini kaybetmekten duyduğunuz acıyı çok iyi anlıyoruz. Biz de, bir yıl önce 22 Ocak 1981'de Enstitümüz Kurucu Başkanı Profesör I.H. Qureshi'yi kaybettiğimiz zaman aynı acıyı duymuştuk.

Üzüntülerimizle.

9 Mart 1982

RIAZUL ISLAM
(Enstitü üyeleri adına)
Karachi Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi
Orta ve Batı Asya Çalışmaları
Enstitüsü

Sayın Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Kızılay Sokak 1
Ankara-Türkiye

Pek Saygıdeğer Genel Müdür Beyefendi,

17 Şubat tarihli mektubunuza içten teşekkür ederim. Bununla, hayatın güç anlarında, gerçek dostluğun anlamını bir kez daha ispat etmiş oldunuz.

Ben de sizlere bir mektup yazmayı çoktan beri arzularım. Müşterek dostumuz, cana yakın, âlicenap ve bilim adamı olan Prof. Enver Ziya Karal'ı yitirmiş olduğumuzdan dolayı derin üzüntümü ifade etmek isterdim. Ancak, onun vakitsiz olarak aramızdan gittiğini Şubat ayı başlarında, dış ülkelerden birine yaptığım bir seyahatten döndüğüm zaman, kendi ailemdeki matem haberiyle beraber, aynı anda, öğrenmiş oldum. Bundan maada, o tarihte, beklenmedik bir enfeksiyon nedeniyle, son derece rahatsız olup, hastaneye dahi girmek zorunda kaldım.

Şimdi ise, biraz iyileşmiş olmakla, her şeyden önce, lütfetmiş olduğunuz mektuba yanıt vermeyi düşündüm. Aynı zamanda, tüm Türk bilimi için ve özellikle Türk Tarih Kurumu için -ki, zât-ı âliniz de bütün enerjinizi ve hayatınızın birçok yıllarını bu Kurum'a hasretmiş bulunuyorsunuz- telafisi mümkün olmayan bu yitirimden dolayı son derece müteessir olduğumu bildirir, baş sağlığı dilerim.

Şayet, yukarıda değindiğim acıklı tesadüfler üst üste gelmemiş olsaydı, derhal Ankara'ya gelerek, bu düşüncelerimi bizzat ifade edebilirdim.

Bu vesile ile, Türk Tarih Kurumu üyeleri olan meslektaşlarımıza da, selam ve saygılarımla birlikte, bu beklenmedik kayıptan dolayı, aramızdaki işbirliğinin kesilmemesine ve devam etmesine yardımcı olmaları dileğinde bulunduğumu iletmenizi rica ederim. Zaten, kendileri, AIESEE kurulduğu günden beri, Kurumumuzun gelişmesine sürekli katkıda bulunmuşlardır. Ashında, ülkenizin bilimsel katkısı ve bilim adamlarının aktif faaliyetleri olmaksızın, Kurumumuz gibi bir örgütün varlığı tasavvur edilemez.

Zatınızın, Türk arkadaşlarımızla birlikte yapılan toplantılara ve Kurumumuzu ilgilendiren konuşmalara ancak katılmakla yetinmeyerek, çalışmalarımızın verimli bir şekilde sürdürülmesine yardım ettiğini yakından bilmiş olmakla, mektubumun sonuna, bütün yardımınızdan dolayı, içten teşekkürlerimi ilave etmeme müsaade buyurmanızı rica eder, gerek şahsınıza ve gerek tüm aile efradınıza en iyi dileklerimi arz ederim.

Yine ortak çalışmalarımızın en iyi koşullar altında gerçekleşmesine, bilinen tevazuu ile, fakat olanca etkisini kullanarak, sürekli katkıda bulunan

Bayan Lugal'e de teşekkür ve en iyi temennilerimi iletmeyi lütfederseniz, minnettar kalırım.

Mektubuma son verirken, mutluluk dilekelerimle, samimiyet ve saygılarımı sunarım, Efendim.

Bükreş, 10 Mart 1982

Akad. EMIL CONDURACHI

*

Türk Tarih Kurumu
Yönetim Kurulu
Ankara-Türkiye

Türk Tarih Kurumu Başkanı ve değerli bilim adamı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın ölüm haberini derin üzüntü ile öğrenmiş bulunuyoruz.

Enstitümüzü defalarca ziyaret eden Prof. Enver Ziya Karal'ın gerek tarih bilimindeki değerini ve gerekse Romen bilimine ve Romen ulusuna karşı derin dostluk duygularını takdirle müşahede ediyorduk.

Enstitümüzün üyeleri, Prof. Enver Ziya Karal'ın anısını daima yaşatacaklardır.

Arkadaşlarım adına, ailesine ve T.T.Kurumu üyelerine başsağlığı temenni eder, saygılarımı sunarım.

Bükreş, 11 Mart 1982

PROF. EUGEN STANESCU
Müdür
Bükreş Üniversitesi
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları
Enstitüsü

*

Bay Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Ankara, Türkiye

Sayın Uluğ Bey,

Profesör Enver Ziya Karal'ın ölüm haberini derin bir üzüntü ile aldım. Kendisi, çalışmaları ve örnekleri ile bizim çalışmalarımıza büyük katkısı olan seçkin bir tarihçi idi. Türk tarihi ile ilgili çalışmalarında, yazıları benim için büyük değer ve yardım kaynağı olmuş ve olacaktır. Ölümü bizi iyi bir meslektaş, hakiki bir dost ve nazik bir beyefendiden mahrum etmiştir.

Saygılarımla,

Princeton, 12 Mart 1982

BERNARD LEWIS

Türk Tarih Kurumu
Yönetim Kurulu
Ankara

Muhterem Efendim,

Adresime postalamak lütfunda bulunduğunuz duyuru ile, 18 Ocak 1982 tarihinde, Türk Tarih Kurumu Başkanı ve değerli tarihçi Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın ebediyete intikal etmiş olduğunu derin üzüntü ile öğrenmiş bulunuyorum.

Prof. Enver Ziya Karal'ın Türk tarih bilimini şerefle temsil ettiğini çeşitli vesilelerle bizzat müşahede etmiş olmakla, kendisini daima takdirle karşıladım, bilgisi ve samimiyeti ile müftehir oldum.

Telifisi mümkün olmayan bu büyük kayıptan dolayı, derin üzüntünüze katılır, tüm Türk Tarih Kurumu üyelerine başsağlığı dilekleriyle birlikte, sabır ve metanet temennilerimi arz ederim.

Prof. Enver Ziya Karal'ın anısı önünde saygı ile eğilirim!

Bükreş, 20 Mart 1982

MUSTAFA MEHMET

*

Türk Tarih Kurumu Başkanlığına,

Başkanımız Enver Ziya Karal'ın vefatı dolayısıyla Türk Tarih Kurumu'na ve üyelerine tek tek ve toplu olarak candan başsağlığı dilerim. Eski Dekanımızı ve dostumuzu hiç unutmayacağım. Son defa, Dokuzuncu Türk Tarih Kongresi vesilesiyle bana gösterdiği samimiyet ve dostluk benim için en kıymetli hatıralardan biri kalacaktır.

Türk Tarih Kurumu'na gelecek için en iyi dilekler ve saygılarımı sunarım.

30 Mart 1982

HANS G. GÜTERBOCK

*

Bay Uluğ İğdemir
Türk Tarih Kurumu
Genel Müdürü
Ankara

Değerli Dostum,

Unutulmaz Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ımız hakkındaki düşüncemi size göndermeye -ki bunu derhal yapıyorum- beni davet eden 12 Mart tarihli nazik mektubunuzu gecikmeli olarak aldım.

“Türk kültürünün hayret uyandıran gelişiminin tüm görünümünde kendilerini gösteren Atatürkçü Türkiye'nin yetiştirdiği büyük şahıslar arasında, Enver Ziya Karal'ın yerini -fiziksel bir kaza olan- ölüm dahi değiştiremez. Ebedi süreklilik insansal durumların üzerinde ve ötesinde olan büyük yaratıcılar ve sanatkarlar içindir. Onlar bizimle yaşarlar ve biz yok olduğumuz zaman onlar kalmakta devam ederler.

Dolayısıyla, Enver Ziya Karal kıymet ve meziyetlerinin de üstünde, kelimenin Türkiye'deki fevkalade manasıyla, bir hümanistti. Bu kelime çok sevilen Atatürk'ün felsefesinin bir sentezi ve bu nedenle de Yeni Türkiye'nin felsefesiydi. Atatürk bu kelimeyle felsefenin, tarihin, devletin ve de onlara hayat veren insanların meşguliyetlerinde kesin hedef olarak insanı seçtikleri bir Türkiye'nin görkemli geleceğiyle yine onun efsaneyle dolu geçmiş arasında bir sınır çiziyordu.

Enver Ziya Karal, Atatürk'ün aydınlık düşüncesini heyecan uyandıran bir ölçüde benimsemişti. Onu tanımak şerefine erdiğim zaman bunun böyle olduğunu hemen anlamışım. Hiç şüphesiz o gerçek ve dikkati çeken bir profesör olduğu kadar bir araştırmacıydı da, fakat her şeyden önce Atatürk'ün bir savunucusuydu.

Bir gün Türk Tarih Kurumu adına bana verdiği bir yemekte şöyle söylemişti: “Siz bizim zihniyetimizi, tarihimizi, yaşayış tarzımızı bilen bir kişi olarak ne derece gururlu ve esaretten uzak ve de hiç esir olmamış kişiler olduğumuzu bilirsiniz. Fakat meslektaşlarım ve ben Atatürk'ün bize işaret ettiği bir idealin esiriyiz. Bu ideal hümanizmdir.”

Ona hayrandım ve onu çok severdim. Onu dinlerken, yazılarını okurken Atatürk'e ne kadar benzediğini görerek, onda, tanımak ve 1930 ile 1935 yılları arasında birkaç defa konuşmak imtiyazına eriştiğim Atatürk'ün zaferini görürdüm.

Eşimle ben çok defa Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın yuvasını, eşinin ve kızlarının yakınlığını düşünürüz. Onlarla beraberken kendimizi gerçek Türkiye'nin kalbindemiş gibi hissederdik. Orada hakim olan vatana ve Türk ulusuna aşk ve Atatürk'e taparcasına bir sevgiydi.

Hemen her an vaki olduğu gibi Türkiye'yi düşündüğümüz zaman daima onu hatırlıyoruz. Profesör Karal, birçok entelektüel Türk kuşağına biçim vermiş bir kişidir; seçtiğimiz vatan olan bu büyük ve fevkalade memleket Türkiye'de şerefli bir yeri vardır.”

Derin saygılarımın kabulünü dilerim.

Buenos Aires, 10 Nisan 1982

JORGE G. BLANCO VILLALTA
Türk Tarih Kurumu
Şeref Üyesi

Türk Tarih Kurumu
Yönetim Kurulu'na
Ankara

Sayın Baylar,

Mümtaz tarihçi ve benim saygıdeğer arkadaşım, Enver Ziya Karal'ın vefatını öğrenmekle çok müteessir oldum.

Profesör Karal, yalnız modern Türk tarih yazarlığının önde gelen şahsiyetlerinden değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal idaresi ve Türk milletinin kültürel etkisi altında Doğu ve Güney-Doğu Avrupa'nın gelişmesinin tarifine ve anlaşılmasına büyük katkısı olan bir kişidir.

Acınızı samimi olarak paylaştığıma emin olmanızı isterim. Onun anısına ithaf etmeye karar verdiğiniz cilt için, zamanında bir makale yazamayacağım için çok üzgünüm.

Saygılarımla,

Cape Town, 3 Mayıs 1982

EKKEHARD EICKHOFF

B A S I N D A K A R A L

ENVER ZİYA KARAL'IN ARDINDAN

DOÇ. DR. SEÇİL AKGÜN

Ölen bir bilim adamının, düşünürün arkasından neler götürdüğünü düşünürün kitapları, yayınları, yazdıkları ve yazmadıkları; kafasında götürdükleri, usunda şekillendirip yazıya dökemedikleri, topluma kazandıramadıkları. İlk anki bu düşüncelerden sonra da yapabildiklerini, verebildiklerini düşünürüm. İşte bu açıdan Enver Ziya Karal'ın ölümüne bakınca hazırlayıp yazamadıklarına üzüldükçe ölümüne ne denli huzurlu gittiğine de sevinmemelik edemiyorum. Elli yıllık eğitimciliğinde yetiştirdiği sayısız öğrenci yanısıra sürekli kendini de eğitmiş, yetiştirmiş, 76 yaşına kadar (daha neler öğrenebilirim) demişti. Kuşkusuz öğrendiklerini de sürekli yansıttı. Dersteki öğrencilerinden sokaktaki çocuğa kadar onun öğrencileriydi. Öğretilerinin en başındaysa Atatürk gelmekteydi. Çünkü o Atatürk'ün, Atatürk yolunun Türkiye için tek kurtuluş çaresi, tek geçerli yol olduğuna inançlıydı. Türk toplumuna ve dünyaya Atatürk'ü onun kadar tanıtmaya, öğretmeye, anlatmaya başkoymuş kimse sanırım pek söyleyemem. O Atatürk'le özdeşleşmişti sanki. Devrimi ve ilkeleri her zaman yolu olmuş, Atatürk'ü en iyi tanıyan ve değerlendiren bir kimse olarak da bu ilkelerde en ufak bir ödünü, en ufak bir hoşgörüyü asla onaylamamıştı. Türk Tarih Kurumu Başkanı ve uzun yıllar önce de üyesi olarak Atatürk'ün kurduğu bu Kurumu Atatürkçülük yolunda toplumla kaynaştırmaya çalışırken yine Atatürk'ün ölüm anında son sözleri olacak kadar onu meşgul etmiş dil sorununa da sürekli sahip çıkmış, bu iki örgütü Dil ve Tarih Kurumlarını Atatürk adına korumaya, yüceltmeye çalışmıştı. Ne yazık ki, bundan sonrası için düşünceleri pazartesi akşamı noktalandı.

Hocam, dostum, meslekdaşım, en yakınım, babam; hoşçakal, artık sen yoksun, ama biz, yetiştirdiklerin buradayız.

CAHİT KÜLEBİ

Prof. Enver Ziya Karal, Üniversitemizin kuruluş yıllarından başlayarak bilim yaşamımızda, Türk Dil ve Tarih Kurumlarının yarım yüzyıllık çalışmalarında, bunların da üstünde Cumhuriyet yönetiminin bilimsel oluşturulmasında çok özel etkinliği olan bir büyük kişidir.

Prof. Karal, üniversitenin kuruluş yıllarında, genç bir doçentken gerek kişiliği ve üstün zekâsı, gerekse derslerinde uyguladığı bilimsel yöntemle büyük etkinlik göstermiş ve daha sonraki yıllarda bu yararlı niteliklerini Ankara Üniversitesi'nin kuruluşunda sürdürmüştü.

Sayın Karal'ın yaşamını Cumhuriyetimiz tarihine koştut tutmak, kanımca hiç de yanlış bir değerlendirme olmaz. Bu niteliği dolayısıyla rejim sorununun her ortaya çıkışında Prof. Karal, yaratıcı çalışmalarda olumlu görev almış ve ulusuna hizmet etmiştir.

Türk Dil kurumu ailesi onun varlığından yoksun kalmakla büyük bir eksiklik duygusu içindedir.

M. RAUF İNAN

Prof. Enver Ziya Karal ile tanışıklığımız kırk yılı buldu. 1943 2. Milli Eğitim Şûrası'nın Ahlak Komisyonu'nda üye idik. Sonraları Talim ve Terbiye Dairesi üyesi olduğu yıllarda Köy Enstitüleri konusunda görüşürdük. Asıl yakın arkadaşlığımız Öğretmen Dernekleri Milli Federasyonu Yönetim Kurulu üyeliğinde ve UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yönetim Kurulu üyeliğinde oldu. Bilimci kişiliğindeki yüksek olgunluğu ölçüsünde dostluğu da o yükseklikteydi. Onun bilimci kişiliğini dersleri, yazıları, kitapları dışında özellikle Tarih Kurumu'nun düzenlediği yıllık Atatürk konferanslarında, konferanslardan birçoğunun sonunda yaptığı açıklamalar, katkılar gösterirdi. Tarih alanındaki bilgisi ve ekini yanında geniş genel ekini (kültürü) ve çok biçimli (üslûplu), özlü konuşmaları onun özelliğini ve özgünlüğünü yansıttı. Çoğu tarihten gelme zengin bir fıkra hazinesi vardı. Özel yaşamında arkadaşlığında çok neşeli ve tatlı söyleşi dolayısıyla onunla birlikte bulunmak, hele birlikte yolculuk yapmak doyulmaz bir zevk olurdu. Cumhuriyet Tarihi ve Atatürk konusunda yeri doldurulamayacak büyük, çok büyük bir bilim adamı, çok içten bir dost yitirdik.

PROF. ŞERAFETTİN TURAN

Bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan bir eski Osmanlı kentinde doğan Enver Ziya Karal küçük yaşta Balkan bozgununun tüm acılarını yaşamış, sonraları Atatürk Türkiye'sinin hazırladığı olanaklardan yararlanarak Fransa'da tarih öğretimi görmüştü. Onun yaşamını kaplayan bir imparatorluğun çöküşü ve yeni Türkiye'nin yükselişi bilimsel uğraş alanının sınırlarını da belirlemişti.

Karal'ın bir başka niteliği de bulunduğu toplulukta odaklaşması ve hemencecik konuşmaları tartışmaları yöneten kişi durumuna gelmesiydi. 1961 Anayasasını hazırlayan Komisyon Başkanlığına getirilmesinde uzmanlığıyla birlikte bu yeteneğinin de payı olmuştu sanırım.

Bir "çığır" açmaktan çok kendine özgü bir çığır olan Karal'ın bilim ve kültür yaşamımıza katkıları unutulamayacaktır.

PROF. MÜMTAZ SOYSAL

Enver Ziya Karal, hukukçu değil tarihçiydi. Ama Kurucu Meclis Anayasa Başkanlığında değme hukukçuların beceremediği kadar başarılı oldu. Niçin? Çünkü, bir ülkedeki rejim ve sistem sorunlarının ancak tarihsel perspektif içinde doğru bir çizgiye oturtulduğu zaman çözülebileceğini bilirdi.

PROF. SUNA KILI

İnanamıyorum. Çok şaşırđım. Çok büyük bir kayıptır. Kendisini çok severdim. Enver Ziya Karal, yeri doldurulamaz bir kişidir. Her şeyden önce inanmış bir Atatürkçüydü. Tarihe bilimsel olarak yaklaşılması gerektiğini ortaya koyan bir insandı. Özellikle ulusal tarihimize bakışta bilimsel bir içerik getiren bir kişidir. Çok yakın gelecekte tarih konusunda, çalışmak üzere biraraya gelecektik. Gerçekten inanamıyorum. Bir devir kapanıyor. Bu büyük kaybın ardından bize yeni görevler düşecektir.

ULUĞ İĞDEMİR

Büyük bir ilim adamı, büyük bir ödün vermeyen Atatürkçü, hümanist, alçak gönüllü, müstesna bir insandır. Arkadaşlarına amir gibi değil, bir baba gibi davranırdı. Her bakımdan büyük bir insandı.

ÖMER ASIM AKSOY

TTK ile TDK arasında Atatürk'ten beri var olan sıkı bağ, her iki kurumun da üyeleri olan Enver Ziya Karal'ın ve seçkin arkadaşlarının varlığıyla büsbütün çözülmeye kavuşmuştur. Karal, TDK'nun da yıllar yılı Yönetim Kurulu üyeliğini yapmış, engin bilgi ve tecrübesiyle yönetim işlerine ve bilimsel çalışmalarına çok değerli katkılarda bulunmuştur.

Başta Tarih ve Dil kurumları olmak üzere bütün kültür kurumları ondan yoksun kalmanın acısını kolay kolay unutamayacaklardır.

PROF. TARIK ZAFER TUNAYA

I.Ü. SBF Dekanı

Enver Ziya Karal bizim için hocaların hocasıydı. O, kendi kendini yetiştirmiş bir kişiydi. Tutucu bir çevrede yetiştiği halde, bu tutucu çevreyi aşan yapıtlar vermeyi başarmıştır. Benim kuşağım ondan çok şey öğrenmiştir. Özellikle Atatürk ile ilgili etüdüleri ve görüşleri, kendine özgü orijinal buluşları hepimizde yeni bir inceleme ve herkesin söylediğinin dışında yeni bir şeyler olabileceğini keşfetme inancını yaratmıştır. Bu bakımdan ona çok şey borçluyuz.

İKİ ADAM

MÜMTAZ SOYSAL

İki çağdaş adam, çağdaşlığın bütünlüğünü kanıtlamak istercesine, birlikte göçüp gittiler.

Göçüp gitmek, arkada enkaz döküntüleri bırakarak yıkılmanın adıdır. Geride bilimsel anıtlar ve anıtsal davranışlar bırakıp giden iki insan için başka bir söz bulmak belki daha doğru olacak. Enver Ziya Karal'la Ahmet Şükrü Esmer'in birlikte gidişleri, olsa olsa, çağdaşlığın anlamı üzerinde herkesi biraz daha derinliğine düşündürmek için iki değerli adamca ortaklaşa yaratılan bir fırsat sayılabilir.

Karal'la Esmer'in çağdaşlıkları, yalnız aynı dönemlerin insanı oluşları anlamına gelmez. Daha bir başka derinliği vardır onlardaki çağdaşlığın.

Nasıl bir çağdaşlık?

Enver Ziya Karal, hukukçu değildi. Tarihçiydi. Ama, 1961 Kurucu Meclisi'nin Anayasa Komisyonu'nda gösterdiği başarı, değme hukukçunun gösteremeyeceği bir başarıdır. Niçin? Çünkü Karal, her hukuk konusunu ve bugünün Türkiye'sindeki sorunlar için getirilmek istenen her çözümü tarihin bakış açısına oturtmaya çalışırdı. Seçilen yolun, Tanzimat'tan başlayıp meşrutiyetlerden geçerek Anadolu ihtilâline varan çizgiyle çatışmadan çizilmesi, o çizgiyi daha aydınlık yarınlara eriştiren bir uzantı olması önemliydi. Çağdaşlık, geçmişi geleceğe ustaca bağlayabilmenin adıydı onun için.

Akla gelen her çözümün üstüne görmemişliğin zıırlılığıyla sıçramak değil.

Ahmet Şükrü Esmer, bilim adamlığı yapmak için yetiştirmemişti kendini. Hukuk ve siyasal tarih okuyup doktoralar falan yapmıştı. Ama, asıl tutkusu gazetecilikti. Ortaya çıkan sonuç, olgular arasındaki bağlantıları gazeteci kıvraklığıyla görebilen bir bilim adamı ya da olayları bilimsel yaklaşımın ciddiliğiyle inceleyebilen bir gazeteci oldu.

Kuruluktan herkesi çatlatan bir profesör ya da her şeyi sulandıran hafif bir gazeteci değil.

Eski bir imparatorluğun çöküşüyle yeni bir devletin doğuşunu birlikte yaşamış insanlar kuşağı yavaş yavaş tükeniyor. O kuşak, belki de yıkılışın acısıyla dirilişin sevincini aynı çeliğin suyuna katıktan olacak, çok sağlam çıktı. Aynı sağlamlığı, daha sonraki kuşağın çoğunluğunda, tek partili cumhuriyetin rahatlığından çok partili dönemin rehabetine geçen insanların büyük kısmında görmek güç.

Umulur ki, şimdiki gençlikle başlayan bundan sonraki kuşak daha sağlam ola. Çünkü, yıkılışlar gibi, hayal kırıklıkları, ezilişler ve dışlanmalar da insanı çelikleştirir.

Karal'la Esmer, birlikte gidinceye kadar, dipdiri, inandıklarını savunmaktan geri kalmadılar.

Biri, hazırlanış komisyonuna başkanlık ettiği anayasanın bunca horlanmasına küskün, onun çağdaşlığını ve toplumun tarihsel çizgisine uygunluğunu savundu. Öbürü, eski "Ulus"un devamı olan "Barış" gazetesinde "Mustafa Kemal'in emanetidir" diye hiç bırakmadığı sütunu, bağımsız ve onurlu dış politikanın savunulması için kullandı.

İkisi de son güne kadar.

İkisi de gülerek.

Yıkılışla diriliş arasında çelikleşen babalarımız gibi.

Milliyet, 22 Ocak 1982

GİTTİKÇE ARTAN BİR YALNIZLIK

OKTAY AKBAL

Velidedeoğlu hocamızdan dinledim: Yaşlılık günlerinde Ebulula Mardin'i görmeye gitmiş. Hocaların hocası yaşlı bilim adamı öğrencisini görünce şöyle yakınmış "Yaşlanmak iyi derler, ama öyle değil. İnsan yalnız kalıyor. Yaşlıları bir bir gidiyor. Hatta bizden gençler de gidiyorlar. O zaman bu yalnızlık çekilmez oluyor." Bu duyguyu ben de zaman zaman yaşamaktayım. Cahit Sıtkı Tarancı daha otuz beş yaşına girdiği gün şöyle yazmıştı: "Hayata beraber başladığımız — Dostlarla da yollar ayrıldı bir bir — Gittikçe artıyor yalnızlığımız." Dostlar, yakınlar, ağabeyler, kardeşler. Yaşadıkça birer birer koparlar bizlerden. En büyük kopuş ölümdür! Bağlanmak yok bir daha. Görmek yok. Konuşmak yok... Arasan da bulamazsın onu ! Zamanla unutursun. Bir sızı kalır içinde o dostu anımsadıkça. Boşluğu gittikçe derinleşen bir sızı...

Enver Ziya Karal, Ahmet Şükrü Esmer. Daha önce de Nurullah Berk, Ürgüplü ve gencecik yaşta tükenen Ayhan Bozfirat. Kimini yakından tanıyorum, kimini uzaktan. Kimiyle bir iki kez konuşmuşluğum var, kimiyle epeyce sık. Ama hepsini yazılarıyla, eylemleriyle, sözleriyle tanıyorum. Nurullah Berk, ressam ve sanat yazarı kişiliğiyle hepimizi etkilemiş bir sanatçı. Yayın yaşamında da canlı bir varlık göstermesinden mi, yoksa kişiliğindeki o İstanbul efendisi görgüsünden mi, bizim kuşağın sanatçılarıyla yakın dostluk kurmuştu. Yayınladığımız dergilere yazı verir, yazın

çevrelerinden uzakta kalmaz; yeninin en güçlü bir savunucusu, fırçayla, kalemlle “yeni sanat”ın savunusunu yapmaktan yorulmayan bir ressam...

Ürgüplü ve Ahmet Şükrü Esmer’i ise uzaktan tanıyorum. Esmer’i radyo konuşmalarından, yıllar yılı “Ulus”ta, sonra “Barış”ta sürdürdüğü köşe yazarlığından... Ürgüplü’yle de bir kez konuşmuşluğum var. 1960 Martında Washington Büyükelçiliğimizde... Siyasa tarihimizde Yüce Divan’a çıkarılıp aklanmış ilk devlet adamı. Hem de genç yaşında... Bu ilk sarsıntıyı başarı ile atlatıp siyasa yaşamını sonuna kadar sürdürmeyi bilmiş bir kişi.

Ayhan Bozırat bir öykü yazarıydı. Dört kitabı var “İstasyon”, “Fırıldak”, “Dört Yol Ağzındaki Ev”, “Sokak Lambaları”... Necatigil “Sözlük”ünde şöyle demiş onun için: “Gündelik hayat kesitlerinden şiirli bir dille, arka planları çağrışımlara açık hikâyeler yazarı”... Genç yaşta yitirdiğimiz bir yazara iki kat üzölmek gerek. Yazdıkları, daha sonra yazacaklarını müjdeleyen bir sanatçının yaşamdan kopması acıdır.

Ya Enver Ziya Karal... Bizim kuşağın her zaman saygı duyduğu bir tarihçi, bir aydın, en iyi anlamda bir Atatürk devrimcisi... Karal’ın bu vakitsiz sayılacak ölümlüyle, düşmana karşı Atatürk devriminin gerçek anlamını, önemini duyuran, savunan, anlatan bir “Atatürkçü” yok olmuştur. Atatürk’ün devrimci düşüncesini konferansları, dersleri, kitaplarıyla yıllardır öğreten bir tarihçi...

Karal’ın ölümlünü duyunca geçmiş yıllardaki konuştuklarımız, TDK Yönetim Kurulundaki beraberliklerimiz, tartışmalar, anılar, Atatürk konusundaki görüş birliğimiz aklımdan geçti bir bir... Büyük bir acı duydum. Hem gerçek bir tarih bilimcisini yitirmenin üzüntüsü, hem de Atatürk’ü en iyi anlamış ve anlatmış bir devrimcinin yok olup gitmesinin gerçeği...

Türk Tarih Kurumu yayınlarında son olarak çıkan “Atatürk ve Devrim” adlı kitapta bir araya getirilen konferanslarını yeniden okumaya başladım. Bakın Atatürk’ün devrimciliği konusunda ne demiş İzmir’de verdiği bir konferansta:

“Devrimcilik, önceki bütün ilkelerin felsefesidir. Herşeyden önce devrimcilik, ulaşılmış hedeflere tutunmak demektir. Ama o da yetmiyor. İlkelerin, Türk devrimine bağlılığını düşünerek geliştirilmesidir. Atatürk Türk devrimini tarif ederken “İhtiyaçların değişmesiyle devamlı olarak müesseselerin değişmesini” öngörüyor. Bu konuda klavuzluk edecek olan da “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözündeki anlamdır. Atatürk “Benim arkamdan gelin” demiyor. “İlmin arkasından gidin” diyor. Hangi ilim? Buradaki ilimden kasıt, mistik ilim değildir, müspet ilimdir.”

Enver Ziya Karal'ı bundan sonra, yazdıklarında bulacağız. Atatürkçülük nedir? diye soranlara onun yapıtlarını göstereceğiz.

Cumhuriyet, 23 Ocak 1982

BÜYÜK BİR ATATÜRKÇÜ'YÜ YİTİRDİK

BİLÂL N. ŞİMŞİR

Türk Tarih Kurumu üyesi

Atatürk yılı biterken büyük bir Atatürkçüyü yitirdik. Seçkin tarihçi ve yazar Ord. Prof. Enver Ziya Karal hoca aramızdan ayrıldı. Sekiz yıl önce ağır bir enfarktüs atlatmıştı. Doktorlar bundan sonra artık bir yıl kadar yaşayabilir demişler. Hoca, sanki Atatürk'ün 100. doğum yılını kutlamak için ayakta kaldı.

O krizi atlatır atlatmaz hastalığını unuttu. Kendisini coşkuyla Atatürk yılı hazırlıklarına verdi. Şaşılacak bir enerjiyle Türk Tarih Kurumu içindeki çalışmaları yönlendiriyor, yeni görevler üstleniyor, herkese görev dağıtımı yapıyor, Atatürk yılına rastlatılacak olan dokuzuncu büyük Tarih Kongresi hazırlıklarıyla uğraşiyor, kitaplar, konferanslar, dergilere yazılar hazırlıyor, her tarafa yetişmeye çalışıyordu.

Devlet Başkanımız Sayın Org. Kenan Evren başkanlığında kurulan Kutlama Milli Komitesi'nde de Türk Tarih Kurumu'nu temsil ediyordu.

Bilindiği gibi, Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün eseridir. Karal hoca, Kurum'la bütünleşmiş, Atatürk ülküsünün canlı bir sembolüydü. Bu ülküye ve bu Kurum'a bir ömür vermiştir. Kurum'un değişmez başkanıydı. Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nu kurarken, Enver Ziya Karal, Fransa'nın Lyon Üniversitesinde öğrenciymiş. 1933 yılında, öğrenimini bitirip İstanbul Üniversitesi öğretim kadrosuna girmiş. 1937 yılında Atatürk'ün koruyuculuğu altında toplanan İkinci Türk Tarih Kongresinde henüz otuzunda bir tarih doçenti olarak görülür. 1943'te toplanan Üçüncü Türk Tarih Kongresi'ne tarih profesörü olarak katılır. O günden bugüne Karal, gerek üye, gerek başkan olarak Türk Tarih Kurumu'na ve Atatürk ülküsüne yorulmadan hizmet etmiştir.

Ulu Önder Atatürk'ün kurduğu ve özenle geliştirdiği Türk Tarih Kurumu'nun güzel bir gelenek halinde sürdürülen kongrelerinin sonuncusu geçen eylülde Devlet Başkanımız Orgeneral Kenan Evren'in Koruyucu Başkanlığı altında yapıldı. Karal hoca o günlerde ömrünün en yoğun ve aynı zamanda, en mutlu günlerini yaşadı. Sayın Devlet Başkanımızın Kongrenin Koruyucu Başkanlığını kabul buyurmuş olmaları hocayı

özellikle duygulandırmıştı. Bunu, Atatürk geleneğinin sürdürülmesi olarak görüyor ve bu yüzden seviniyordu. Hoca, sürekliliğe büyük önem verir ve Kurum'un bilimsel gelişmesi için bunu gerekli görürdü. Süreklilik, kurumlaşma demekti, ulusları ulus yapan da bir bakıma kökleşen kurumlarıydı.

Kurucuydu, kurumcuydu Karal hoca ve kendisi de kurumlar yaratmış bir kişiydi. Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsünü o kurmuştu. Selânik'teki Atatürk evini müze haline o getirmişti. Türk Tarih Kurumu'na da katkıları büyük olmuştur. Önce Atatürk'ün ve sonra bugün birçoğu rahmetli olmuş değerli Türk bilim adamlarının elli yıllık sürekli çabalarıyla, Türk Tarih Kurumu bilim dünyasında yüce bir saygınlığa ulaşmıştı. Dış dünyada Türk'ün yüzünü ağartıyordu. Bu saygınlığa bir de Karal hocanın seçkin kişiliği ekleniyordu. Mesleğinin doruğuna ulaşmış seçkin bir bilim adamı, değerli yapıtları Japoncaya bile çevrilmiş bir Türk yazarı, Atatürk ülküsünün canlı bir sembolü ve Türk Tarih Kurumu Başkanı olarak hoca dış dünyada Türkiye'yi her zaman hakkıyla ve onurla temsil etmesini bilmiştir. Birlikte katıldığımız kongrelerde bunu gözlerimle görmüşümdür. Hoca gerçekten bir olağanüstü büyükelçiydi. Geçen ekim ayında Bulgaristan'ın kuruluşunun 1300. yıldönümü dolayısıyla, Devlet Başkanımızdan Bulgar Devlet Başkanına bir dostluk mesajı ve bir armağan götürdü. Sofya'dan hemen Varşova'ya uçtu ve orada Atatürk sempozyumuna katıldı. Oradan da kalkıp Budapeşte'ye gitti. Macar Bilimler Akademisinin düzenlediği Atatürk Sempozyumuna katıldı ve Başkanlık etti. Biz, Sayın Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ile doğrudan Budapeşte'ye gitmiştik. Karal hoca ise, bir hafta içinde üç ayrı ülkede Türkiye'yi temsil etmişti. Enerjisine hayrandık. Evet, Atatürk söz konusu olunca, hoca her tarafa yetişiyor, yürek yetmezliğine zerrece aldırmiyordu.

Son olarak, on gün kadar önce Paris'te UNESCO'nun düzenlediği Atatürk Sempozyumundan dönmüş, Türk Tarih Kurumu'ndaki Atatürk konferanslarının sonuncusunu yönetmişti. Kurum, bu konferanslar dizisini yirmi yıldır sürdürüyordu. Hoca, "Bu Atatürk konferanslarının daha nice nice yirmi yıllar sürmesini diliyoruz, süreceğine inanıyoruz" dedi. Bize son sözlerinden biri bu oldu.

O gün Sayın Başbakanımız Bülent Ulusu'dan pek güzel bir kutlama telgrafı gelmişti. Hoca'nın gözleri parlıyordu. Kurum adına ve hepimiz adına Sayın Başbakan'a yürekten şükranlarını sundu. Mutluydu. Gözleri açık gitmemiştir, sanırım. Avuntumuz budur. Nur içinde yatsın.

Büyük hoca, bilge insan, seçkin bilim adamı ve büyük Atatürkçü Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ı yitirmekten duyduğumuz üzüntü pek derindir.

Yarım kalmış yapıtlarını düşündükçe üzüntümüz daha da artıyor. “Atatürk’ün Yaşamı” adlı yapıtın ikinci cildini bitirmek üzereydi. “Osmanlı Tarihi”nin dokuzuncu cildini de bu yaz tamamlayacaktı. Ömrü yetmedi. Yaşlı ailesinin büyük acısını içten paylaşırken, yarım kalmış yapıtlarını bir tarihçi olan sayın kızının tamamlayıp günyüzüne çıkarmasını dilerim.

Cumhuriyet, 25 Ocak 1982

ENVER ZİYA KARAL’IN ANLATTIKLARI

MUSTAFA EKMEKÇİ

İkinci Dünya Savaşı yılları... Türkiye savaşa ha girdi, ha girecek;

Cumhurbaşkanı İnönü, sık sık bilim adamlarını, düşünürleri Çankaya’ya yemeğe çağırır, görüşlerini alır. İnönü, karşılaştığına sorar:

— Ne dersin, savaşa girelim mi? Çoğu aynı karşılığı verir:

— Siz daha iyi bilirsiniz Paşam;

İnönü, Hikmet Bayur’un elini sıkarken:

— Sana sormayacağım; der geçer, çünkü Bayur savaşa girmekten yanadır...

Bunları nereden mi, biliyorum? Enver Ziya Karal’dan. Nerede olursa olsun, bir yerde karşılaştık mı, konularımız bunlar olurdu. “Ankara Notları”nda çıkan, Atatürk’le ilgili bazı belgelere, değinmelere Enver Ziya Karal’ın katkısı çok olmuştur. Yazı yayınlandığı zaman telefon ederdim...

— Birlikte yazdığımız “Ankara Notları”nı okudunuz mu?

— Hayır okumadım, çıktı mı?

Başım daraldıkça başvurduğum kişiydi Enver Ziya Bey. Maltepe Camii avlusunda başsağlığı dilediğim eşi Fatma Karal:

— Siz sevgilisiydiniz, dedi, çok severdi sizi...

İkinci Dünya Savaşı’na girip girmemenin oldukça ilginç yönlerini anlatırdı Enver Ziya Karal. Şöyle derdi:

— İsmet Paşa savaşa girmedi ama, “Aman girelim” diyenleri de susturmak için ilginç yöntemler uyguladı. Örneğin, savaşa girmeden yana olanlar, “Doğu sınırında Sovyetler’e karşı savaşı başlatalım” diyenlerdi. Bir kış günü Paşa, bu konuda Erzurum’da yapılan bir uygulamayı izledi. Trene atıldığı gibi, yanında yetkililerle Erzurum’a vardı. “Beyaz Tren” de planlar yapıldı. Paşa’ya sunuldu. Paşa:

— Haydi bakalım, dedi, şimdi filan taburu görmeye gidelim.

Tabur yerinde yoktu. Henüz ulaşmamıştı. “Beyaz Tren”e döndüler Paşa sordu:

— Karşı tarafın bölgede kaç tümeni var?

— 32 tümeni var, dedi. Doğruydun...

İsmet Paşa, savaşa girmeden yana olanlara yeniden yöneltti soruyu:

— Ne dersin, savaşa girelim mi, girmeyelim mi?

Enver Ziya Karal, bunları anlattıktan sonra ekledi:

— İsmet Paşa'nın en güçlü yanıydı bu. Düşüncesini benimsetmek için ilginç yöntemler kullanırdı.

Elimde bazı ilginç mektuplar var; Suat Hayri Ürgüplü ile, Şevket Süreyya Aydemir'in mektupları... Suat Hayri Ürgüplü, Şevket Süreyya'ya yazdığı mektuplardan birinde bir yerinde şöyle der:

“Önemli bir nokta daha var. Rahmetli Saraçoğlu, -Beni nedense veya nedeni malûm sevmezdi- harbe girmeye taraftardı, aynen kaç defa şöyle demiştir:

“Benim efelik ayranım kabarıyor, yahu harp bitiyor, girersek zarar görürüz, 40-50 bin şehid verir bazı zararlara hasara uğrarız, ama düşünün: 12 adalar, Suriye'yi, Irak, Çeşri Mustafa Paşa'ya kadar, Bulgaristan'da, Trakya'da tashihi hudut; değmez mi bu fedakârlıklara? Tarih kararımızın doğru olup olmadığını ilerde yazacak.”

Enver Ziya Karal'ı anlatıyordum...

Danışma Meclisi adaylığı için başvurular yapılmaktaydı. Karal'ın ağzını aramak için:

— Enver Ziya Bey, sizin de adaylığımızdan söz ediliyor doğru mu? diye sordum.

Böyle sorulara gazetecilikte, “Çalı dibi taşlama” derim. Daha çok avcı deyimidir bu. Bir çalının dibine bir taş fırlatılır, eğer orada tavşan varsa, fırlar çıkar. Avcı da silahını doğrultur. Enver Ziya Bey, kolumu sıktı, karşılık verdi:

— Yahu Ekmekçi, ben 1961 Anayasası'nı yapan Kurucu Meclis'te, Anayasa Komisyonu Başkanımı, unuttum.

Maltepe Camisi'nin avlusunda 27 Mayısçılar, o zamanın Kurucu Meclis üyeleri, Anayasa Komisyonu üyeleri, Enver Ziya Karal için toplanmışlardı. Eski Milli Birlikçiler biraradaydılar. Danışma Meclisi Başkanı'nın, Başbakan'ın, Bakanlar'ın MGK Genel Sekreteriyle, Genelkurmay İkinci Başkanı'nın aynı anda orada olmaları ilginç bir görünümdü. Eskilerle yeniler biraradaydılar. Gözlerim, Anayasa Komisyonu Başkanı Orhan Aldıkaçtı'yı aradı. Görseydim soracaktım:

— Oldukça güç bir görevi üstlendiğinizde, yirmi yıl önce aynı Komisyon'a başkanlık eden Enver Ziya Bey'le de konuştunuz mu?

Cenazede Harp Okulu öğrencileri de vardı. Sıra sıra dizilmişlerdi. Enver Ziya Karal anlatmıştı. Geçmiş yılların birinde, Harp Okulu'nda "Laiklik" üzerine birkaç konuşma yapmıştı. Öğrenciler, hocanın anlattıklarını çoğaltıp bir broşürde toplamışlar, bir tanesini de Enver Ziya Karal'a göndermişlerdi.

— Eve bir bakayım, bulabilirsem sana veririm... demişti.

Harp Okulu öğrencilerinin bu değerliliklerini çok sevdim.

Enver Ziya Karal, Karşıyaka Mezarlığı'nda toprağa verildi. Mezarı başında Suphi Karaman bir konuşma yaptı.

Ahmet Şükrü Eşmer'i de, Enver Ziya Karal'ı da kokteyllerde gözlerim arayıp duracak...

Cumhuriyet, 25 Ocak 1982

PROF. KARAL VE ATATÜRKÇÜLÜĞE HİZMETLERİ

ORD. PROF. REŞAT KAYNAR

Atatürkçülerin büyük hocası Ord. Prof. Enver Ziya Karal, yaşamdan ayrılarak sonsuzluğa göçtü. Yakınçağ tarihimize yaptığı katkılarıyla ve Atatürk düşünceleri üzerinde verdiği yapıt ve bu yolda giriştiği mücadeleleriyle her zaman anımsanacaktır.

Rahmetli Karal, Türk toplumunun sağa sola sapmadan, Atatürkçülük doğrultusunda ilerlemesini istiyordu. Toplumun ancak bu yoldan çağdaş uygarlık düzeyine yükselebileceğine inanıyordu. Bu inancı dayanarak, Atatürk düşüncelerinin gençlerin dimağına ve halkın bilincine kök salmasını savunuyordu. Bu uğurda ömrü boyunca savaştı.

Bilindiği üzere, 1946'dan sonra, Atatürk düşüncelerinin unutulması için, gericilerin giriştiği karşı devrim, siyasi iktidarlar tarafından da, el altından veya açıkça destekleniyordu. Ülkemizi felaketten felakete sürükleyen bu acı durum, ona çok sıkıntılı ve azaplı günler yaşattı. Ama, medeni cesaretini yitirmeyerek, hem yakınçağ tarihimize, hem de Atatürkçülük hareketine ışık verme çalışmalarını sürdürdü.

Onun, yakınçağ tarihimize yaptığı önemli katkı, Tanzimat Dönemi'yle ilgilidir. "Gülhane Hattının İlanı" tarihçilerimiz tarafından çağdaş devlet kurma yolundaki atılımlar açısından incelenmiştir. Karal ise, bu hareketi Osmanlı İmparatorluğunda ilk insan hakları bildirisinin ilanı olarak, bilimsel bir inceleme konusu yapmıştır. Bu konuda incelemelerini derinleştirmiş, Gülhane Hattı ile İnsan Hakları Bildirisi arasındaki ortak esasları göstermiştir.

Karal'dan önce Tanzimat Dönemi yukarıda belirttiğimiz açıdan aydınlanmamıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın yarattığı Tanzimat Hareketi de yüzeyde kalan bir hareket olarak gösterilmiştir.

Rahmetli büyük hoca, ilk olarak tarihin bu dönemini, bilimsel açıdan aydınlatmış ve yeni görüşler ortaya koymuştur.

ATATÜRKÇÜLÜĞE KATKILAR

Karal'ın, Atatürkçülük konusundaki önemli katkılarını da, şöyle açıklayabiliriz.

Atatürkçülüğü Türk gençliğine benimsetebilmek için, öncelikle Atatürk düşüncelerini toplamak, bunları sınıflamak ve bir yapıt halinde yayınlamak gerekiyordu. Bu yapılmadan Atatürkçülüğün kökleri ortaya çıkarılamazdı. Bu alanda, Karal'ın hazırlayıp yayınladığı "Atatürkten Düşünceler" adlı yapıt, bugün de başvuru olan önemli bir kaynak değerini korumaktadır.

Ayrıca, Türk İnkılabını bilimsel yöntemlerle açıklamak için "Türk İnkılabı Enstitüsü" nün kurulmasına önderlik etti ve kendisine teklif edilen müdürlük görevini de üzerine aldı. Şimdi hepimizin ellerimizden düşmeyen "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri" adlı yapıtlar bu dönemde yayınlanmıştır. Birinci ve ikinci ciltlerin yayınlanmasından sonra, enstitü çeşitli müdürler zamanında bu yayınları sürdürmüştür. Ayrıca Kurtuluş Savaşına ve devrimlere ilişkin belgeler de toplanmıştır. Böylece örnek bir enstitü kurulma yoluna girilmiştir.

İNÖNÜ İLE BİR ANI

Onun "Türk İnkılabı Enstitüsü" ile ilgili bir anısı vardır. Bu anıyı sık sık tekrarlar ve hep beraber gülerdik. Olay şöyle olmuş.

Rahmetli İnönü, Enver Ziya Karal'ın bilimine, yönetim gücüne, yeteneklerine değer verirdi. Hatta bir gün İnönü parti meclisine başkanlık ederken o sırada salona giren Enver Ziya'ya:

"Gel. Benim yerime kurula başkanlık edeceksin ben de yanında oturacağım" demiştir.

İşte bu derece sevdiği Karal'ı, 1960'larda Kurucu Meclis'e aday göstermişti. Kurucu Meclis de onu birçok hukukçuların bulunduğu Anayasa Komisyonuna başkan seçti.

Yorucu ve sinir bozucu mücadelelerden sonra, komisyon görevini yaparak Anayasa Tasarısı halka sunuldu.

Karal, Kurucu Meclis'deki görevini bitirdikten sonra yasal hakkına dayanarak üniversitesine döndü. Ama enstitü müdürlüğüne ve ek olarak

okuttuğu İnkılap Tarihi hocasına, başka bir öğretim üyesi atanmış bulunuyordu. Bu durumda yeni hocaların işgal ettikleri yerleri Enver Ziya Karal'a bırakmaları gerekiyordu. Ama bunu yapmadılar ve üniversite de hakkı yerine getirmedi ve sadece "Danıştay'a başvur" denildi.

Rahmetli arkadaşım Enver Ziyacığım, bana bu konuda şöyle derdi:

— Yahu diyorlar ki, Danıştay'a dava aç hüküm iste... Enstitü Müdürlüğünü de dersini de verelim. Hiç böyle şey olur mu?... Ben rektörlük yaptığım üniversitemi dava ederek yerimi geri alabilir miyim?

Karal bu olayı da hoşgörü ile karşılamıştı. Çünkü gönül kırmak istemezdi, yaradılışı böyleydi.

HER ZAMAN HATIRLANACAK

Sevgili kardeşim Karal; unutulmaktan korkardın ama, unutulmayacaksın. Çünkü yarattığın sağlam yapıtlarla her zaman anılacaksın. İşte mutlu son denilen ülkü de budur.

Milliyet, 26 Ocak 1982

HOCALARIN HOCASI

TARIK ZAFER TUNAYA

Balkan tarihinin yeniden yazılması amacıyla bilim adamları tartışıyorlardı. İçlerinden birisi yavaşça ayağa kalktı. Yüzü aşınmış bir kaya gibiydi. Ilımlı sesiyle, geçmişe sanki buğulu gözlükleriyle bakıyordu. Anlatmaya başladı.

PEÇOVA'LI ÇOCUK

Peçova (bir adı da Osmaniye), Kosova'nın bir sınır kasabasıydı. Ora doğumluuydu. 1912 ekiminde Balkan Harbinin (aslında, Harplerinin) ilk dönemi başlamıştı. Ailece göç etmeye karar verdiler. Selanik'e doğru yol almak gerekiyordu. Artık bu diyar kendilerinin olmaktan çıkmıştı.

Tüm aile yola koyuldu. Tek atları vardı. Herkes sıra ile biniyordu.

Balkan Savaşlarının "Haçlı seferi" koşulları içinde gelişmesinden doğan terör havasına, Makedonya'nın sert iklimi de eklenince yürüyüş daha da uzun, daha da zahmetli oluyordu. Yollar ana-baba günüydü. Binlerce insandan oluşan yığınlar, yaralılar, hastalar, ölümler ve de haydutlar arasında yön saptamak zordu. Kaç gün yürüdüler.

Küçük ailenin en yaşlısı, büyük annenin artık adım atacak hali kalmamıştı. "Bana bir halı parçası verin ve siz devam edin" dedi. Büyükanneyi ağlaşmalar, el öpmeler ve helalleşmeler içinde yağmur altında

kaderiyle başbaşa, halı parçası üzerinde yol kenarına bıraktular. Katı bir göç kanunuydu bu.

Küçük konvoy yeniden yola koyuldu. Altı yaşındaki Enver arkaya bakıyordu. Büyükanne yavaş yavaş bir nokta gibi kaldı. Ve gözden kayboldu. Aile, Doyran kentine vardı.

Aradan beş-on gün ya geçti, ya geçmedi. Evin kapısı vuruldu. Ne görsünler, büyükanne sapaşağlam karşılarındaydı. Arkasında da onu getiren iri Bulgar askeri.

Tüm ailenin sevinç gösterileri arasında nine başından geçenleri anlattı. Bulgar süvarisinin dikkatini, büyükannenin oturduğu halı seccadesi çekmişti... Sonra da üstünde oturan yaşlı kadın... Ona önce ne yaptığını sordu. Gözgöze geldiler. Süvari birden büyükannenin ellerine sarıldı. Vaktiyle ailenin yanında çalışmıştı. Onu evine götürdü ve ailesine geri getirdi.

Göç yasaklanınca aile yeniden Peçova'ya döndü. Bir süre sonra ikinci göç, temelli ayrılış başladı. Bu sefer büyükannenin mezarını oralarda bırakarak Selanik'e yol aldılar.

İNSAN VE TARİH

Masanın çevresindeki bilim adamları sanki donmuşlardı bu gerçeğin önünde. Emperyalist politikalarda "Barut fıçısı"na dönüştürülen dertli ve maceracı yarımada'nın yüzyıllardır süren kavgalarına ve kavgacılarına bundan daha etkin bir ders verilemezdi. Hepimizin gözleri de buğulanmıştı.

Tümümüz de Balkanlardandık. Atina'da UNESCO'nun bir çalışma grubu olarak toplanmıştık. Yıllarca içiçe yaşamış toplumların yaşamlarında yalnızca güneşli günler olamazdı ki... Geçmişe bakanların geleceğe bırakacakları en kalıcı öğüt tarihten ders almak ve insancılığı öğretmek olmalıydı. Çünkü Makedonya, özellikleri bakımından, yapısını değiştirmiş değildi. Hangi siyasal rejim, hangi ideolojiye dayansa, Makedonya yine Makedonya idi. Ortak düşmandan çok, kendi milletleri ve milliyetleri arasında çatışma vardı. Savaş vardı.

Yunanlı profesörler yeni yazılması tasarlanan Balkanlar tarihi içinde Osmanlı İmparatorluğuna bir bölüm ayrılmasını istemiyorlardı.

Karal hoca bu görüşü yanıtladı: "Evet ama Osmanlı'dan söz etmezseniz ne yazacaksınız? Bunu kabul etsek bile, yazacağınız her satırda ondan söz edeceksiniz." O, ılımlı ama kararlı üslubu ile, bilim alanında bile ırkçı ve şoven tutkuların kelepçesinden kurtulamayanlara, tarihin neresinde olduğumuzu anlattı durdu. Bıkmadan, usanmadan.

Tartışma masası, akşam yemek sofrasına dönüşmüştü. Yemek sonunda bu gurbet öyküsünü anlattı. Karal hocanın, doğrultusunda ve ısrarla konuşmuş olan Grup Başkanı Profesör Todorov, gözlüklerini çıkarmış gözlerini oğuşturuyordu.

Daha çocukluğun bilincine varılamayan bir yaşta küçük Enver, Makedonya bunalımlarını “Balkan Harbi” tablolarını seyretmiyordu. Onların içinde yaşıyordu. Bu durumun karakterini etkilediği bir gerçektir.

Barışçı, yatıştırıcı, olayları abartmayan, birden alevlenen insanların baskısı altında kalmayan, soğukkanlı tutumları belki de bu sahneleri yaşadığı içindi. Yapısındaki bu özellik benim için, çoğu kez, şaşırtıcı olmuştur.

İnsanlara yakınlık ve sevgi, herhalde ailesinden geçme bir özellik olmalıdır.

Balkanlardan İzmir’e yerleşmişlerdi. Yıllar sonra gönderilen Peçova’daki emlakın bir yığın tapu senedi altın olarak birkaç milyonu aşırıyordu. Ağabeyi, hasta döşeginden şu öğüdü verdi. “Kesinlikle muameleye koymak yok. Onlar artık bizim malımız değil. Başkalarının. Onlar da insan. Biz vaktiyle onları kullandık. Şimdi de onlar kullansınlar.”

Bu yapıda bir insanın bilime katacağı çok şey olabilirdi. İstanbul’dan, Ankara Üniversitesine geçtiği zaman bu “olabilirliğe” kavuşmuştur. Gerçi, Ankara’da bulunmasından ötürü Başbakanlık Arşivi’nden yoksun kaldığını belirtirdi. Ne var ki, Türk devriminin ilk üniversitesiyle beraber gelişmek, kuruculuğa katılmak, rektörlüğünü üstlenmek bilim yaşamımıza da çok şey kazandırmıştır.

Osmanlı tarihinin doğal akıcılığından süzülerek sağlanan birikim, ona geniş boyutlu bakış yeteneği ve tarihsel bir “perspektif” kazandırmıştır. “Nizam-ı Cedit ve Tanzimat” “Islahat”, “1. Meşrutiyet ve İstibdat” devirleri boyunca, 1789’dan 1908’e değin 119 yılın iniş çıkışları arasında ana çizgiyi, değişmeyen batı çizgisini aramıştır. Çalıştığı yıllara kadar, hemen hiçbir araştırmacının izlemediği, zamanı için “yeni” bir yöntemle, her dönemin siyasal ve sosyo-ekonomik olaylarını analiz ve sentezler süzgecinden geçirerek sağlam gözlemlere bağlamasını başarmıştır. “Devir” denilen zaman parçaları içinde, olaylara sade ve duyarlı fırçalarıyla akrabalık, taraflılık, objektifliği zedeleyecek ne varsa tümünü de bir yana itmeye özen göstererek, “kendi tarihimize ait kısımların ana kaynaklarından faydalananarak yazılmasına” ilk olarak Karal hocanın başladığını söylemek gerçeğe aykırı düşmez. Çünkü o herşeye padişah kafaları ardından bakmamayı bilmiştir.

Selim III'ün romantik havasını Hattı Hümayun'larından çıkararak, küçücükken terketmeye zorlandığı Balkanların havasını Zarif Paşa'nın anılarında da bularak, İstibdat kozası içinde sıkışan Abdülhamit II'yi toplumsal koşullar içinde izleyerek, Osmanlı tarihinin en civcivli zaman tüneline geçer geçmez Atatürk'le karşılaşmıştır.

İki Makedonya insanının tarihin fırtınaları arasında buluşması, Karal hocaya inanılmaz bir dinamizm vermiştir. "Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü" (1942), bu kaynaşmanın en anlamlı sonucu olmuştur.

Üniversitelerimizde, "Devrim Tarihi" derslerine önem verilmeyerek bitkisel bir hayata sokulduğu dönemde, kurduğu Enstitü'nün gitgide zenginleşen arşiviyle bu alandaki incelemelere büyük kolaylıklar sağlamıştır. Ve, genç elemanların yetişmesini gerçekleştirmiştir. Türk Devrim Tarihi incelemelerinde O, tek başına yeni bir aşamayı temsil etmiştir. Yurt içinde de, yurt dışında da.

ANAYASA VE İNSAN

O'nu imrenerek seyrettiğim tablo, 27 Mayıs'ın tarafsız heyecanı ve telaşları ortamında, henüz inşaatı bile tamamlanmamış Meclis binasının üst köşesindeki Anayasa Komisyonu salonundadır. Meclis'e her gidişimde, bu salonun kapısından, O'nu ve o günleri anımsayarak, bakınırım.

Önünde gittikçe "İrtifa kaybeden" Yenice paketlerinden kaynaklanan dumanlar içinde, Karal hoca yaşamının en güçlü ve en yapıcı özelliklerini göstermiştir. Değişik düşüncelerin ve tezlerin çatışmaları ortasında Komisyon Başkanımız olarak, O bir değişmezdi.

Hiçbir zaman unutulmayacak sonsuz sabrı, hoşgörüsü, bunalımlar karşısında gülümseyebilmesi, sıcak konuşmasıyla yatıştırıcılığı ve en karmaşık sorunları sade bir anlatıma dönüştürmesi ile, kendisine her gün artan sevgi ve saygıya layık bir hakem olduğunu kanıtlamıştır.

Bir hukukçu olmadığı halde, güçlü sağduyusu ile en çetin sorunları kavraması da ayrı bir özelliği olmuştur.

Ve eğer, 1961 Anayasası bir an önce çıkarılabilmişse, bunda O'nun çok, ama çok büyük payı vardır.

Bu işler arasında Bütçe Komisyonu'nda Türk Tarih Kurumu'nu nasıl savunduğuna ve kurtardığına tanık olanlar, bu Kurum'la bütünleştiğini kabul edeceklerdir. O, Kurum'un hiçbir zaman unutulmayacak Başkanlarından biri olarak kalacaktır.

Bilimin yanısıra, böylesine bir yöneticilik yeteneğine sahip olması, 27 Mayıs parantezi kapandıktan sonra, nedense politikacıların hiç ilgisini çekmemiştir. En bunalımlı bir dönemde, en zor işi başaran Enver Ziya

Karal, bilimle politika, kadirbilirlikle bilmezlik arasında onurluluğun da temsilcisi bir sınırtası olmuştur. Nankörlüğün kurbanı değil, yalnızca tanığıdır.

Dolu dolu bir yaşam, böyle bitti.

Cumhuriyet, 28 Ocak 1982

ENVER ZİYA KARAL

HALDUN TANER

“En değerli mantık yolu en son varılandır.

En değerli mantık yolu metoddur”.

Nietzsche

Bilge insan, dört dörtlük bilim adamı, büyük dost Enver Ziya Karal'sız da kaldık. Böyle çok yanlı ve köklü bir insanı yitirmek herhangi bir faniyi yitirmeye benzemiyor. Onun boşluğunun hele şu en gerekli olduğu dönemde doldurulamayacağına inanıyorum. Enver Ziya Karal'ı iyi tanımayanlara nasıl anlatmalı?

Önce “Bir bilim adamı idi” diye başlamak galiba en doğrusu olacak. Uzmanlık dalı olan tarih alanında olsun, Türkiye'nin toplumsal sorunlarını ele alışında olsun, onun bu bilim adamı titizliği ve objektivizmi hep ilk planda gelirdi. Hele bizdeki geleneği ile bilim disiplininden çok romantik sapmalara ve yorumlara açık olagelmış tarih alanında onun bu ağırbaşlı ve şaşmaz metod zihniyeti büsbütün başka bir değer kazanırdı. Kara Lyon yıllarının etkisi ile mükemmel bir Cartesien'di.

Onu anmaya adadığım bu yazının başına Nietzsche'nin metod hakkındaki o lafını boşuna mı aldım? İster Tarih Kurumu'nda olsun, ister UNESCO toplantılarında olsun, ister herhangi bir açık oturumda olsun onun olgun, sevecen, bariton sesi ve bilgece sükûneti ile dağılmakta olan konuyu metod rayına oturtmak isteyen uyarılarını tek hatırlayan herhalde ben olmayacağım. Bunlar o kadar sık olurdu ve o “Önce bir metod saptamamız gerek arkadaşlar” diye o kadar çok müdahale etmek zorunda kalırdı ki, Karal'ı en çok bu metodcu çağrışımı ile hatırlamak herkese daha kolay gelecek sanırım. Her konuda lehte aleyhte tüm yanıtları, duygusallığa hiç kapılmadan incelerdi. Sezar'ın hakkını yediğine hiç rastlamadım. Yargısı büyüklerin, kamu onurunun aleyhinde imiş, aldırılmazdı. Tarafsızlığa, bilimsel gerçeğe büyük saygısı yanında bu ıvır zıvır onu hiç ilgilendirmezdi. Hayranı olduğu Atatürk'ü de, en az bütün yaptıkları kadar “Hakiki yol gösterici bilimdir” dediği ve bunu uyguladığı içindir ki bunca severdi. Bu şaşmaz bilim disiplini onun kişiliği, üslûbu, onuru, bir kelime ile tâ kendisi

idi. Ordinaryüs oldu. Rektörlük, dekanlık etti. Kurucu Meclis üyesi oldu. Komisyonlara başkan seçildi. Her bulunduğu yerde bilimin temsilcisi idi. Bilime ve bilim adamlarına karşı, bilim ve üniversite özgürlüğüne karşı her müdahaleye tam bir bilim adamına yakışan medeni cesaretle karşı koydu.

Bunu da hep yumuşak sesi ile, insan psikolojisine vâkıf bilgece ve incitmeyen bir taktikle yaptı. Herkese sevgi dolu idi. Kendi kendisiyle denge halinde idi. Hırçın ve incitici karşı koyuşlara ihtiyacı yoktu. Herkesi açık seçik gördüğü gerçeğe paydaş etmeye çalışan bir ağabey gibi konuşurdu.

Bana "Türkiye'de en bilinçli Atatürkçü kim?" diye sorsalar, "Enver Ziya Karal'dır" diye cevap veririm. Bu sevgi ve saygının, hatta bu kelimelerin anlatmaya yetmediği büyük bağlılığın kökeninde, büyük kurtarıcıya duyduğu şükran hissi vardı şüphesiz. Ama onu en güçlü Atatürkçü yapan bu değildi. Atatürkçülüğü bilimsel sentezi içinde algılayışı yine müsbet bilimlere özgü bir objektivite dili ile verişinde.

Hiçbir toplantımız olmazdı ki, konunun bir yere saplandığı yerde incelemelerinden hız alan bir vukufla Atatürk'ün buna benzer bir durumdaki davranışını, sözünü, görüşünü tatlı bir anekdot havası ile bilgimize sunmasın. Böyle böyle bizler de onun bu bilgi ve tecrübe hazinesinden yararlanmış olurduk. Sağlığında bir UNESCO toplantısında yüzüne karşı ilan ettiğim gibi, ben Atatürk sevgisinden, Atatürk bilincine onun sayesinde geçtim.

Karal, Tarih Kurumu Başkanı idi. Tarih profesörü idi. Sıkışık durumlarda görüşüne başvurulmuş bir bilgindi. Şu idi, bu idi. Ama bunların yanında halis bir UNESCO'cu idi. Ta rahmetli Tevfik Sağlam Paşa'nın başkanlığı zamanından başlayarak UNESCO toplantılarımızda hep ikinci planda kalmayı tercih eden, Frenklerin deyimi ile bir "Eminence Grise" idi. Sağlam Paşa'dan sonra UNESCO'nun çağrılısı olan sevgili dostum rahmetli Bedrettin Tuncel ve şimdiki başkan Sayın Suad Sinanoğlu ile birlikte bu kurulda büyük hizmet verdi. Teennisi ile tecrübesi ile, çalışmalara çok şey kattı, usul usul yeni yönlere yöneltti.

Karal'ı, çok yanlı Karal'ı anlatmak böyle bir gazete yazısının haddine mi düşmüş? Kimbilir hakkında neler yazılacak. Bizimkisi, kederimiz henüz taze iken, onun bazı özellikleri hakkında naçiz düşüncelerimizi özet olarak sunmaktan ibaretti. Karal'ın bir özelliği de -şimdi hatırıma geldi- mizaha yatkın mizacı idi. Kendi mizah yapmazdı. Ama gülmeye, gülümsemeye hep hazırды. Benim bir zaman yönelttiğim bir kabare tiyatrosunun oyunlarının tiryakisi idi. Benim yazıp unuttuğum esprileri o yıllar yılı hatırlar, tekrarlar dururdu. Bunların içinde en sevdiği, yanlışlıkla Amerikalı astronotlarla birlikte füze ile aya fırlatılan zoraki astronot Niyazi'nin yukarda namaz

vakti Amerikalı astronota kıblenin ne tarafa düşdüğünü sorması idi. Bunu ona buna anlatır, kahkahalarla gülerdi. Büyük dostu güldürmüş olmak da beni ayrıca sevindirirdi. Bir keresinde de yine UNESCO Yönetim Kurul'nda "Haldun'a konu olmak mutluluktur" diye hiç hak etmediğim bir iltifatta bulunmuştu.

Karal'ın bugünkü yazıma konu oluşu benim için ne yazık ki mutluluğun tam tersi.

Milliyet, 7 Şubat 1982

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
İĞDEMİR, ULUĞ: Sur Karal qui n'est plus (en turc)	237
ÇOKER, FAHRİ: Karal et la Constitution (en turc)	239
KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ: Pour Karal (en turc)	245
ALP, SEDAT: Une Etude sur la Matière à Nettoyer (<i>Tuḫḫueššar</i>) dont Faisaient Usage les Hittites dans les Cérémonies Religieuses (en turc)	247
AKURGAL, ORD. PROF. DR. EKREM: Les Questions Culturelles de la Turquie (en turc)	261
ŞİMŞİR, BİLÂL N.: Deux Communications sur Atatürk (en turc et en français, avec 8 photocopies)	271
RÁSONYI, PROF. DR. L.: Remnants of Theophoric Names in Turkic Name Giving (en anglais)	291
SEVİM, ALİ: La Principauté de Damas - L'Epoque de Şemsü'l-Mülûk Dukak (1095-1104) (en turc)	297
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: Un Nouveau Chahname (en turc)	319
ÇAYCI, PROF. DR. ABDURRAHMAN: La Politique de la France Concernant le Tripoli de Barbarie (Tarabolos el-Gharb) précédant la Révolte de Ghouma (en turc)	323
TURAN, ŞERAFETTİN: Les Opinions de Mustafa Kemal sur l'Armée, la Politique et l'Attitude des Anglais après l'Armistice de Moudros (en turc, avec 1 photocopie)	337
JÄSCHKE, GOTTHARD: Mustafa Kemal Pacha à Havza (en turc)	347
İNALCIK, HALİL: The Caliphate and Atatürk's İnkilâb (en anglais)	353
SOYSAL, İSMAİL: Le Traité de 1939 entre la Turquie, l'Angleterre et la France (en turc)	367
LEWIS, BERNARD: Gouvernement et Etat (en anglais)	415
ÇAĞATAY, NEŞET: La Secte des Ahi en Asie Mineure et son Fondateur Ahi Evren (en turc)	423
Information :	
Les écrits de condoléances reçus par la Société Turque d'Histoire par suite du décès du Prof (Ord.) Enver Ziya Karal	437
Karal à travers la Presse	455

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLVI

No. 182

Avril 1982

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 2